

10

1997

**Видання цього
числа стало можливим
завдяки допомозі:**

**Міжнародного Фонду
Відродження (Львів)**

**Інституту політологічних
та культурологічних
досліджень (Київ — Львів)**

Компанії Гердан (Львів)

РЕДАКЦІЯ НОМЕРА
Тарас Возняк (головний редактор)
Олесь Пограничний
Андрій Павлишин (куратор числа)
Михайло Москаль
Олександр Кривенко
Мирослава Прихода
Микола Яковина
Іван Лучук

Адреса редакції:
290008, Львів,
вул.Князя Романа 32/5

©Редакція журналу «І», 1997

Коли пересічний львів'янин чує, що Польща — це «далеке зарубіжжя», а Росія — «близьке», він скептично посміхається. Не треба його дурити. До Варшави він доїде швидше, аніж харків'янин до Москви. Але географічна близькість — дріб'язок, коли порівняти її із близькістю менталітетів, культур, смаків, векторів політичних уподобань. Століття «золотої вольности шляхетської» вкарбували такий незнищенний відбиток на українських душах, що ніякий асфальт тоталітаризму не здужав каменувати паростків свободолобства, відданости вітчизні, індивідуалізму, ба навіть, анархізму, прищеплені до наддніпрянсько-надністрянського стовбура бунтівним христолобивим панством Речі Посполитої. Кожен з нас, як твердять біологи, проходить у лоні матері усі фази філогенези — від найпростіших організмів, через стадії риб, птахів і приматів, до власне людського. Виглядає на те, що спіраль нашої культурної усвідомлености немислима без філогенетичної спадщини наших найближчих західних сусідів. Це вони були не те що дверима, а ворітьми на католицький, легалістичний, націоналістичний до мізків кісток і водночас сповнений пошани до індивідуальних прав Захід. Це вони напували нас отрутою любови до свободи. Це вони заколисували нас сном золотим про толерантне співжиття людей усіх вір і переконань. Та була ще родова травма. Коли у XX столітті приходили на світ модерні Україна і Польща, перша стала байстрючкою ув очах сильних світу сього, а друга — любовою першородною дочкою. І образа тієї з них, кому довелося долати нечуваний спротив, Попелюшки з претензіями королівни,

кришталеві черевички котрої затоптали, борюкаючись, коричневі вовки і червоні ведмеді, була такою сильною, що на десятиліття затуманила їй розум, наслала їй на очі полуду, прострікнула їй серце терням чорних заздрощів. Любій дочці також було непереливки у кривавому місиві воєн і чвар. Обидві врешті вирости із коротких платтячок патріотичних мітів та інфернальної запеклости пубертатних поракунків, і нарешті зрозуміли (принаймні на рівні еліт), що рідна кров — не кайданки фатуму, а ключ до такого співіснування під спільним сонцем, коли кожна з них влаштовує своє життя по-своєму. Але цього мало. Простягнута рука допомоги в потребі, дружнє плече, щире слово — ось яким має бути день сьогоднішній і день прийдешній двох дочок спокушеної небесним білим биком фінікіянки. Казки після цієї преказки не буде. Будуть тексти. Не треба інтелектуального потенціалу Айнштайна чи дуже схожого на нього внутрішньо і зовнішньо львівського маргінала Дема, аби здогадатися, що цей номер ми цілковито присвячуємо «польському слідові» в українських історії, культурі, філософії, політичному житті. Ризикуючи наразитися на звинувачення у вестерналізмі, ми все ж насмілюємося віддати на суд всеукраїнського читача таємний, а отже, й солодкий, плід нашої любови, по-галицьки мазохістичної, по-козацьки безоглядної, по-європейськи раціоналістичної — любови до втраченого назавжди світу польсько-української симбіози, любови до відзисканого вперше за тисячоліття діалогу «рівних з рівними, вільних з вільними».

10 з м і с т

4		ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ АКЦІЇ „ВІСЛА“
6	Вацлав Гавел	ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА
14	Лешек Колаковський	ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
23	Вацлав Гриневич, ОМІ	ПРИМИРЕННЯ ЖЕРТВ ІЗ ВИНУВАТЦЯМИ
27	Ян Прокоп	ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСОбЛЕНИМ?
36	Броніслав Гензеліс	КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
48	Марек Адамец	НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЯКІВ. СТЕРЕОТИПИ, РИТОРИКА Й АНГЕЛОЛОГІЯ НА СЛУЖБІ НАЦІОНАЛЬНІЙ СПРАВІ І МІТОЛОГІЇ
56	Барбара Скарґа	САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ І ПАМ'ЯТЬ
76	Марія Домбровська-Партика	ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТИ
87	Збігнев Герберт	ПАН КОГІТО МІРКУЄ ПРО ПОВЕРНЕННЯ ДО РІДНОГО МІСТА
88	Данута Сосновська	СТЕРЕОТИП УКРАЇНИ ТА УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
97	Ян Стешевський	ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ
105	Альоїз Вольдан	УКРАЇНЦІ ТА ЄДНІСТЬ МОНАРХІЇ
108	Отто фон Габсбург	ПОКЛИКАННЯ ГАЛИЧИНИ
111	Крістоф Рансмайр	ПЕРЕМИШЛЬ. ЦЕНТРАЛЬНО-ЄВРОПЕЙСЬКА ПРИДИБЕНЦІЯ
116	Віслава Шимборська	НОБЕЛІВСЬКА ПРОМОВА
122	Віслава Шимборська	ПОЕЗІЇ
132	Оксана Нахлік	ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ
140	Збігнев Герберт	НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
164	Даніель Бовуа	БОРотьБА ЗА ЗЕМЛЮ

н е з а л е ж н и й к у л ь т у р о л о г і ч н и й ч а с о п и с

6	Ігор Шевченко	ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
25	Єжи Сковронек	ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ
34	Тадеуш Анджей Ольшанський	ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947
55	Ярослав Дашкевич	ПОДЗВІННЯ ОПЕРАЦІЇ “ВІСЛА“
73	Ален Безансон	КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ
88	Збігнев Бжезінський	БЕЗЛАД. ГЕОПоліТИЧНА ПУСТКА
102	Тадеуш Хаб'ера	СТАТУС УКРАЇНИ
114	Андрій Павлишин	СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У ХХ СТОЛІТТІ
136	Болеслав Лесьмян	ПОЕЗІЇ
140	Томаш Щепанський	ОТЕЦЬ МАРЕК
156	Наталія Яковенко	БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦЯ XVII–XVIII СТОЛІТЬ
168	Вацлав Чігак	СТАНОВИЩЕ ПОЛЬЩІ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇЇ ВЗАЄМИНИ З УКРАЇНОЮ

Пам'яті жертв

У 1997 році минає 50 років акції „Вісла“, внаслідок якої жертвою масових виселень та репресій стало українське населення південних та центральносхідних регіонів Польщі. Спогади про цю понуру „акцію“ падають тінню і на сучасне співіснування суспільства у нашому краї, і на стосунки поміж польським та українським народами.

В історії польсько-українських взаємин сторінки болючі і трагічні чегуються з пам'яттю про добре співіснування та співпрацю обох народів. Україна і Польща, відроджені в незалежному та демократичному існуванні, відіграють важливу роль у творенні європейського простору. І дуже важливо, щоб привиди минулого не послаблювали можливості доконання тієї ролі, не перешкоджали польсько-українській співдружності, інтересам та намірам. Від обох сторін тут потрібна справедлива оцінка минулого.

Акція „Вісла“ була породженням сталінської системи, вислідом тоталітарної ідеології та політики. Засуджуємо її однозначно і цілковито. Схиляємось перед пам'яттю її жертв, висловлюємо співчуття усім, кого болить кривда своїх родин та своєї спільноти і водночас висловлюємо сподівання, що Сейм Республіки Польща докладе зусиль, щоб у міру можливості відшкодувати завдану тоді кривду.

Акції „Вісла“

Анджей Ананіч, Анджей К.Ауміллер, Лешек Бальцеровіч, Марек Балицькі, Яцек Балух, Єжи Бартмінські, Владислав Бартошевські, Богуміла Бердиховска, Зигмунт Бердиховські, Анджей Бобер, Генрика Бохняж, Яцек Борковіч, Войцех Боровік, Адам Боровські, Анджей Боровські, Богдан Борусевіч, Юліуш Браун, Ярослав Брода, Пьотр Бучковські, Ричард Бугай, Збігнев Буяк, Анджей Целінські, Мірослав Хоецькі, Йолянта Хохоляк, Єжи Цемневські, Іреуш Цесьлюк, Лешек Хват, Гжегож Циганік, Ізабелля Цивінська, Вальдемар Домбровські, Марія Дмоховска, Кишиштоф Долови, Ян Дворак, Роман Дуда, Малгожата Дзедушицка, Єжи Евсимонт, Чеслав Федоровіч, Кишиштоф Фігель, Гжегож Фігура, Томаш Фіалковські, Збігнев Фльорчак, Владислав Фрасинюк, Анджей Фрішке, Войцех Гаспарські, Анджей Габерле, Радослав Гавлік, Броніслав Геремек, Єжи Гедройць, Збігнев Глюза, Ярослав Говін, Мар'ан Гжесьчак, Єжи Гвіждж, Адам Ганушкевіч, Юзефа Геннелюва, Льозар Гербст, Адам Глебовіч, Густав Голоубек, Станіслав Гусаковські, Барбара Імьолчик, Александер Яцковські, Збігнев Янас, Анджей Яновські, Ян Яновські, Томаш Ярнот, Мірослав Ясінські, Адольф Юзвенко, Малгожата Камінська, Веслав Камінські, Здзіслав Камінські, Богдан Кліх, Єжи Ключовські, Антоніна Клосковска, Александер Кой, Евгеньюш Коко, Єжи Кольчинські, Мірослав Копидловські, Станіслав Красік, Ян Круль, Кишиштоф Круль, Вальдемар Кучинські, Зоф'я Куратовска, Йоанна Курчевска, Яцек Курчевські, Яцек Куронь, Марек Кужинец, Марек Ланґда, Ірена Ліповіч, Ян Літинські, Кишиштоф Люкс, Анджей Лось, Анджей Маховські, Януш Мацеєвські, Пьотр Мадайчик, Агнешка Магдзяк-Мічевска, Тадеуш Май, Збігнев Макаревіч, Александер Малаховські, Пьотр Марціняк, Генрик Марклевіч, Тадеуш Мазовецькі, Збігнев Мончка, Єжи Мейштовіч, Анджей Місєвські, Адам Міхнік, Здобислав Мілевські, Чеслав Мілош, Пьотр Мітцнер, Лешек Мочульські, Корнель Моравецькі, Пйотр Мухарські, Здзіслав Найдер, Малгожата Несподзінська, Збігнев Носовські, Марія Новаковска, Єжи Марек Новаковські, Пьотр Новіна-Конопка, Барбара Оконеўска, Ян Оконьські, Міхал Оконьські, Ян Ольшовські, Януш Опишкєвіч, Збігнев Опацькі, Мечислав Орські, Пьотр Панканін, Александер Пашинські, Роберт Павловські, Кишиштоф Песєвіч, Веслав Петрушак, Пйотр Полманьські, Адам Поморські, Єжи Пшистава, Влодзімеж Пузина, Анна Радзівілл, Кишиштоф Радзівілл, Ян Марія Рокіта, Анджей Романовські, Збігнев Ромашевські, Анджей Росьцішевські, Ян Рудєвські, Юзеф Марія Рушар, Павел Саар, Генрик Самсонович, Томаш Шоен, Кристина Сенкевіч, Яцек Седарські, Влодзімеж Сівінські, Богдан Скарадзінські, Кристина Сломінська, Веслав Сломінські, Артур Смулко, Стефан Старшевські, Йоанна Старєнга-Пяєк, Тадеуш Стегнер, Божена Стейнборн, Станіслав Стемпєнь, Марія Столzman, Томаш Стшембош, Ганна Сухоцька, Болеслав Сулік, Тадеуш Сирийчек, Ярослав Шостаковські, Адам Шосткевіч, Бєрнард Шведа, Івона Съледзінська-Катарасінська, Яцек Тайлор, Людвік Турко, Єжи Туровіч, Анджей Урбанік, Анджей Вайда, Роман Вапінські, Ян Вашкевіч, Анджей Вернер, Анджей Вельовеїські, Стефан Вількановіч, Томаш Вісьціцькі, Єжи Воцял, Яцек Возняковські, Генрик Возняковські, Єжи Возніцькі, Войцех Вжєсінські, Людвіка Вуєц, Генрик Вуєц, Кристина Захватовіч, Богдан Задура, Марія Зайончковска, Анджей Закшевські, Павел К.Залєвські, Марек Зелінські, Францішек Зейка, Веслава Зюлковска.

Звернення було опубліковане у березневному числі паризького журналу „Культура“.

ВАСИЛ

ГЕВЕС

**ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІНТЕЛЕКТУАЛА**

ІГОР ШЕВЧЕНКО

**ПОЛЬЩА
В**

ІСТОРІЇ

УКРАЇНИ

І
Конфлікти поміж Польщею і Руссю, які відбувалися на території, що нині становить східну частину Польщі та західну частину України, сягають у минуле мало не до тих часів, відколи збереглися писемні пам'ятки

Не так давно до мене в Прагу навідався розумний старий чоловік, і я захоплено слухав його. Невдовзі я довідався, що він помер. Його ім'я — Карл Поппер. Він був досвідченим мандрівником, який спостерігав за перебігом найбільшої війни, яка будь-коли загрожувала людству — війни, розв'язаної трайбалістичним шаленством нацистівської ідеології, — з іншого боку планети, з Нової Зеландії. Перебуваючи тут [В.Гавел виголосив цю промову в університеті Вікторія, у новозеландському місті Веллінгтон.— Прим. перекл.], він мислив про стан світу, тут він написав свої найважливіші книги. Поза всяким сумнівом, саме гармонійне співіснування людей різних культур на островах Нової Зеландії було джерелом його натхнення, коли він ставив перед собою питання — чому так важко ідеї відкритого суспільства здолати хвилю трайбалізму, а також аналізував духовне коріння усіх ворогів відкритого суспільства і зразки їхнього мислення. Насмілюся сформулювати кілька зауваг з приводу думок сера Карла Поппера, що я розцінюю як данину шани мислителеві, який недавно помер. Одним із об'єктів глибинного критицизму Поппера — критицизму, покріпленого численними свідченнями, — був феномен, що він назвав голістичною соціальною інженерією. Він ужив цей термін для опису спроб змінити світ на краще, спроб ретельних і глобальних, здійснюваних на підставі апіорно взятих ідеологій, покликаних позірною зрозуміти усі закони історичного розвитку, та на засадах винятковості, обширно та голістично, описати ту реальність, яка може бути досягнута внаслідок втілення цих законів. Поппер чітко показав, що цей зразок людського мислення й поведінки веде лише до тоталітаризму. Я народився у країні, яка декілька десятиліть перебувала під владою комуністичного режиму, і на підставі власного досвіду можу підтвердити, що сер Карл Поппер мав рацію. А почалося усе від позірної теорії історичних законів, марксівської теорії, яка лягла в основу комуністичної утопії — візії раю на землі. Ця візія врешті-решт породила ГУЛАГ, нечувані страждання багатьох народів, безмежне

ВАЦЛАВ ГАВЕЛ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА
ГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

цього регіону. Під 981 роком «Повість минулих літ» повідомляє про відвоювання у поляків Володимиром Великим простору, званого Червенськими городами. 1018 року Болеслав Хоробрий, майбутній польський король, включився у боротьбу за Володимирову спадщину; на певний час він захопив Київ, однак урешті-решт його військо було звідтіля вигнане. У період феодальної роздробленості на Русі та в Польщі Галицьке і Волинське князівства, які перебували у близьких стосунках із Мазовецьким князівством, були втягнуті у внутрішньопольську боротьбу. Під час цих сутичок перший галицько-волинський князь, Роман Мстиславич, загинув 1205 року у битві під Завіхостом. Ці давні події були радше окремими епізодами. Польська експансія на Русь почалася, по суті, лише у 1340 році; пізніше вона тривала безперервно до середини XVII століття, поляки почали відкочуватися назад лише у вісімдесятих роках того ж таки століття. Значна частина української території, включно із більшістю земель на захід від Дніпра, залишалася у складі давньої Речі Посполитої до часу другого поділу Польщі у 1793 році, а деякі землі, як-от Волинь, аж до третього поділу у 1795 році. Експансіоністичну політику на цих теренах провадила не сама лише Польща. Аналогом польського натиску на схід, який розпочався у середині XIV століття, а на території Білої Русі навіть іще перед тим, був натиск на південний схід, до якого вдавалося Велике Князівство Литовське, що виникло у середині XIII століття. Князівство це було державою етнічно неоднорідною, населення його складалося як із литовців, так і русичів. Скажімо, осідок першого могутнього литовського володаря Миндовга (Міндаугаса) — Новгородок (білоруська форма: Навагрудак) — знаходиться у Білорусі. Коли б Польща та Литва залишилися окремими державами, ми зараз напевне досліджували б історію воєн між ними за владу над Руссю. Однак сталося інакше, і укладена у вісімдесятих роках XIV століття польсько-литовська унія запобігла конфліктові, який власне зароджувався.

Ми найкраще зрозуміємо, що трапилося з українськими землями, коли виокремимо у наших міркуваннях три нитки і розглянемо спочатку історію тих територій (поміж ними найважливішою була Галицька Русь), які стали об'єктом суто польської експансії, та були у XV столітті цілковито приєднані до Польської Корони; пізніше, таких територій, як Волинь і частина Поділля, за які Польща й Литва продовжували суперечку упродовж XIV-XV століть; і, врешті, територій, які приблизно співпадають із землями Східної України, правим і лівим берегом Дніпра, які у початковій фазі польсько-литовської унії належали Великому Князівству

насильство над людською істотою. Усе те, що будь-яким чином протистояло комуністичній візії світу, а отже ставило цю візію під сумнів або доводило її фальшивість, безжалісно знищувалося. Продовжувати не варто! Життя в усій його незбагненній різноманітності та непередбачуваності неможливо було втиснути в сувору марксівську клітку. Сторожа цієї клітки могла тільки давити і нищити все те, що не бажало у ній поміститися. Врешті вона мусила оголосити війну самому життю та його найглибшій сутності. Я міг би навести вам тисячі конкретних прикладів того, як задля абстрактної, теоретичної візії кращого світу тамувалися всі природні вияви життя. Але цей процес не зводився лише до того, що ми називаємо порушенням прав людини. Накінута візія призводила до морального, політичного й господарського руйнування усього суспільства. Замість такої соціальної інженерії Поппер постулював ступеневий підхід, пропонуючи поетапне поліпшення інституцій, механізмів і технік людського співіснування та їхнє вдосконалення шляхом постійного вивірення досвідом та безперервного коригування співмірно до результатів. Поліпшення та зміни мали б запроваджуватися лише в тому випадку, коли вони довели свою придатність, практичність, доцільність і важливість, а не виходячи із зарозумілого принципу, що ми пізнали усе, що пов'язане із світом, отож знаємо все, що належить знати про те, як змінити його на краще. У мій батьківщині однією із найзрозуміліших реакцій, яка випливає із трагічного досвіду комунізму, є подибувана іноді думка, що людина повинна (якщо це можливо) повністю утриматися від намагань змінити чи поліпшити світ, обдумувати далекосяжні концепції, стратегічні плани чи візії. Усе це розглядається як засіб із арсеналу голістичної суспільної інженерії. Ясна річ, таке переконання глибоко помилкове. Парадоксально, але найбільший зв'язок із фаталізмом Поппер вбачає власне у тих, котрі вірять, що вловили закони історії та служать їм. Цей фаталізм іноді набуває форми ідеї, згідно з якою суспільство є нічим іншим, як тільки машиною, запустивши яку належним чином, ми матимемо механізм, котрий надалі функціонуватиме самостійно,

ВАЦЛАВ ГАВЕЛ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Литовському. Коли обидві держави з'єдналися тісніше після укладення у 1569 році Люблінської унії, поляки здобули територіальну користь, оскільки Підляшшя та Волинь, а також Київська і Брацлавська землі увійшли до складу Корони. В результаті майже вся Україна опинилася під владою Польщі. Коли у 1323 році помер останній представник галицької династії, львівський трон посів мазовецький князь Болеслав Тройденевич, кривний родич галицьких королів. Він прийняв ім'я Юрія та перейшов на православ'я, аби задовольнити місцевих вельмож, котрі й надалі ставилися до нього неприязно. Завдяки йому, окрім вірменів та євреїв, також і католики — поляки й німці — заохочувалися до оселення у містах і були оточені княжою опікою. 1340 року Болеслава отруїли, і польський король Казимир скористався з цієї нагоди, аби легально успадкувати галицький престол. Однак він не зумів реалізувати своїх намірів, і певний час владу обіймав місцевий боярин Дмитро Детько. 1349 року Казимир захопив Львів і Берестя. Він відкрив ці міста для польських і німецьких купців, а також надав польським землевласникам із прикордоння землі та привілеї на терені Галицького князівства. Так розпочалася польська експансія на схід. Тим часом литовці, здобувши Полоцьк, Полісся та Берестейщину, продовжували за Гедиміна й Ольгерда (Альгірдаса) експансію на інші руські землі: Сіверську (бл. 1355), Київську (бл. 1360), Волинь і Поділля (1362) — за рахунок татарських володінь. Кілька разів вони зазнавали поразки, але 1394 року Київ та східне Поділля знову опинилися у литовських руках. Експансія литовців на південь тривала до 1399 року, коли вона була остаточно зупинена поразкою великого литовського князя Вітовта (Витаутаса) у битві з татарами над Ворсклою (лівою притокою Дніпра). У 1385 році між володарем Литви, сином Ольгерда Ягайлом (Йогайля), та Польщею у Креві була укладена унія. Ягайло зобов'язався прийняти католицьку віру (є певні підстави припускати, що перед тим він був православним, чи принаймні обійняв переїти у православ'я) і одружитися із королевою Польщі Ядвігою. Литва повинна була поєднатися з Польщею (це було окреслено латинським терміном *applicare*). 1386 року Ягайло прийняв католицизм і переселився до Кракова. Привілеї, надані після унії литовським боярам, поширювалися тільки на тих з-поміж них, хто перейшов у католицизм, що спричинило дискримінацію православних на всій території Великого Князівства. Внаслідок цього були обмежені у правах також православні руські бояри. Процес «приєднання» Литви до Польщі (це була одна з можливих інтерпретацій Кревської унії) наштовхнувся на спротив Вітовта. 1401 року було досягнуто порозуміння, за яким Вітовт мав стати великим князем

автоматично та вічно. Я належу до опонентів голістичної суспільної інженерії. Однак я категорично відкидаю думку (адже це було б, як у тому прислів'ї, коли ми з брудною водою виливаємо з купелі й дитину), що люди повинні цілковито відмовитися від пошуку шляхів поліпшення світу, в якому ми мусимо жити разом. Це належить робити, незважаючи на те, що ми, можливо, ніколи не досягнемо нічого більше, ніж часткове обмежене вдосконалення; незважаючи на те, що завше муситимемо чекати тієї миті, коли зміни досягнуть бажаних параметрів, яких ми власне хотіли досягнути; незважаючи на те, що ми завше мусимо бути готовими скоригувати те, що не витримало випробування життям і виявилось поганим. Нещодавно я висловив цю думку в присутності приятеля-філософа. Спочатку він дещо здивовано поглянув на мене, а пізніше почав переконувати в тому (а я, до речі, ніколи цього й не заперечував), що світ у самій своїй сутності є голістичним, є цілісністю; що все в ньому внутрішньо пов'язане; що все, вчинене нами в якомусь одному місці, викликає непередбачувані у всьому довіллі, дарма, що це не завжди помітно; що навіть сучасна постмодерністична наука віднайшла докази цього. Виголошуючи свою заувагу, приятель змусив мене вдатися до уточнень, і я сказав, що, можливо, про те, що він каже, писав уже сам П'оппер. Це правда, що суспільство, світ, всесвіт — надзвичайно таємничі феномени, і вони пов'язані мільярдами шонайглибинніших сполучень. Усвідомлення цього рівнозначне покірному акцептуванню такої своєрідної єдності. Але зарозуміла віра у те, що людство, людський дух чи розум, у силі охопити світ — це щось зовсім інше. Одна справа — усвідомлювати взаємопов'язаність усіх подій, натомість вірити, що ми усе зрозуміли — щось зовсім інше. Іншими словами, я вслід за П'оппером вважаю, що жоден політик, учений, підприємець чи будь-хто інший не може впадати в пустопорожнє переконання, що світ можна охопити цілком, а отже, цілковито змінити його окремими діями. Шукаючи поліпшень, люди мусять робити це з максимальною обережністю і делікатністю, крок за кроком, завше найбільше уваги

ВАЦЛАВ ГАВЕЛ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

литовським і васалом польського короля Ягайла. Цей договір визнавав за Великим Князівством адміністративну незалежність; для Русі це означало продовження практики і прав, які були обов'язковими раніше. Вітовт, однак, централізував адміністрацію Русі, усуваючи місцевих володарів із їхніх князівств. Стосунки між Польщею та Литвою були видозмінені після Грюнвальдської битви (1410 рік), в якій литовські та руські сили відіграли істотну роль, допомагаючи полякам подолати орден хрестоносців. У Городлі (на Західній Україні, територія сучасної Польщі) в 1413 році була укладена угода, за якою Польща та Литва визнавалися рівноправними партнерами: великий князь литовський та король Польщі повинні були зберегти свою владу назавше, жоден з них не міг посісти престолу без згоди іншого. Була відкрита дорога до поширення польських впливів на руські землі, які входили до складу Литви. Близько п'ятдесяти родин литовських боярів були прийняті у польські шляхетські родини, але, позаяк вони були католиками, православні члени вищих верств Великого Князівства Литовського опинилися у невідгідному становищі. Вітовт прагнув здобути повну незалежність та королівський титул. Він помер у 1430 році під час переговорів про надання йому корони як володареві Литви. План створення литовсько-руського королівства підхопив і продовжував здійснювати його двоюрідний брат і наступник Свидригайло (Швідригайла). Власне під час кількарічного бурхливого урядування Свидригайла розмежування між католиками і православними у Князівстві поглибилось, а на руських землях Великого Князівства Литовського почали проявлятися тенденції до створення окремої політичної одиниці. Свидригайла підтримували православні, а католики поборювали. В роки його правління поляки напали на західну Волинь і західне Поділля. Суперник Свидригайла Сигізмунд Кейстутович віддав Поділля Польщі (1432). Коли Сигізмунд переміг Свидригайла у самій Литві, останній спробував відокремити від Великого Князівства Литовську Русь разом з Україною, але безуспішно. Сигізмунд, аби зміцнити своє становище, мусив зробити поступки на користь прихильників Свидригайла. У 1434 році православні бояри Великого Князівства Литовського отримали ті ж привілеї та права власності, якими втішалася католицька литовська шляхта; тільки найвищі посади були зарезервовані для католиків. Коли Казимир Ягеллон, яко великий князь литовський, став у 1447 році польським королем, він продовжив політику, спрямовану на збереження єдності вищих верств литовського суспільства. Того ж року він надав литовським боярам привілей, згідно з яким урядові посади у Великому Князівстві займатимуть лише литовці, тобто мешканці Князівства, а Литва матиме кордони, які вона утримувала

приділяючи тим наслідкам, які тягне за собою кожна зміна. Водночас я переконаний, і тут мої міркування, можливо, до певної міри розбігаються із позицією Поппера, що коли люди щось роблять, то вони повинні усвідомлювати факт існування глобальних взаємозалежностей, які можна пізнати, пам'ятаючи водночас, що понад цим знанням є ще нескінченно широке поле взаємозалежностей. Моє відносно коротке перебування в царині так званої великої політики поглибило моє переконання у потребі власне такого підходу. Більшість катастроф, які загрожують сучасному світові, а також багато проблем, які треба терміново розв'язувати, могли б бути вирішені значно результативніше, коли б ми могли побачити далі від кінчика нашого носа і спостерегти, хоча б до певної міри, ширші пов'язання, які перебувають поза межами сфери наших безпосередніх дій чи групових інтересів. Така свідомість, ясна річ, не повинна ніколи перерости у зарозуміле, утопічне переконання, що тільки ми знаємо правду про ці взаємозв'язки. Навпаки, вона повинна ґрунтуватись на глибокій і покірній повазі до них та до їхнього таємничого порядку. Зараз у мене на батьківщині точаться дебати навколо ролі інтелектуалів, того, наскільки вона важлива і небезпечна, якою є міра їхньої незалежності та наскільки вони повинні ангажуватися у політику. Іноді ці дебати завдають доволі багато клопоту, не в останню чергу із тієї причини, що слово «інтелектуал» різні люди розуміють доволі по-різному. Це безпосередньо стосується того, про що я тут говорив. Дозвольте, принаймні коротко, дефініювати поняття «інтелектуал». Як на мене, інтелектуал — це особа, котра присвятила своє життя розв'язанню проблем цього світу в загальних категоріях та в широкому контексті явищ. Ясна річ, інтелектуали не єдині, хто це робить. Але вони роблять це, сказати б, фахово. Це означає, що їхнім головним заняттям є студії, читання, навчання, писання, публікації, публічні виступи. Часто, хоча, звичайно, не завжди, це робить їх вразливішими до загальних проблем. Часто, хоча, звичайно, не завжди, це призводить до того, що вони беруть на себе якнайширшу відповідальність за стан світу і його майбутнє.

ВАЦЛАВ ГАБЕЛ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

за часів Віговта. Згідно із умовами цього привілею східна частина Поділля не могла бути визнана легально приєднаною до Польщі. Починаючи від 1447 року королем Польщі та великим князем литовським була зазвичай одна й та ж особа, хоча нащадки Ягайла, котрі вважали Велике Князівство родинною дідиною, опиралися надміру тісній унії з Польщею. Вони, скажімо, виступали проти спільних виборів єдиного володаря для обох держав.

Однак з часом інтереси Польщі та Литви почали збігатися. Треба було протистояти небезпеці, яка загрожувала з боку Кримського Ханства (воно, внаслідок розпаду Золотої Орди, стало васалом Оттоманської Імперії) та татарським нападам на польські володіння (власне Поділля) й землі Великого Князівства (частину Поділля та інші руські землі). Москва становила загрозу лише для Великого Князівства, яке від початку XVI століття зазнало значних територіальних втрат (у 1514 році воно втратило мало не на сто років Смоленськ, а у 1563 році — Полоцьк, але тільки на п'ятнадцять років). Тим не менше, коли Князівство зверталося за допомогою, Польща надавала її, вказуючи принаймні у цьому єдиному випадку далекоглядність. Західна культура проникала у Литву через Польщу, що призводило до полонізації вищих литовських верств. У шістдесятих роках XVI століття Литва прийняла польську форму правління. Незважаючи на те, що дискримінація православних була практично усунута у 1563 році, православні єпископи і надалі не мали місця у королівській раді. Полонізація проторувала шлях Люблінській унії 1569 року. Укладення її не було легкою справою, оскільки цьому опиралися литовські магнати, слушно побоюючись втрати незалежності; однак такий договір підтримувала дрібна шляхта, і це вирішило справу. Унія постановила, що відтепер існуватиме одна республіка, спільний сейм, спільна монетарна система і спільний король; однак адміністрація та військо мали залишитися окремими. Землі Підляська, Волинська, Брацлавська та Київська, а отже, більша частина України, стали частиною Польського Королівства, тобто Корони; однак місцеві еліти отримали гарантії, що руська мова залишиться офіційною мовою, а права православної Церкви будуть шануватися. Люблінська унія становить поворотний пункт у формуванні української національної свідомості, оскільки ця злука прискорила культурну полонізацію православних українців і проклала дорогу для наступу католицької Церкви, найвищим досягненням якої стала укладена у 1596 році Берестейська унія. Люблінська унія також полегшила процес нагромадження багатою польською шляхтою великих ділянок землі на теренах, включених до складу Корони, і прискорила полонізацію української шляхти. Це, в свою чергу, спричинило конфлікт з козацтвом, яке через двадцять

Якщо прийняти таку дефініцію поняття «інтелектуал», то ми не здивуємося, що так багато інтелектуалів завдали світові безліч лиха. Цікавлячись світом як цілісністю та відчуваючи всезростаюче почуття відповідальності за нього, інтелектуали нерідко піддавалися спокуси взяти світ у цілому, пояснити його та запропонувати універсальні рецепти для вирішення його проблем. Нетерпеливість розуму та розмаїті ментальні обмеження, зазвичай, були тими причинами, які підштовхували інтелектуалів до вимислювання голістичних ідеологій та спокушення голістичною суспільною інженерією. Чи ж не були інтелектуалами *rag excellence* саме з цієї причини провісники нацистівської ідеології, засновники марксизму та перші комуністичні лідери! Чи ж багато диктаторів, а подекуди й терористів — від провідників Червоних Бригад у Італії до Пол Пота — не починали як інтелектуали? Я вже не кажу про те, що багато інтелектуалів, котрі, шоправда, не створили диктатур, ані не керували ними, не зуміли їм протистояти, оскільки значно більше від інших не були здатні опиратися ілюзії, що буття є універсальним ключем до порятунку людства від нещастя. Для того, аби описати цей феномен, навіть склепали окреслення «зрада кліриків» або «зрада інтелектуалів». Багато антиінтелектуальних кампаній у моїй батьківщині завше спиралися на підкреслення саме цієї риси інтелектуалів. Саме в цьому витокі переконання, що інтелектуали є небезпечним для людства біологічним різновидом. Ті, хто так мислить, чинять помилку, дуже подібну до помилки тих, хто, заперечуючи соціалістичне планове господарство, цілком відкидає концептуальне мислення. Нонсенсом є переконання, що всі інтелектуали впадають у спокусу утопізму чи голістичної інженерії. Багато з них і в минулому, і тепер роблять те, що, як на мене, вони повинні робити — бачать ширший контекст, бачать речі у глобальних категоріях, усвідомивши категорію глобальності покійно схилиють перед нею голови. Зростаюче почуття відповідальності перед сим світом не дозволило цьому гатункові інтелектуалів ідентифікувати себе з якоюсь певною ідеологією, натомість вони ідентифікують себе з людяністю, з гідністю і з майбутнім. Ці

ВАЦЛAV ГAВEЛ. ВІДПОВІДАЛНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

років після укладення унії почало становити для Речі Посполитої серйозну проблему.

Польська експансія на схід тривала до першої половини XVII століття. У 1603-1618 роках Польща скористалася з труднощів, яких тоді зазнавала Московська держава (період т.зв. Смути). Дворічна окупація Москви польськими військами закінчилася не надто почесно, але Польща пережила свою зоряну мить у 1610 році, коли цар Василій Шуйський потрапив під Клушином у полон до гетьмана Жолкевського. Згідно з умовами укладеного у 1618 році в Деуліно перемир'я Польща здобула Смоленськ, відібраний у Москви в 1611 році, а також Чернігово-Сіверську землю, завойовану Литвою у XIV столітті. Східний кордон Речі Посполитої вже ніколи не виглядав так велично, як власне цього року. Після 1654 року польські володіння на сході починають танути. Богдан Хмельницький переходить у Переяславі під протекцію царя Олексія. У 1654 році Москва здобуває Смоленськ, того ж року царське військо плондрує Вільнюс. Ані польська шабля, ані дипломатія не зуміли повернути втраченого. Укладена 1658 року в Гадячі угода з козаками була спробою створити альтернативу для вищих українських верств, які не погоджувалися з наслідками прийняття васальної залежності від Москви. Ця угода торувала шлях до створення Речі Посполитої трьох народів, де третім елементом мало стати «Руське Князівство». Воно мало охоплювати землі Київську, Брацлавську та Чернігівську, а релігійна унія на цих теренах мала бути ліквідована. Православні представники цих трьох земель мали отримати місця у Сенаті Речі Посполитої; в Україні мали бути створені одна чи дві вищі школи, а лічба реєстрових, тобто визнаних державою, козаків мала сягнути шістдесяти тисяч. Однак ця угода залишилася тільки на папері. Хоча Москва й зазнавала тимчасових поразок, але їм на зміну приходили політичні та військові успіхи. Підписане у 1667 році в Андрусові перемир'я потвердило втрату Польщею на користь Москви не тільки т.зв. Лівобережної України (новий кордон пролягав уздовж Дніпра), але й Києва (тимчасова поступка, «на два роки», перетворилася на постійну у 1686 році). На території України цей новий кордон поміж Московією, а пізніше Росією, та Річчю Посполитою залишався непорушним аж до другого поділу Польщі у 1793 році. Це означало, що більша частина Правобережної України (за винятком самого Києва, територій навколо нього на правому березі Дніпра та земель запорозьких козаків) залишалася тереном постійно зростаючих польських культурних впливів і функціонувала у межах польського суспільного устрою, яким були визначені привілеї шляхти та система панщини. Наслідком була подальша колонізація місцевих еліт. У 1772 році, після першого поділу, Польща змушена була поступитися Австрії тією частиною Галицького

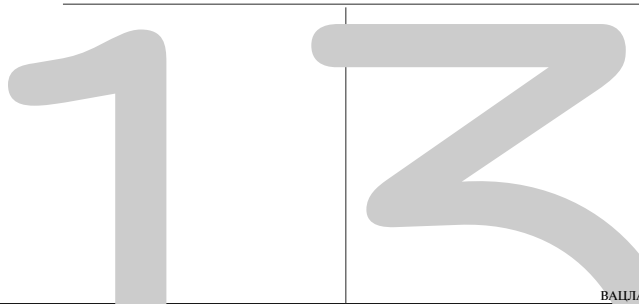
інтелектуали прагнуть до вселюдської солідарності. Вони плекають толерантність, борються зі злом і насильством, захищають права людини і доводять їх непорушність. Одним словом, вони репрезентують те, що можна назвати «суспільним сумлінням». Їм не байдуже, коли у якійсь малознаній країні на другому кінці планети винищують людей, коли голодують діти; вони не усуваються, коли заходить мова про глобальні загрози і перспективу майбутніх поколінь жити у стерпних умовах. Їх непокоїть доля заповідних лісів у віддалених закутках, проблема вичерпання людством невідновних ресурсів, глобальна диктатура реклами, споживацтва і сенсаційних історій на телебаченні, що прямим шляхом веде людство до повного отупіння. А що поробляють інтелектуали, пов'язані з політикою? Щодо цього також існує цілий ряд непорозумінь. Моя позиція дуже проста — коли ми маємо справу із інтелектуалами-утопістами, то зобов'язані протистояти їхнім сиренячим співам. Якщо ж вони починають займатися політикою, ми повинні вірити їм менше, ніж усім іншим. Інший тип інтелектуалів, тих, котрі пам'ятають про існування взаємозв'язків усього сушого, котрі підходять до світу з поклоном, а водночас із підвищеним почуттям відповідальності, котрі відстоюють усяку добру справу, — до таких інтелектуалів треба прислухатися якнайуважливіше, без огляду на те, чи працюють вони як незалежні критики, тим самим творячи таке потрібне для політиків і владоможців дзеркало, чи безпосередньо займаються політикою. Ці дві ролі дуже різняться між собою. Мій приятель Тімоті Гертон Еш, з яким я дискутую на цю тему вже багато років, з певністю має рацію щодо цього питання. Але, хай би як там було, ми не маємо права перешкоджати таким інтелектуалам входити у політичне життя на тій підставі, що властиве їхнє місце — на університетських катедрах та в засобах масової інформації. Навпаки, я глибоко переконаний, що чим більша кількість людей такого гатунку заангажується у безпосередню політику, тим кращим буде наш світ. З уваги на свою природу політика насамперед притягує тих, хто, зосереджується на буденних проблемах, тісно пов'язаних із

ВАНДІВ ГІБЕЛ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

князівства, яку вона здобула 1349 року, а 1434 року приєднала до Корони. Розглядаючи предмет під оглядом суверенності, можна сказати, що майже чотирисотлітньому пануванню Польщі над цими теренами настав кінець, але польська присутність (як культурна, так і суспільна) була тут і надалі такою сильною, що польська меншина (особливо після адміністративної реформи 1868 року) зберегла своє домінуюче становище у «Галичині і Володимирії», як офіційно називалися ці області Австрії аж до кінця Першої Світової війни. Цей, вплив на землі Західної України, який тривав понад шість з половиною століть, варто порівняти із 225 роками безпосереднього польського панування на території Правобережної України і мало не столітнім пануванням над Києвом і розташованими на лівобережжі Дніпра землями. Про ці хронологічні відмінності треба пам'ятати, коли ми починаємо аналізувати культурні відмінності на власне українських землях. Але навіть у тій частині України, яка опинилася після 1921 року поза межами Польщі, але входила до її складу у різні періоди поміж 1569 та 1793 роками (території на правому березі Дніпра, включно з Києвом) польська присутність була доволі значною, особливо перед листопадним і січковим повстаннями. Вона продовжувалася завдяки польському поміщицтву, польській технічній інтелігенції та польському культурному й торговельному життю, яке процвітало в Києві та інших українських містах. Перед січковим повстанням великі польські маєтки становили п'ять шостих маєтків цього типу на Правобережній Україні; навіть у 1914 році поляки утримували мало не 50% великої земельної власності, незважаючи на всі спроби царського режиму послабити цю польську стану групу, особливо після 1863 року. Ставлення польських поміщиків України до російських загарбників, котрі на їхню думку урядували частиною історичної Польщі, було неоднозначне. До того ж певна група поміщиків і сполонізованих інтелектуалів виявляли зацікавлення і симпатію до свого «селянського люду» та його звичаїв (т.зв. «хлопомани»). Тим не менше, існувала об'єктивна спільність інтересів польських землевласників і російських чиновників, зокрема, коли йшлося про заспокоєння суспільних заворушень у середовищі переважно українського за складом селянства. Отож, сучасні учені ведуть мову про спілку між царськими військами і польськими поміщиками чи про потенційний польсько-російський кондомініум на території Правобережної України навіть після 1831 року. Польща втратила більшу частину своїх українських володінь після другого поділу у 1793 році. У певному сенсі Україна стала одним із спадкоємців польсько-литовської Речі Посполитої. Коли у період між 1807 та 1812

близькими виборами, а не тих, хто цікавиться перспективою світу через 100 років. Політика підштовхує до вирішення проблем груп інтересів, а не інтересів людства як спільноти, вона змушує говорити приємні для більшості речі, а не те, що буде викликати спротив, вона змушує навіть до правди ставитися дуже обережно. Але це не привід, аби відмовляти інтелектуалам брати участь у політичному житті. Навпаки, варто було б залучити до нього якомога більше цих людей. Врешті-решт, хто ж краще підготовлений до того, аби вирішувати долю цивілізації, настільки прошитої глобальними пов'язаннями, як не люди якнайбільшою мірою свідомі глибини таких пов'язань, люди, які приділяють таким пов'язанням найбільшу увагу і беруть якнайбільшу відповідальність за долю світу як цілісності.

Переклад Андріса Вішняускаса

ВАСИЛ ВАСИЛ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛА
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

роками Польща знову з'явилася як автономне державне утворення під назвою Варшавське Князівство, а у 1815-1831 роках як Королівство Польське, утворене на Віденському Конгресі, до її складу майже не входили українські землі. Частина з них — Волинь і колишню Галичину — Польща повернула собі у період між двома світовими війнами, але знову втратила їх майже повністю у 1939-1945 роках. Післявоєнна Польща стала етнічно однорідною державою, і в цьому сенсі вона виявляє певну подібність до Польщі П'ястів; до 1989 року вона також виявляла ряд спільних рис із Конгресовим Королівством. З польської точки зору період поміж 1618 та 1945 роками — це сумний період постійного відкочування на захід східного кордону давньої Речі Посполитої, а пізніше Польщі. Польське минуле Смоленська, Полоцька, Орші, Вітебська, Києва, Житомира і Кам'янця-Подільського майже цілком відійшло в непам'ять. Львів, місто, в якому поляки і польськомовні євреї перед 1939 роком становили більшість населення, зараз є україномовним. Сьогодні російські прибульці, котрих до 1944 року майже зовсім не було у цьому місті, становлять меншину, яка числом багаторазово перевищує кількість місцевих поляків.

II

Який вплив мало польське правління на культуру України? По-перше, для багатьох членів місцевої еліти воно означало заміну православних і церковнослов'янських культурних вартостей на нові — латинські. Вищі українські верстви не могли вже й надалі звертатися виключно до православної традиції та до православних учень. Те, що авторитет давніх вартостей постійно малів, заохочувало еліту до культурної асиміляції. Мовна та культурна асиміляція супроводжувалася переходом у римо-католицизм. На початку XVII століття українці повністю усвідомлювали цей стан справ. У 1605 чи 1606 році один український письменник у трактаті «Пересторога» («Пересторога зіло потрібная на потомние часи православным христіаном святое католическое Восточное церкве сином...») зауважив: «Читаючи хроніки польські, знайдеш про це досить, як поляки українські землі пообсідали, поприятелювавши з ними [тобто українцями] й царські доньки свої за українців давши, через них свої обичаї оздобні й науку вкорінили так, що українці, увійшовши у зносини з ними, позавидували їх обичаєм, їх мові й наукам і, не маючи своїх наук, у науки римські свої діти давати почали, котрі з науками й до віри їх [латинської] призвичаїлися і так поволі науками своїми [поляки] все

ПРО ЛЕШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ ПРО КОЛЕКТИВНУ

ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

панство українське до римської віри привели, що потомки князів українських з віри православної на римську вихрестилися, і назвища й імена собі позмінiali, немовби не знали, що вони потомки побожних прабатьків своїх. А після того православ'я грецьке озимніло та в погорду прийшло й занедбання, бо ж особи знатних панів, погордивши своїм православ'ям, до урядів духовних приходили перестали, але кого-будь на них поставляли, по волі тільки самої посполитої людини». У 1610 році Мелетій Смотрицький опублікував „лямент“ Православної Церкви на Русі («Тренос, тобто Плач єдиної святої вселенської апостольської східної Церкви, з поясненням догматів віри спочатку з грецької мови на слов'янську, а тепер із слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом...»). У цьому «Треносі» Мати-Церква звертається до своїх дітей і, використовуючи складні метафори, порівнює їх із дорогими каменями, які прикрашають її шати. Шати ці втрачено: «Де інші дорогі й рівно безцінні тої ж корони каміння — славні доми руських князів — неоціненні сапфіри, безцінні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські...?» Автор згадує ще десять княжих родів, а далі пише: «Де попри них інші неоціненні мої клейноди — родовиті, мовлю, славні, великомисленні, сильні й давні доми по всім світі голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу російського — Ходкевичі, ... Сапіги ..., Паци, Халецькі..., Потії й інші?» Повний список містить ще 31 прізвище, в тому числі таких, які з'являються в історії польської шляхти. Асиміляція значною мірою обмежувалася вищими верствами руського суспільства, однак і ті, котрі перебували на нижчих щаблях суспільної драбини, але мали близькі стосунки із польською культурою, так само мали від неї велику користь.

Польська культура кінця XVI століття перейняла усе краще, що було в європейському Ренесансі. Реформаційні течії також були доволі потужними і вчинили значний позитивний вплив не лише у Польщі, але й у Литві та на українських землях. Польські латиномовні поети, як-от Матвій Казимир Сарбевський, та суспільні мислителі, скажімо, Анджей Фрич Моджевський та Ян Ласький, втішались у Європі міжнародним визнанням. Деякі польськомовні поети, як-от обидва Кохановські (Ян і Петро), здобули освіту в італійських університетах і творили на рівні найкращих європейських зразків. Для українців Польща стала віком на Захід. У XV-XVI століттях університетські реєстри Кракова, Падуї, Болоньї та Праги містять багато прізвищ студентів, котрі згідно з краєм походження названі русинами. Професори та доктори філософії «руського»

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

pro-contra

Коли ми говоримо про «колективну відповідальність», на думку спадають якнайгірші асоціації: окупанти, котрі у помсту за якийсь замах убивають випадкових осіб; викрадення та вбивство закладників; терористичні акти, під час яких гине маса людей, котрі не стосуються справи; ненависть до цілих народів, націй чи рас із приводу кривд (іноді примарних, іноді реальних), яких ми зазнали від представників цих спільнот. Про такі речі дискутувати не варто, вони надто очевидні. Також не раз говорилося про те, що християнське вчення про первородний гріх є зразком колективної відповідальності, оскільки ми караємося за вчинки невідомої нам пари перших людей, сліди яких губляться у далекому і неокресленому минулому. Однак тут варто вказати на певну різницю. Якщо, як це проголошували певні напрями християнського богослов'я, ми успадкували від Адама і Єви не лише зіпсованість нашої природи, але й їхню фактичну моральну вину, якщо ми й справді є дійсними учасниками гріха, якого не чинили, і за цей гріх Бог карає нас усіма жахіттями життя, то й справді, — це різновид колективної відповідальності, суперечної із звичайним почуттям справедливості. Тому християнські гуманісти не сприймали такого уявлення про Бога, твердячи, що в такому випадку Бог був би безжалісним деспотом, а не люблячим батьком. Однак, якщо вчення про первородний гріх не містить такого принципу, а лише проголошує, що людська природа через цей гріх була спотворена, і ця потворність дісталася

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ. ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

походження з'являються як у Польщі, так і в Італії. За приклад може служити Петро «Рутенус» із Кросна (працював у Кракові), Георгіус Рутенус (Юрій з Дрогобича), котрий був професором астрономії та астрології у Болоньї у 1458-1482 рр., та Григорій Кирицький, православний зі Львова, котрий у 1641 році здобув докторат Падуванського університету. Серед інших особистостей, котрі були дійовими особами польської політичної сцени, згадаймо, для прикладу, народженого у Перемишлі Станіслава Оріховського, видатного публіциста XVI століття, сина польського шляхтича, онука православного попа; він був прихильником унії двох Церков, але не папського імперіалізму, який, за його словами, прагнув обмежити Православну Церкву до «закутка Лаціуму». Оріховський відверто признавався до свого руського коріння, коли писав: «Ruthenorum me esse et libenter profiteor» та «Roxolania patria est mihi»; у 1531 році він записався до Ляйпцізького університету під іменем «Orzechowski Russus».

Ясна річ, представники української еліти, котрі діяли всередині системи, але залишалися визнавцями православної віри та руської мови, так само підлягали сильному впливові польської культури. Коли ми читаємо українські вірші, продекларовані студентами Колегії Петра Могили у Києві 1632 року на честь патрона, чи вірші, присвячені у 1633 році Могили друкарям Печерської Лаври, то можемо рецитувати їх увголос, вживаючи польські фонетичні форми без жодних змін словника. Стиль цих віршів бароковий та західний; форма деяких з них — сапфічна строфа; слова, окрім тих, які потрібні для рими, або легко можуть бути замінені польськими формами, або ж запозичені з польської мови. У мистецтві та архітектурі українське барокко є локальною видозміною польського барокко. Це легко зрозуміти в обставинах історії контрреформації та релігійного наступу, який розпочали на східних теренах Речі Посполитої у сімдесятих роках XVI століття єзуїти. Цей наступ колонізації спричинив гостру реакцію частини української громадськості. У суспільній та політичній сфері це проявилася у формі козацьких воєн. У сфері культури — у формі релігійних полемік та діяльності на користь православної освіти. Деякі полемісти, скажімо, Іван Вишенський (помер близько 1621 року), вживали відносно мало сполонізовану мову (хоча й не цілком вільну від полонізмів) і дотримувалися церковнослов'янської традиції. Релігійні братства у своїх школах особливу увагу приділяли навчанню грецької мови й підтримували тісні стосунки із патріархом Константинопольським.

Варто, однак, зауважити, що це був лише один бік медалі цього культурного процесу. Більшість із

у спадок нащадкам, то ситуація починає нагадувати випадок спадкової хвороби, котра, ясна річ, є нещастям, але яку ми не описуємо у категоріях вини і кари. Сучасне вчення римо-католицької Церкви також проголошує, що ми успадкували не саму вину, а зіпсованість, яка часто схилиє нас до гріха, але ми не мусимо їй користися; таким чином, ми відповідаємо не за гріхи предків, а за наші власні гріхи. Моральне зло — витвір наших рук, те, що людині судилося за страждання, яких одні люди завдають іншим; що ж до страждань, яких зазнають люди від самої природи, без участі інших людей, то треба думати, що вони не є покараннями у властивому сенсі слова, але наслідком зіпсованості самої природи, причиною якого був первородний гріх. Але чи існує такий сенс, з огляду на який можна було б захищати ідею колективної відповідальності, тобто відповідальності за те, чого ми особисто не чинили, але що нас обтяжує? Думаю, що такий сенс існує і що він не суперечить почуттю справедливості. Кожен з нас належить до різних людських спільнот, які зберігають свою тотожність, хоча їхній склад змінюється; природно, що ми ідентифікуємо себе із цими спільнотами — нацією, Церквою, певною політичною чи громадською організацією, якоюсь інституцією, скажімо, школою, лікарнею, університетом, містом; внаслідок такої ідентифікації ми відчуваємо, що доля цієї спільноти є нашою долею, не лише тому, що нас особисто зачіпають її невдачі чи збагачують її успіхи, але й тому, що ця спільнота є в наших очах певним моральним організмом, певною цінністю, тому, що узи, якими ми пов'язуємо себе із цією спільнотою, засновані не тільки на кошторисі втрат і здобутків, але й на вірі у спільне призначення, на безкорисливій солідарності, яку ми визнаємо, навіть коли грішимо супроти неї. Отож, напевне нормально, коли ми відчуваємо, що є й наша доля в тому, що ця спільнота чинила й чинить — доброго чи злого — не лише задля нашої хвилевої користи, але й задля інтересів спільноти в цілому, інтересів не лише матеріальних, але й моральних. Щоправда, дуже легко поширювати на власну персону заслуги чи успіхи нашої спільноти, але дуже важко — її поразки чи ганебні вчинки. Вболівальники спортивного клубу певного міста чи країни радіють з його перемог і відчувають себе співучасниками здобутків і водночас вони страшенно жалкують, коли клуб програє, однак їм і

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ. ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

числа тих, хто протистояв натискові полонізації та окатоличення, вдавалися до тієї зброї, якої надавала їм власне ця експансія. Цитований вище фрагмент «Перестороги» розпочинається словами: «Читаючи хроніки польські, знайдеш про це досить...». „Лямент“ Смотрицького має чисто грецьку назву «Тренос» і картає тих, котрі перейшли до польського табору, але написаний він бездоганною літературною польською мовою. Ніде використання зразків польської культури не було таким очевидним, як у Києво-Могилянській Колегії (після 1701 року відомої як Київська Академія), центрі української православної науки. Вплив Академії, яка пропагувала польський варіант західної культури, тривав в Україні, ба більше, в самій Росії, аж до середини XVIII століття, коли Київ був підросійським уже близько вісімдесяти років, а гетьман Іван Мазепа, людина західної, тобто польської, культури, як і його переможець під Полтавою цар Петро I, уже давно були покійними. Ще у 1740 році київська школа називалася «польсько-слов'яно-латинською», а всі її найвидатніші випускники та професори — в майбутньому слуги Москви та Російської імперії — або писали польські вірші, або мали великі польські книгозбірні. Симеон Полоцький (Поляцькі) перетлумачив гімн до Богородиці «Акатістос Гімнос» — візантійську поезію у церковнослов'янських шатах — на польську мову у 1648 році, тому ж році, коли вибухнуло повстання Хмельницького. Пізніше він ганив свого брата-уніата за релігійне відступництво також по-польськи. Стефан Яворський, майбутній митрополит рязанський і locum tenens московського патріарха, мав у своїй бібліотеці польські книги, цитував у оригіналі твори Овідія періоду вигнання та писав елегантні вірші польською мовою. Польські вірші Лазаря Барановича були поганими не тому, що він зле знав польську мову, він просто був кепським поетом. У своїх творах Баранович закликав поляків та українців, аби вони перестали воювати між собою і поєднали свої зусилля у спільній боротьбі із турками. Зазвичай, ім'я Теофана Прокоповича асоціюється у нас із похвалами, які він розточував у Москві Петрові I. Однак варто пам'ятати, що цей колишній уніат, випускник Collegium Athanasianum у Римі і професор Києво-Могилянської Академії, писав проповіді польською мовою. Він опублікував вірші на честь перемоги Петра під Полтавою церковнослов'янською мовою, латиною і по-польськи, але безсумнівно, що польська версія була первинною. Когось, не обізаного із проблемою польсько-українських зв'язків, може подивувати, що цей твір, де очорнюється Мазепа, Петрові I у Києві читали польською мовою. Усі викладачі Києво-Могилянської Колегії близько 1700 року на лекціях поезики наслідували поезії Кохановського і

на думку не спадає розділити з ним відповідальність за цю поразку, оскільки вони особисто не брали участі у грі. Таким чином, нам притаманна схильність не дотримуватися симетрії у таких справах: ми радо почуємося учасниками добрих справ, у поганих волимо звинувачувати інших. Але поразка чи виграш на полі бою мають мало спільного із моральною відповідальністю. Значно важче там, де обмірковується справа саме такої відповідальності. Найважче, напевне, буває тоді, коли йдеться про національну співвідповідальність. Кожен європейський народ має у своєму минулому ганебні сторінки, про які він волів би забути (точніше, кожен окрім мого). Чи можна вимагати, аби люди, котрі не брали жодної особистої участі у цих недобрих справах, відчували провину і сором? Чи можемо ми домагатися, аби народжені після війни чи незадовго перед нею німці, яким сьогодні уже під 60, відчували відповідальність за гітлерівські злочини? Аби сучасні американці відчували провину за невольництво й винищення червоношкірих, англійці — за визискування дітей у вікторіанську добу, а поляки — за релігійні переслідування у XVII сторіччі чи жакливу політику щодо національних меншин у міжвоєнний період? Відповідь, напевне, повинна звучати так: ні, вимагати від інших цього не можна, але від самого себе — можна і треба, бо це становить основу нашого духовного здоров'я (на ділі чиниться, ясна річ, навпаки: ми вимагаємо від інших того, що вибачаємо собі, виходячи з принципу відкидання колективної відповідальності). Ми особисто не відповідаємо за вчинки наших предків але коли ми віримо в те, що нація становить духовну і моральну цілість, що вона зберігає свою тотожність у часі, хоча одні покоління вимирають, а їм на зміну приходять наступні, то напевне правильно вірити, що поряд із індивідуальною є й колективна відповідальність нації як безперервної спільноти. Її можна порівняти із успадкуванням маєтку, коли, переймаючи майно родичів, ми переймаємо також і їхні борги, однак аналогія тут лише часткова: спадкоємець мусить висловити згоду на успадкування, але може й відмовитися від спадщини, і ніхто його за це не осудить, проте, коли вже згоду висловлено, то закон зобов'язує сплатити борги. Цими двома обставинами колективна відповідальність відрізняється від успадкування майна: закон не зобов'язує нас відповідати за гріхи предків, але й не в наших силах відмовитися від цієї спадщини, коли ми

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ. ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

«польського Горація» (Сарбєвського). І Дмитро Савич Туптало (Димитрій Ростовський), автор славетних «Четьїв Міней» («Житій святих»), перший том яких був опублікований у Києві 1689 року, і Пилип Орлик, наступник Мазепи і перший український політичний емігрант, не лише мали колекції польських та латинських книг, але й писали свої щоденники польською та латинською мовами. Схоже виглядала ситуація на Західній Україні у першій половині XIX століття. Коли Маркіян Шашкевич, чільна постать «Руської трійці» та один з перших у Галичині україномовних поетів укладав любовні вірші та листи до своєї майбутньої дружини, він робив це по-польськи.

III

Так виглядав вплив польського правління на культурні еліти України аж до кінця XVIII століття. А який вплив мала східна експансія на саму Польщу? Деякі польські учені вболівають над експансією, вважаючи, що вона поглинула енергію, потрібну для побудови новочасної централізованої держави, — цей процес так і не закінчився у Польщі до поділів. Помилковий напрямок розвитку неминуче призвів до розпаду Польської держави наприкінці XVIII століття і загальмував процес формування новітньої польської нації. Ба більше, Польща, поширюючи свої володіння на сході, не була в стані ані розв'язати української проблеми, ані запобігти вибухові козацьких воєн. Не підлягає сумнівові, що вони прискорили падіння Польщі, водночас, до речі, не принісши жодної користі Україні. Тарас Шевченко мав рацію, коли писав: «Правда ваша: Польща впала / Та й вас роздавила»!

У суспільних та політичних категоріях експансія Польщі на схід причинилася до витворення верстви польських і сполонізованих магнатів (їх звали «królewiatami»), котрі володіли велетенськими латифундіями, ба навіть утримували приватні армії. Єремія (Ярема) Вишневецький, замолоду православний, родич Петра Могили, але великий недруг Хмельницького, був власником величезних маєтків зі столицею у Лубнях, населення яких налічувало 288 тисяч осіб. Інші «українні» магнати, котрі відіграли помітну роль у польській історії, — Збараські, Чарторийські, Заславські й Потоцькі. Могутність цієї верстви була настільки значною,

визнаємо своє членство у національній спільноті. Оскільки ми не зобов'язані законом, ніхто нічого від нас не може вимагати, але, повторюю, — духовне здоров'я нації залежить від того, чи здатні ми самі відчувати відповідальність, а коли треба, то й вину та сором. У іншому випадку ми не будемо здорові, ми носитимемо в собі темряву брехні і не будемо здатні до опору, коли виникнуть якісь нові, але аналогічні у певних елементах ситуації, в яких треба буде захищати національну гідність. Аналогічним є випадок релігійних спільнот. Свідченням духовного здоров'я Церкви є здатність визнати (як це, на щастя, притаманно сучасній римо-католицькій Церкві), що вона жалкує і соромиться за різні несправедливості, переслідування і злочини, вчинені колись від її імені, а не обмежитися фразою: «Це були не ми, а якісь інші люди». Церква є безперервним сталим організмом, вона існує багато століть, вона значно більшою мірою, ніж нація, внутрішньо скоординована, і давні провини Церкви є її провинами, а не просто діяннями анонімних сил чи гріхами осіб, які давно померли. Але чи не можна сказати собі: я не належу до жодної нації чи Церкви, ані до жодної спільноти, яка нібито зберігає моральну тяглість, і мене не обходять ані успіхи, ані невдачі, добре чи зле минуле, я маю свій бізнес і нічого більше? Що ж, так сказати можна, але не можна в це до кінця вірити. Якщо ми відверто зрікаємося участі у будь-яких спільнотах, якщо не відчуваємо ніякої солідарності ні з ким на світі, ми можемо собі жити й далі, але таке життя буде марне і нещасливе, і не можна буде тоді чекати солідарності й допомоги від інших у випадку невдачі чи поразки, що може трапитися з усіма. Байдужість до інших помститься байдужістю у відповідь, і навіть нікому буде поскаржитися. Це нормально, що ми народжуємося в обставинах, цілком незалежних від нашої волі, і що пізніше, коли ми вже діємо на власний розсуд, ситуація значною мірою, хоча й не цілком, не залежить від нас, але ми мусимо на це зважати.

Переклад Андріса Вішняускаса

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ. ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

що одному з її членів вдалося здобути польський трон: Міхал (Михайло) Корибут, син Єремії Вишневецького, став королем Польщі у 1669 році. Славетним наступником Міхала був Ян III Собеський; його родина, щоправда, не належала до магнатських, але була тісно пов'язана із цією верствою і також осіла в Україні — майбутній герой Відня народився у старовинному руському замку Олеськ, володів розлогими маєтностями в Україні, на південний схід від Львова. Позаяк магнати чинили опір встановленню централізованої виконавчої влади, вони не лише підточували демократичну практику всередині польської шляхетської верстви, але й протидіяли реформам, завдяки яким Польща могла б перетворитися на одну із модерних держав XVIII століття. Натомість інші польські шляхтичі, котрі володіли маєтностями в Україні, відчували загрозу зі боку парвеню — вихідців із середовища козацької шляхти, які домагалися рівних прав і рівного суспільного статусу. Ця шляхта значно утруднювала розв'язання «української проблеми», яка виявилася такою вагомою для Речі Посполитої. Під цим оглядом обидві групи (нерідко уродженці чи мешканці України) зробили свій внесок у занепад Польщі.

У царині культури український краєвид, населення, історія та мова залишили вагомий слід у польській мові та літературі. До 30-х років XX століття нащадки поміщиків, котрі століттями мешкали в українському середовищі, зживали окремий варіант польської мови, званий «polszczyznà kresową». Їхні почуття до України напевне схожі до почуттів, які живила англо-ірландська аристократія щодо Ірландії та ірландців. У польському красному письменстві Україна та українці присутні, починаючи від XVI століття. У часі ця присутність була особливо помітна упродовж двох періодів: за доби пізнього ренесансу та барокко і в добу романтизму. У просторі — майже всі бароккові письменники працювали на західній, а романтичні — на правобережній Україні (що є віддзеркаленням календаря польської експансії на схід). Перший період, коли українські мотиви з'являються у старопольській літературі, цікавить нас тут особливо. У ті часи працювали п'ять важливих поетів: Себастьян Кльонович, Шимон Шимонович, брати Зиморовичі (Шимон і Бартоломей) та «перший польський бароковий поет» Миколай Семп Шажинський. Усі вони були поляками, а отже католиками, або прихильниками аріанства. Вони самі чи їхні родичі примандрували із Польщі на захід України, або на прикордонні території. Чотири з-поміж цієї п'ятірки були нешляхетського походження: або зі Львова (Бартоломей Зиморович навіть став бургомістром цього міста), або — у випадку Кльоновича — із поблизу Любліна.

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ

про велику зраду

Майже завше ми народжуємося членами певної етнічної спільноти, ця приналежність є даністю, ми не обираємо свого народу, як не обираємо батьків. Але пізніше наші зв'язки із людьми — приятельські, фахові, політичні, статеві чи товариські — найчастіше є наслідком свідомого вибору. Могло б видаватися, що ця локалізація, яка не залежить від нашої волі, саме з цієї причини не важлива і не накладає на нас жодних обов'язків — ми ж бо не зголошувалися до своєї

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ. ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Однак етнічна та релігійна «інакшість» майже не знаходить відображення у їхній творчості. Поети, за винятком Семпа Шажинського, малюють свої tableaux, широко вдаючись до couleur locale. Вони відчують, що описують рідний край та співвітчизників: рідні землі (звані „руськими“ або „росейськими“); «руський люд» або Russigenas; Leontopolim sacram, їхню руську столицю, чи навіть руїни Києва та його славні чудами Печери, оспівані Кльоновичем у кількох з-поміж 1800 латинських віршів його «Роксоланії». Їхні ідилії нерідко були вільним перекладом творів Теокрита із запозиченнями з еклог Вергілія, але ожили завдяки вівчарям та косарям з українськими іменами (Мілко замінив тут Теокрітового Мілона). Вівчарі, граючи на бандурах, забарвлюють свою польську мову українськими словами, як-от соловій замість s-owik, цитованими, як вирази із «нашої мови». Твір Шимона Зиморовича «Роксоланки, себто руські панни» з 1629 року є збірником пісень кохання, де місцевий колорит, місцеві весільні звичаї та українізми у лексиці облямовують ерудовану і по-класичному чарівну студію, написану у давній столиці Польщі, Кракові, молодиком-львів'янином. Релігійні дискусії тих часів не відображені у творах згаданих п'яти авторів, ми там також не знайдемо і тіні почуття вишості, а тим більше неприязні щодо місцевого населення (як виняток, один раз такий акцент з'являється у Кльоновича стосовно гебреїв). Зовсім навпаки, одна чи дві ідилії Шимоновича засвідчують незвичайну вразливість автора у питанні соціального становища місцевого населення. У своїх «Женцях» він співчутливо змальовує страждання молодих дівчат із українськими іменами, змушених тяжко працювати на полі під наглядом безжалісного та жорстокого назирача. Лише один з наших поетів, Бартоломей Зиморович, дожив до 1648 року, ставши свідком облоги Львова козаками гетьмана Хмельницького та їхніх татарських союзників. Перших і других він описав у ідиліях «Козаччина» та «Руський бешкет». Щоправда, Зиморович почував відразу до козаків, оскільки повстання Хмельницького було смертельною загрозою для поетового світу, до того ж завдало шкоди його підміським маєткам. Але вирішальними для тону обох ідилій були не релігійні, тим паче не національні, а радше політичні погляди Зиморовича: співрозмовники у них мають українські імена (навіть притому, що їхня суспільна позиція доволі висока); вони розповідають про злочини, вчинені козаками супроти мешканців Львова та околиць, хоча жертви покликалися на релігійну та мовну спільність із своїми переслідувачами. Таким-от чином ми довідуємося, що то козаки, жорстокіші за невірних татарів, поглумилися у львівській катедрі св. Юра.

нації і не просили батьків, аби нас на світ народили, натомість справді зобов'язують нас ті зв'язки, які ми обрали свідомо. Насправді ж більшість наших почуттів цілком інакша: саме відданість власній країні та родині, найближчим людям сприймається як священний обов'язок, а зрада їх уважається річчю, гідною кари, тим часом як різні міжлюдські стосунки, які ми самі налагодили, скажімо, в межах політичної організації, ми можемо з власної волі розірвати, не обов'язково наражаючись на осуд. Поміж цими двома формами відданості міститься посередня: відданість релігійній спільноті, або ж Церкві. Вона має серединний характер, оскільки, хоча релігійна приналежність не дається нам від народження («Люди не народжуються християнами, вони ними стають»,— говорив святий Ієронім), але здебільшого вона визначається середовищем, у якому ми народжуємося, а в тих спільнотах, де зазвичай дітей хрестять невдовзі після народження, як-от в римо-католицькій Церкві, релігійна приналежність виводиться від батьків. Отож зміна віровизнання, чи вихід із власної релігійної спільноти викликає болісні відчуття і осуд цієї спільноти, а в ісламі відступництво автоматично карається смертю. Немає нічого дивного у тому, що зрада спільноти, до якої ми належимо не внаслідок вибору, а з причини народження, засуджується особливо суворо. Нація, як і людська особа, є витвором природи, вона не виникла з чийої волі чи за планом і не мусь виправдовувати свого існування: є, то й є, і оскільки вона існує, то існує на законних підставах. Оскільки ми належимо до певної нації без вибору, ми носимо цю приналежність у собі, а позбуваючись її та відмовляючи їй у законних правах, ніби убиваємо саму націю. Інакше виглядає справа зі спільнотами, до яких ми належимо на підставі акту волі, як-от політичних партій чи Церков (з урахуванням висловленого вище застереження). Ці спільноти мусь виправдовувати своє існування, адже вони існують задля певної мети, чомусь служать. Їхнє існування легітимізується завданням, яке вони виконують. Церква є носієм істини, вона обдаровує благами, необхідними для вічного спасіння. Партія також є носієм певних істин та осередком енергії, за допомогою якої ми досягаємо дострокове спасіння, скажімо, будуючи досконалий світ і знищуючи ворогів досконалого світу, або, принаймні, залагоджуємо якісь справи, істотні для добробуту людства. Припустимо, що я, будучи членом

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ. ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На противагу до вищезгаданих п'яти видатних поетів, шостий, котрий у XVII столітті займався Україною, Ян Домбровський, практично незнаний. Єдина докладна інформація про нього — польське ім'я та польські слова, вплетені у його латинські гекзаметри, а також факт, що ми з усією певністю можемо приписати йому принаймні один принагідний твір. Позаяк ця постать має істотне значення для наших міркувань, розглянемо його поезію більш докладно. Невдовзі після 1618 року Домбровський опублікував твір латинською мовою, обсягом близько дев'яносто віршів, головню гекзаметрів під назвою — «*Camoenae Borysthenides*» («Дніпрові Музи»). Ця поема покликана була послужити новопризначеному католицькому єпископові Києва вступом до історії цього старовинного міста (*priscae urbis*), визначеного столицею єпископату, та історії країни, якою Київ володів у минулому. Домбровський захоплювався мешканцями давньої Русі, котрі наганяли страх на «одягнених у пурпур тиранів», тобто кесарів Візантії. Він також дивувався сучасникам-козакам, котрих вихваляв за їхні подвиги у боротьбі з татарами, а особливо турками у гирлі Дніпра, і заохочував старожитніх Муз, аби ті славили блискучі досягнення козачі. Домбровський, звичайно ж, знав про існування релігійних суперечностей, які в ті часи поділяли Русь, і підтримував католицьку Церкву та уніатів; скажімо, він вихваляв Януша Острозького за те, що той «відкинув грецький обряд». Однак поет називав київський собор св. Софії «шанованою святинєю» і радив новопризначеному єпископові, аби той запровадив мир у своїй кошарі. У поемі виступає Старий, як уособлення ріки Дніпра, котрий повідомляє єпископа, що кияни дотримуються старовинних візантійських звичаїв. Тон твору «*Camoenae Borysthenides*» дуже далекий від висловленої Петром Скаргою зневаги до невчених русинів; поет відчував становище країни та її мешканців — із цим явищем ми вже зустрічалися у творчості обох Шимонів, Шимоновича і Зиморовича. Невідомо, чи Домбровський мешкав коли в Україні, ані якою мірою висловлені ним погляди були типовими. Незважаючи на це, його творчість, поряд із вищезгаданими творами Шимоновича і Зиморовича, дозволяє дійти висновку, що на початку XVII століття деякі представники польської еліти почали вважати Україну рідним краєм, а також, як ми це зараз покажемо, трактувати історію України як власну. У «*Camoenae Borysthenides*» Домбровського гідний уваги спосіб представлення історії країни, куди вирушав новоіменований єпископ Київський. У цьому творі автор оповідає історію земель, головним осередком яких було це місто, звідки здійснювалося управління. Отож минуле, про яке писав Домбровський, було місцевим минулим. Старий (поет називає його *Borysthenis Heros*), уособлюючи Дніпро, коротко описує історію давньої Русі, починаючи від легендарних володарів Києва Кия, Аскольда і Діра,

якоїсь секти, рано чи пізно усвідомлюю, що ця секта є витвором шарлатана чи ошуканця, котрий видає себе за бога з метою видобування із своїх послідовників грошей і сексуальних послуг; я кидаю цю секту, іншими словами, зраджую її. Так само я можу покинути, або ж зрадити, партію, щодо якої переконався — її діяльність спрямована не на визволення, а на поневолення людей. У більшості випадків слово «зрада», природно, звучить із уст членів тієї секти чи партії, але його не вживають інші люди, оскільки воно не має неутрального відтінку, а містить у собі елемент осуду, тоді як більшість із нас не засуджує людей, котрі вийшли із якої-небудь секти, створеної де-небудь в Америці божевільним ошуканцем, чи з фашистської або комуністичної партії. Зазвичай, ми вживаємо слово «зрада» у такому розумінні, аби не можна було твердити, що зрада часом буває доброю, через те що зраджена спільнота ні на що краще не заслуговує. В такому випадку визначальним у тому, чи є якась дія зрадою, чи ні, буде моя власна думка про те, **що** було кимсь іншим зражене: німець, який під час війни працював на союзників, тобто ворогів гітлерівської держави, у такому випадку не є зрадником, а навпаки — діяльним оборонцем благої справи. Іншими словами, видається, що ми вважаємо певні вчинки зрадою, залежно від того, **що** на нашу думку є моральним обов'язком чи принаймні моральним благом. Натомість ми зауважуємо, що справа тоне у двозначностях. Ми не хочемо твердити, що зрада буває благом, але в такому разі вкладаємо у поняття зради різні політичні та моральні аспекти, які зовсім не обов'язково мусять бути очевидними. Певна річ, цілеспрямовано наражати на смерть іншу особу, котра може розраховувати на нашу відданість, є особливо відразливим випадком зради, тим-то Юда і Брут сидять на самому споді Дантового пекла. Але Гітлер, напевне, також міг розраховувати на відданість своїх генералів, однак ми не відправлятимемо до пекла тих із них, котрі його покинули і прагнули убити. Можна сказати, що одна річ — держава, інша — нація, і що задля блага нації нам вільно зректись (чи зрадити) державу, яка стала знаряддям зла, хоча б вона й втішалася підтримкою більшості нації і була суверенною, як от Німеччина Гітлера чи Радянський Союз Сталіна, а не поневолена, як Центральна Європа після Другої Світової війни. У нашому двадцятому столітті доволі не просто повторювати приказку: «Справедлива чи ні, але це моя

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ. ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

початок Дніпрового оповідання значною мірою повторює «Повість минулих літ». Однак насправді Домбровський спирається на твори польських істориків, на що вказує інформація у приписках, якими він спорядив свою поему. Там процитовані Длугош, Кромер і Матей з Мехова, але головним «провідником» є Матей Стрийковський. На підставі цих джерел та власної уяви Домбровський уклад послідовність подій, створивши конструкцію, котра випередила (ба навіть «покрашила») ряд ідей, які витворили історичну концепцію Михайла Грушевського. У початковий період київські «монархи» управляли «сарматами», підпорядкувавши собі північне плем'я, зване латиною Moschi (тобто московити), а також напали на Візантійську Імперію. Домбровський порівнює княгиню Ольгу із Орлеанською Дівою. Володіння київських монархів сягали ріки Віслок на заході та холодних вод Волги на сході. Пізніше кияни були переможені татарами, котрі поширили свою владу на всю країну; подальша експансія татарів у західному напрямі була стримана поляками. Власне цими часами треба датувати початки козащини. До Києва повернулися руські князі. Найдостойніший із них, Даниель (Данило) з Галича, отримав корону і титул «Короля всієї Русі» з рук папського легата. Відразу після цього (для нас занадто швидко й несподівано) говориться про Острозьких, «істинних нащадків Данила» (Danielis vera progenies), та про князів Заславських, які повинні були б разом із Острозькими та князями московськими походити від «Ігоря» Рюриковича, князя середини X століття. (Мова йде власне про Острозьких і Заславських, котрі жили у XVI - на початку XVII століть, відступництво яких від православної віри гірко оплакував Мелетій Смотрицький у вищезгаданому «Треносі», опублікованому за вісім років до поеми Домбровського). Після цього відхилення, метою якого було підтримати історичні амбіції сучасних йому місцевих магнатів, наш поет повертається до Данила з Галича і його сина Лева. Їхній рід панував у Києві близько сорока років, до часу здобуття міста литовцями. У поемі цей здобуток приписаний Гедимінові, але Домбровський згадує також про інших литовських володарів — Ольгерда, Вітовта, Свидригайла, а також Симеона, останнього князя Київського і Слуцького. Врешті владу над київським князівством перейняв польський король Казимир Ягеллон, котрий, як дізнаємося із приписки Домбровського, перетворив його у воєводство. Історичну частину поеми завершує похвала прихильникам короля: Замоїським (які названі також синами руської) і великому коронному гетьманові Станіславу Жолкевському.

Історія Домбровського стосується певного регіону, а не історії певної династії, впливи якої після переїзду із Києва поширювалися з однієї території на іншу. Цей другий різновид історичної конструкції уже раніше,

країна», у дев'ятнадцятому столітті значно легше було згодитися з тим, що не можна зраджувати короля (навіть дуже грішного) чи вітчизну, якщо це справді вітчизна, а не невільниця. У двадцятому столітті вирішальною стала не прив'язаність до традиції, не національна вірність, а ідеологія: коли ідеологія слухна, зрада не є зрадою. Не можна беззастережно згодитися з тим, що зрада дозволена, якщо держава є неправомочною, бо за якими ж тоді критеріями визначати правоможність держави? Під оглядом міжнародного права правомочною є кожна держава, визнана міжнародною спільнотою, тобто ООН, а поміж такими державами трапляються найогидніші тиранії, держави-людиновбивці, зрадити які видається заслугою. Але оскільки ідеології ризикують, не може бути згоди щодо оцінки зради. Радянські агенти, котрі діяли проти демократичних країн, аби посприяти комуністичній тиранії, чинили так найчастіше з ідеологічних мотивів, принаймні на початковому етапі (в останні десятиліття вони робили це переважно задля грошей чи під тиском шантажу). Чи можна стверджувати, що такі люди, як радянська мережа у Кембріджі, достойні виправдання, оскільки діяли з ідеологічних мотивів? А якщо ні, то чи тільки тому, що їхня ідеологія була помилковою чи злочинною? Тут суть проблеми. Ідеологічні мотиви часто є нічим іншим, як емоціями, а коли б емоціями можна було виправдувати, то виправданим було б усе, і саме поняття зради, як чогось злого, втратило б сенс. Однак ми відчуваємо: не можна спинитися на вказуванні двозначності і незрозумілості того, що поняття зради, як злого за природою вчинку нам потрібне, та що його можна описати, не звертаючись обов'язково до певної політичної ідеології чи філософії. Ми все ж таки потребуємо простої і не надто вишуканої різниці між добром і злом. Скажімо, люди, які задля користи, чи то задля розваги видають довірені їм таємниці, чинять найочевиднішу зраду.

Переклад Андріса Вішняускаса

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ. ПРО КОЛЕКТИВНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

задовго перед Домбровським, опрацьовували московські «книжники». Натомість у концепції Домбровського не знайшлося місця для Володимира на Клязьмі, для Суздаля та Москви, іншими словами, для «переміщення» ідеальної Русі з одного центру до іншого. Moschi були сусідами (vicini) Русі, але були вони жорстокі чужинці із лютими обличчями. Домбровський писав свою поему близько 1618 року, коли тривала війна між Польщею та Москвою і був укладений Деулінський мир, — ці події визначали момент найвищої переваги, яку здобула Річ Посполита двох народів над Москвою. Автор занотував десять епізодів цієї війни, в якій брали участь його герої, поміж ними і Костянтин Острозький Старший.

Переконаність, що існує тяглість поміж Києвом Володимира Великого, хрестителя Русі, та Києвом початку XVII століття, була також поширена у середовищі тогочасних людей пера, приналежних до стрижневого напряму православ'я. Існування такої місцевої історичної свідомості, яку поділяли як освічені українці, так і поляки, які писали про Україну, могло б сприяти мирному розв'язанню «української проблеми» в межах устрою Речі Посполитої. Однак під цим оглядом справи повернули на гірше (не без участі поляків), і півстоліття опісля концепція Домбровського та його українських колег, концепція тяглості локальної історії була витіснена у Києві згаданою концепцією, попередньо опрацьованою у Москві. Її перейняли місцеві письменники, котрі перейшли на службу до нових володарів Києва. Яскравим прикладом може служити твір, що мав назву «Синопис». Він з'явився у 70-х роках, коли Київ уже перебував під фактичним правлінням Москви. Автор твору скористався ідеєю тяглості від Володимира Великого до московських царів, аби довести, що Україна повинна скоритися Москві. Він включив до своєї праці вигадану в Москві генеалогію, згідно із якою Володимир Великий був нащадком римського імператора Августа. «Синопис», перша історія східної Європи, написана рукою місцевого автора, відкриває новий період української історіографії.

За доби романтизму у польській літературі виникла ціла «українська школа», видатними представниками якої були Антоній Мальчевський (автор поеми «Марія»), Северин Гошинський, Юзеф Богдан Залеський та Міхал Чайковський (Садик-Паша). Усі вони народилися в Україні. Три із них були змушені емігрувати після повстання 1831 року, забравши із собою тугу за українськими піснями, козаками, але насамперед за українським краєвидом. Усьому цьому вони давали вираження у своїй літературній творчості. Також і Юліуш Словацький у «Беньовському» порівнював польську мову із піснею українського степу та співчував тим, котрі не відчули присутності Бога на

ПРИМИРЕННЯ ЖЕРТВ ІЗ ВИНУВАТЦЯМИ ВАЦЛАВ ГРИНЄВИЧ, ОМІ

Є підстави вірити, що Бог зможе привабити до себе переконливою силою любови кожную розумну істоту, і тим вивести її із пропащего стану, спасти і визволити. Християнинові вільно перебувати у такій вірі. Однак не вільно обертати її в зухвалу впевненість. Думка про притягальну та всеперемінну Божу любов є найвідважнішою інтуїцією теології надії. Адже вона з'ясовує лише один бік таємниці. Бог зуміє здолати

ІГОР ШЕВЧЕНКО. ПОЛЬЩА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

блакитних полях України. Трохи раніше (1804) класицист Станіслав Трембецький, починаючи опис парку у Софіївці, маєтку польської аристократки Софії Потоцької з Тульчина коло Винниці, назвав Україну у біблійному стилі «краєм, що спливає молоком і медом». За два століття до цього Бартоломей Зиморович ужив цього ж звороту, кажучи про руські землі. Поляки XIX століття, ба навіть читачі XX століття, виховані на «Трилогії» Генрика Сенкевича, вбачали в Україні частину польського літературного краєвиду. Тут напрошується аналогія з англійськими письменниками, як от Редьярд Кіплінг і Едвард М.Фостер та Індією під пануванням Великобританії.

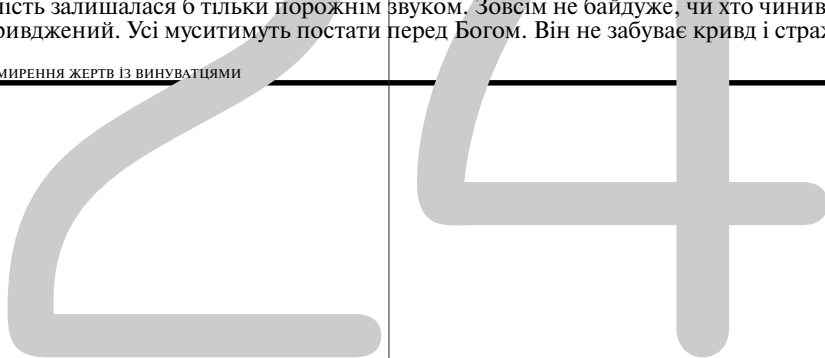
IV

Деякі українські історики вважають, що польське панування мало для України невелике значення. Важко погодитися із таким твердженням, особливо коли йдеться про формування національно-культурної свідомості еліт. По-перше, польське панування дало українським елітам XVI-XVII століть шанс учати у головних течіях західної цивілізації, що в іншому випадку навряд чи було б для них доступне. Україна та Білорусь — єдині православні слов'янські землі, які підпали під широкоюсяжний вплив Ренесансу у традиційному сенсі цього слова, а також його жнив — барокко і контрреформації. Вони також єдині православні землі, де відбувся інтенсивний контакт із протестантами, хоча відкритим залишається питання, наскільки це все заторкнуло не тільки вищі верстви, але й селян та рядових козаків. Упродовж від одного до чотирьох століть, залежно від регіону, українці брали участь у житті децентралізованої держави, де шанувалася свобода особи і привілеї, щоправда, обмежені вищими суспільними верствами. На початках Гетьманщини козацькі еліти орієнтувалися власне на цю польську модель. Ясна річ, основою сучасної української літературної мови є діалект території на схід від Дніпра, але літературна мова XVI-XVII століть була значною мірою полонізована, і навіть частина лексики та зворотів сучасної української мови виказує польські впливи. Нарешті, згадаймо, що Берестейська унія призвела до релігійного розламу всередині українського народу. Цей поділ поглибився внаслідок першого поділу Польщі, але започаткувало його посилення польської експансії в Україні після Люблінської унії.

Переклад Андріса Вішняускаса

бунтівну і вперту волю своїх створінь. Бог зуміє пробачити. Однак чи здатна на це людина? Всезагальне примирення вимагає не лише пробачення з боку Бога та з боку покривджених, але й розкаяння винуватців. Бог не полишить пропащу людину саму на себе. Падіння і вина не нівечать Його любови до найнегідніших і найжорстокіших людських істот, у людській подобі яких стерся Його образ. Людина назавжди залишиться створеною за образом і подобою Творця — іконою Бога. Власне цей образ є помічною рукою Бога, онтологічною пам'яттю про власну створеність, вписану в саму глибинність людяности людини. Бог ніколи не перестає бути Добрим Пастирем, ладним покинути дев'яносто дев'ять праведників, аби шукати і знайти одного загубленого грішника. Розділ 15 Євангелії від Луки виразно про це свідчить. Притча про блудного сина і мудрого батька не повинна заступити материнських рис у біблійному образі Бога. «Невже ж забуде молодиця своє немовля? Не матиме жалю до сина свого лона? Та хоча б вона й забула, я тебе не забуду.» (Ісаї 49, 15) «Повернися, Ізраїлю, до Господа, Бога твого, бо ти спотикнувся об твою беззаконність. (...) Я вилікую їхню зраду; я полюбив їх доброхітно, бо гнів мій від них відвернувся. (...) Хто мудрий, нехай це зрозуміє! Розумний нехай це знає! (Осія 14, 2.5.10)» Саме ця материнська турбота Бога про людей, так виразно підкреслена у повчаннях пророків (пор. Осія 11, 4), ще більшою мірою посилює надію на спасіння усіх нещасних винуватців цієї землі. Бог не припиняє впливати на вільну волю збунтованого створіння, аби врешті привабити його до себе і преобразити своєю невтомною, звияжною у підсумку любов'ю. Надія на таке преображення і спасіння ніколи не вигасала впродовж усієї історії християнства. Це надія на те, що Бог навіть найбільшого винуватця здужає довести до визнання власної вини і розкаяння, що є умовою прощення. Обітниця неба була дана на хресті єдиному розкаяному, «доброму робійникові»: «Істинно кажу тобі: Сьогодні будеш зо мною в раї» (Лука 23, 43). Євангельська сцена вказує на те, що преображення може здійснитися посеред болю і власного страждання — але завше у присутності Того, Хто «більший, ніж наше серце» (1 Йоана 3, 20). Надія на спасіння усіх не ображає гідности людських жертв, якщо вони самі виявляють рішучу волю до прощення і примирення. Прощення породжене любов'ю і турботою про долю самих винуватців. Не можна дорікати, що таке примирення чиниться за кошт справедливости. «Милосердя ж понад суд» (Якова 2, 13). Убивця і жертва не можуть очікувати однакової долі одразу ж після смерті. Кожен відповідатиме за власне життя і за власні вчинки. За них він понесе покуту. В іншому випадку відповідальність залишалася б тільки порожнім звуком. Зовсім не байдуже, чи хто чинив кривди іншим, чи сам був покривджений. Усі муситимуть постати перед Богом. Він не забуває кривд і страждань людських.

Про це говорять нам новозавітні перестороги, а зокрема апокаліптична притча Ісуса про Всезагальний Суд (Матей 25, 31-46). Сам Суддя згадує про гідність «братів найменших» і боронить її перед лицем остаточної долі світу. Бог прагне порятувати усіх. Можливо, що навіть найбільші злочини та жорстокості, вчинені за історію люства, мали за джерело радше пристрасті, глупоту і людську слабкість, аніж злобу і дійсну гріховність, за які винуваець навіки нестиме відповідальність перед Богом. По цей бік життя ми не маємо остаточних критеріїв, які дозволяли б відати про це з усією певністю. Такий стан

ВАЦЛАВ ГРИНЄВИЧ, ОМІ. ПРИМИРЕННЯ ЖЕРТВ ІЗ ВИНУВАЦІЯМИ

ЄЖИ СКОВРОНЕК

ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЕВРОПИ

Катастрофа повстання під проводом Косцюшка стала вигідним приводом для остаточного поділу Польщі. Велика, хоча й знесилена держава, яка проіснувала вісім століть, була зліквідована найближчими сусідами за якихось 23 роки. В історичному досвіді Європи це було феноменом.

У поділах Польщі можна було б вичленити кілька специфічних чинників. По-перше, те, що Польща була елімінована з активної участі в міжнародній політиці. Польща, яко партнер слабосилий, що потребує серйозної допомоги, проблем від союзу з яким більше, аніж вигоди, не зуміла залучити жодного більш-менш

речей схиляє нас до великої обережності у винесенні вироків, які виходять поза межі нашої людської компетенції. Бог один знає, що заслуговує на ймення гріха та наскільки далекосяжні його наслідки. Від людських очей ці справи сховані. Нерідко ми навіть не знаємо, чому хтось став злою і жорстокою людиною. Часто вирішальними у цьому стають роки дитинства, коли людині забракло любови та зичливости. Під цим кутом зору варто було б дослідити історію дитинства майбутніх злочинців, лиходіїв і душолюбів. Вони потерпають від серйозних особистісних розладів. Роками вони тамують у собі гнів і почуття кривди. Перш ніж вони стали жорстокими до навколишніх, вони зазнали кривд від інших, можливо найближчих їм людей. Пізніше вони помстилися стократ, божевільно прагнучи до безумовного панування над іншими людьми. Один сучасний богослов пропонує — уявно — наступне наближення до таємниці примирення жертв із винуватцями. Опис цей має риси богословської вигадки, однак відзначається конкретністю, великою силою вислову і глибинною інтуїцією. «Ісус приходить на суд разом із своїми святими (пор. Коринтян 6, 2; Йоан 5, 22). Перед судом стає вбивця Анни Франк — людина, котра у своїй молодості майже не зазнала любови, а пізніше стала злочинцем через опортунізм і гонитву за кар'єрою. Розкаяний, він лежить на землі перед Ісусом і, сповнений страху, чекає на вирок осуду. Аж ось з-поміж почту святих виступає дівча, підходить до розпластаного на землі чоловіка, подає йому руку і підводить його. Ця дівчинка — Анна Франк. Її колишній кат засоромлений до глибини ества. Анна Франк обіймає його й цілує. Що ж учинить тепер Суддя? Напевне він не відштовхне їх одне від одного. Що мало б статися, аби цей сон здійснився? Чи таке примирення мислиме з богословської точки зору?» Ясна річ, відповідь на ці питання неможливо висловити одним чи кількома реченнями. Відповідь на нього століттями шукає християнська надія. Богослов не може бути людиною, позбавленою уяви. Переконлива сила його доказів спирається не тільки на чисту логіку висновків. Він мусить залишатися відкритим до всіх інтуїцій, які виникають із людських переживань і досвіду, насамперед найпіднесеніших і найшляхетніших.

Переклад Андріса Вішняускаса

ВАЦЛАВ ГРИНЄВИЧ, ОМІ. ПРИМИРЕННЯ ЖЕРТВ ІЗ ВИНУВАТЦЯМИ
ЄЖИ СКОВРОНЕК. ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ

поважнішого союзника. Через те її швидкий занепад не спричинив жодних пертурбацій. Поділ території Польщі поміж трьома з чотирьох її сусідів (четвертим була анемічна Туреччина) dokonаний з рівновагою загарбань, був наслідком фундаментальної засади „рівноваги сил“. Коштом чорної діри — обширної нічиєї землі — три імперії Середньої та Східної Європи серйозно розширили свої території. Під час третього поділу і в роки після нього видавалося, що пограбування і упослідження Польщі було остаточне і безповоротне, що над трясовиною тут же зімкнулася і згладилася поверхня води.

Поділи Польщі були трагічним запереченням однієї з „найгеніальніших“ засад міжнародної політики шляхетської Речі Посполитої. Ця засада проголошувала, що власне слабкість держави — держави, яка нікому не загрожує, — є гарантом її існування, („Польща безвладдям сильна“). Насправді ж слабкість держави спонукала її сусідів до ліквідації Речі Посполитої. Польська політична еліта, перейнята борнею за свої вузькі, егоїстичні інтереси, не спромоглася доглядати ознак грізної кризи, що вже так виразно почали проглядатися з початком XVIII століття. Намагання царя Петра I запровадити певне кураторство Росії над Польщею (що й сталося у 1717 році: за згодою сейму Росія стала гарантом збереження устрою Речі Посполитої), порозуміння між трьома її сусідами щодо „польського питання“ dokonane без участі самих поляків („угода трьох чорних орлів“ від 1726 року і наступні домовленості), недвозначно вказували на прагнення „дефінітивно розв'язати польське питання“. Проте польські консервативні політики трактували усе це як найвищий гарант її суверенності та непорушності її кордонів. Основним ініціатором поділів Польщі була спонукувана Австрією Пруссія. Обидві імперії непокоїло намагання Росії включити Польщу в орбіту своїх необмежених впливів. Однак поділ Речі Посполитої без згоди та участі в ньому Росії був неможливим.

Ідея поділу знаходила щораз більше прихильників і в самій Росії. Російська політика брутальної, тотальної патронації над Польщею привела до наростання спротиву, що проявилось, зокрема, у формі змагань за трон під час останніх виборів короля, а особливо під час Барської конфедерації 1768-1772рр., у прагненні реформ та в емансипації частини політичної еліти Речі Посполитої (у 1780-1792 роках). З огляду на це в Петербурзі почали усвідомлювати, що тривале і цілкове підпорядкування Польщі буде складним, а то й взагалі неможливим.

Чи варто бути як Прокоп відособленим?

Дехто каже, що вчені, письменники та митці є громадянами універсальної республіки духу, а відтак не мусять перейматися реальною вітчизною. Послідовно тримаючись такої позиції, ми побачимо, що, приміром, романтична традиція, яка обстоює потребу служіння нації, — це локальне польське дивацтво, з якого потрібно чимшвидше виборсатися і стерти його навіть із пам'яті. Отже, з одного боку, універсалії, найвищі сфери людського духу, а з іншого — кумкаючі „польські жаби“?

ЕЖИ СКОВРОНЕК. ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ

Тим часом в оточенні Катерини II з'являлися нові фаворити та їхні протеже, які свої нетривкі вивіщення та тимчасові кар'єри прагнули використати не тільки для отримання становища, а насамперед — для здобуття великих маєтків. А це було можливе хіба що у випадку нових територіальних загарбань Росії. Задля цього, власне, Орлови, Зубови та інші „временщики“ обстоювали агресивну експансивну політику Росії щодо сусідів. Провадження такої політики супроти Туреччини ускладнювалося, з одного боку, спротивом самої Порти, а з іншого, — побоюванням наддержав за надмірне зміцнення впливів Росії у південно-східній Європі. У такій ситуації почастинний поділ Польщі суттєво послаблював напруження поміж державами Середньої та Східної Європи, а заодно давав змогу — при чому без особливих зусиль — значно розширити свої володіння.

Рішення Росії щодо поділу Польщі кристалізувалося у 1771 році — наприкінці Барської конфедерації. Катерина II, не змігши заручитися серйознішою підтримкою короля чи якоїсь достатньо впливової групи, зважаючи на невдоволення Австрії та Пруссії її новими завоюваннями в Туреччині, після певних вагань згодилась з проектом поділів Польщі, що його неодноразово пропонував прусський правитель Фрідріх II. Задля історичної правди варто зазначити, що перший крок у цій справі (ще в лютому 1769 року) зробила Австрія, зайнявши невеликий анклав — Спішське староство. Остаточний проект поділів прусський монарх запропонував Габсбургам у січні 1772 року. Однак, після узгодження генерального плану Берлін та Відень почали змагатися в захланності, прагнучи загарбати якомога більший шмат території. Стримувала їх хіба що Катерина, звісно не з симпатії до польської держави чи народу. Вона все ще плекала надію, що знесилена Польща залишиться під протекцією Росії — яко сили, що турбується про її подальшу екзистенцію. Через те займанщина Росії була доволі поміркована (92 тис. км². і біля 1,3 млн. населення) порівнянні із займанщинами інших учасників поділів (Австрія — 83 тис. км². і біля 2,65 млн. населення, Пруссія — 36 тис. км². і біля 580 тис. населення). Усе це відбувалось у якомусь зв'язку з тодішніми британськими та міжнародними засадами рівноваги сил і рівноваги завоювань.

Втрата понад 30 відсотків території і 40 відсотків населення мала би подіяти на Річ Посполиту як широко застосовуване в тих часах „пускання крові“ хворим на гіпертонію. Перший поділ на багато років примирив опозиційні настрої в обкрайній Польщі. Практично без опору сприйняв акт

Загальне, — зрештою, як безумовно позитивна цінність, — виступає проти особливого, яке трактується негативно. Це, певною мірою, є травестацією пари: своє — чуже. Своє, отже, буде відсталим і дещо варварським, тісним і парафіяльним, таким, що обмежує розвиток особистості; чуже ж видаватиметься країною абсолютної свободи, визволенням задля майбутнього. Хтось би здивувався, що творці духу втікають від ложа набридливої бабці вітчизни, щоб полинути у простори універсальності, які не потребують аж такого служіння...

Зрештою, це питання про відповідальність та обов'язок особистості. Зв'язок із нацією не є расовим чи біологічним, він не змушує до видової солідарності, натомість він є свідомо прийнятим обов'язком віддачі найближчим, або вужчій людській спільноті. Задовольнив він закорінену в людській природі потребу вітчизни, чи вкоріненості (не можемо ж ми жити всюди й ніде), потребу власної екологічної ніші. А відтак закорінив нас у певній культурі, навчив мови батьківської, наділив осібним — нашим власним — минулим. Закорінив в ідеї угоди між поколіннями, і це гарантує тяглість людської спільноти і те, що спільнота не розпадеться після нашої кончини, а існуватиме і розвиватиметься для наступних поколінь. Стосується це, зрештою, не тільки нації, але так само й інших типів спільнот, вужчих чи ширших, які перетинаються, переходять артикуляції національні...

Ми відповідаємо за збереження і розвиток отриманої спадщини, яку можемо піднести або занедбати, злегковажити й відкинути. Це щось на кшталт талантів із євангельської притчі. Тому що народ є не тільки власником і споживачем нагромаджених багатств, але, до певної міри, і їхнім повірником... Момент своєрідної трансценденції — подолання кордонів у душі співпраці — повинен обов'язково бути, щоб любов до батьківщини не зациклилась і не перетворилась у тваринну оборону території від сусідів, на яких дивляться як на ворогів. Коли звернемося до християнства, то побачимо, що батьківщина це щось таке, що вірене нам разом з обов'язком помноження — також і для людської спільноти. Любов до ближнього чинна не тільки поміж конкретними людьми, але й поміж народами. Це видається тривіальною банальністю, але коли ми хочемо усталити ієрархію пріоритетів, коли хочемо твердо триматися в конкретних справах фундаментальних засад природного права без огляду на вужчі інтереси ближчої спільноти, відразу ж з'являються складності, вирішити які є спокусливо в душі моралі Кало. У світі рачії

ЯН ПРОКОП. ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСОбЛЕНИМ?
ЄЖИ СКОВРОНЕК. ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ

поділу найвищий орган суверенної влади — сейм, скорумпований і заляканий (не враховуючи кількох винятків). Поділ суттєво зміцнив порозуміння між Петербургом, Віднем та Берліном. Натомість не вдалося Росії так само успішно розвинути співпрацю з обома партнерами в інших напрямках — насамперед у Туреччині та в німецьких землях. Отже, перший поділ був для його учасників доволі вигідним. Це могло означати, що в подібній кризовій ситуації займатимуть за подібним сценарієм, що й сталося за двадцять років, щоправда в дещо іншій ситуації, хоча умови, які їй передували були вельми схожі.

Нове покоління польських політиків — патріотів, задивлене в ідеї просвітництва і позбавлене „комплексу катастрофи поділу“, задумало скористатися з проблем Росії під час її війни з Туреччиною (1787–1792). Катерина II не піддалась намові польського короля укласти союз із Річчю Посполитою і прийняти програму реформ. Патріотичний табір почав діяти (з розрахунку на союз із Пруссією та на доброзичливість Австрії) не зважаючи на Росію і відкидаючи її протекторат. Впродовж чотирьох років вони проводили реформи, спрямовані на модернізацію держави та суспільства, однак Росія все це перекреслила, започаткувавши другий поділ. Цього разу його учасниками були тільки Росія та Пруссія. Зайанці дійшли згоди всупереч прагненням Австрії зберегти територіальну цілісність Речі Посполитої і не залишили Відневі вибору, як тільки остаточно визнати доконаний факт.

У 1793 році Польща втратила близько 308 тисяч км.² — що становило 3/4 її території. Від цієї трагедії не порятувало Польщу навіть те, що частина магнатерії та консервативної шляхти погодилась на співпрацю з Росією і, з формального огляду, позаймала урядові посади в Польщі всупереч усім діям Чотирилітнього Сейму. Трагедія Тарговицької конфедерації 1792 року однозначно засвідчила, що навіть домінація консервативної проросійської орієнтації не змогла врятувати Польщу від поділів. Долю поділів визначила захланність трьох паювальників на легкі, але чимлі територіальні долучення коштом немічної Польщі.

Другий поділ Польщі свідчив про невідворотність остаточного поділу й ліквідацію польської державності. Паювальники, брутально перешкоджаючи будь-яким спробам модернізації Речі Посполитої та функціонуванню її легальної влади, фактично перекреслили можливість її екзистенції.

сторін є настільки заплутаними, що найпростіше визнати власну — right or wrong, my country: це, власне, і є „рація стану“, себто державні інтереси, якими керуються політики. Фрідріх II, король Пруссії, дозволяв собі цинічну відвертість: „Не пробую боронити політику, яку усталений звичай уповноважив аж до нині. Висловлюю тільки приводи, які, на мій погляд, змушують кожного владоможця чинити згідно з практикою, що узаконує обман і насильство...“ Очевидно, що попри виголошення декларацій в дусі примирення, благо власного народу видається нам чимось конкретнішим і очевиднішим; благо загальне, понаднаціональне, істина, кривди, страждання інших — що це за туманна абстракція! Метою польських месіаністів мала бути християнізація міжнародних стосунків, щоб сформульована Фрідріхом II політична позиція була відкинута і засуджена. Що ж можемо сказати з цього приводу — стоп'ятдесят років опісля — ми, свідки війни в Боснії? Ця плутаниця кордонів та мурів, у яких заплутуються і об які постійно так болюче раняться народи, спонукає декого до заперечення самої засади поділу людства на нації, аргументуючи це так: якщо такий поділ є джерелом стількох бід, то чи не варто відмовитися від ототожнення себе з якоюсь певною спільнотою, виховуючи людей в дусі громадян землі, без почуття національної окремішності, яка робить смертельними ворогами сусідів з того берега...

До тих шляхетних аргументів додається згаданий на початку аргумент взивання до всезагальності, маємо ж, пресінь, жити задля універсальних вартостей, а не задля парафіяльного партикуляризму напівдиких племен, засліплених своїми варварськими звичаями... Універсалізм ототожнюємо в такому випадку з цивілізацією, а партикуляризм із варварством. Ми надто спрощуємо ситуацію, коли забуваємо, що до всезагальності ми, крок за кроком, підходимо через менші спільноти, починаючи від сім'ї, потім локальні спільноти до нації, а відтак до Сім'ї вселюдської. Всезагальність — це єдність багатьох окремішностей, які походять із менших світів, а не натовп самітників або мурашник, зібрання подібних і взаємозамінних у тій ідентичності особистостей.

Католицька Церква універсальна власне в цьому розумінні, вона проповідує Євангелію всім, хоча не заперечує індивідуальної відмінності, пропонує надпартикулярні підходи — святих Церкви Вселенської, а не тільки святих національних, — однак доволі часто її звинувачують у протидержавних чи протинаціональних інспіраціях та у ватиканському імперіалізмі... Цю вселенську, всезагальну Церкву

ЯН ПРОКОП. ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСОБЛЕНИМ?
ЄЖИ СКОВРONEK. ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ

Залишена після другого поділу обідрана польська державка, із драстично змінімалізованими (а насправді — зліквідованими) функціями могла б стати територією підвладною виключно Росії, а отже, й джерелом конфліктів із двома іншими учасниками поділів, не кажучи вже про постійне намагання такої державки вибавитися з-під ненависного панування і повернути собі втрачені провінції.

Незадовго після другого поділу паювальники (а насамперед Росія) почали обмірковувати те, як би то провести третій — остаточний — поділ Польщі; зокрема сильні німецькі держави недвозначно домагалися нових територіальних причинень за рахунок Польщі, енергійно провадячи задля цього війну проти революційної Франції.

Такі мотивації отримали рішучу перевагу в новітній та сучасній історіографії. Давніші дослідники, які, зрештою, тлумачили історію згідно з офіційною пропагандою займанців, трактували повстання Коцгюшка як основну і безпосередню причину третього поділу 1795 року і ліквідації польської держави.

Всупереч тодішній пропаганді і твердженням кількох генерацій істориків, загарбання Росією литовсько-білорусько-українських земель не принесло їхнім мешканцям жодного визволення з-під іноземного панування. Влада царської Росії над тими неросійськими краями і народами була значно тяжчою і нестерпнішою. Мало що змінював той факт, що православна віра (яку сповідувала більшість населення цих територій) була панівною. Натомість від самого початку царська влада розпочала війну з греко-католицькою та католицькою церквами, до лона яких також належали багато мільйонів віруючих. Ба більше, нове панування загрожувало українському, білоруському, литовському та польському народам цілеспрямованою та брутальною русифікацією.

Поділи та ліквідація Польщі мали різне значення і наслідки для кожного з учасників цих акцій. Росія, яка ініціатор поділів загребла більше половини території Речі Посполитої (біля 460 тис. км.² з населенням біля 6 мільйонів), проте це були землі з нижчим рівнем господарського та культурного розвитку, дуже різномірні щодо етнічного складу і через те населення цих територій легше піддавалося асиміляції, і, відповідно, чинило менший спротив русифікації (принаймні в ХІХ

державна влада чи ідеологи націоналізму прагнуть, причому безрезультатно, використовувати як знаряддя супроти окремішності, чи як державну релігію, на кшталт античних державних культів.

Чи ж мали б ми відкинути вужчий патріотизм на угоду вищій ідеї — універсалізму? Чи можна ставити питання: або — або? Чи ця дилема є хибною і надуманою? Ті точки, від вужчого партикуляризму до ширшої універсальності, попри те, що вони не позбавлені певного напруження, не є все ж таки вибором поміж добром та злом, можна і потрібно їх узгодити, адже ж відомо, що особистість потребує конкретного ґрунту, заки виросте до члена загальнолюдської Сім'ї... Відомо — з теорії — що неможливо реалізувати універсальні засади, ущемлюючи особистість, порушуючи її право на власну національну спільноту. Важче визнати на практиці, що наші інтереси не стоять найвище в ієрархії цінностей. Іншими словами, що в міжнародних стосунках маємо прагнути радше до примирення, навіть ціною жертви, ніж до нав'язування, всупереч справедливості, власної думки. Християнська етика вчить нас визнавати вину. На жаль, у випадку конфлікту, попри вербальні декларації, доволі рідко ми визнаємо свою вину чи вибачаємо своїм ворогам. Відоме формулювання у зверненні польських єпископів до німецьких — „вибачаємо і просимо вибачення“ щось не дуже сприйняли публіцисти і політики, які апелюють до християнства. Натомість частіше чуємо нині заклики до ескалації претенсій та до реституції. Після комуністичного панування, зорієнтованого на інтереси радянської імперії, а не на загальне благо поляків, голоси ці не є чимось дивним, хоча тут потрібно абстрагуватися від нашої кривди і... комплексів.

Іншою проблемою буде жваво обговорюване нині питання переходу від простої польськості до освіченої європейськості. Попри все, однак, це не є кроком від партикуляризму до універсалізму — Європа це не Всесвіт — а просто інший вид партикулярної спільноти. Йдеться переважно про Європу, принциповим актом якої є не запровадження християнства, а відвернення від християнських засад; про поствольтерянську Європу лібералізму XIX століття, зрощену на просвітницькому культі Розуму; про Європу, яка пишається звільненням особистості від цілого ряду дотогочасних зобов'язань (пермісивне суспільство, базоване на цій пермісивності — свободолюбній поблажливості — чи праві на аборти, на евтаназію тощо), яка тріумфує на полі технології, немов учень чорнокнижника, якому слухняний геній підносить все нові і нові здобутки матеріалістичного поступу. Залишаємо, отже, польськість, сповнену

ЯН ПРОКОП. ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСОБЛЕНИМ?
ЕЖИ СКОВРONEK. ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ

століття). Найважливішим здобутком для Росії було просунення її кордонів далеко на захід і, відтак, поважне зміцнення її впливів у Європі, зокрема в середньо-західній її частині.

Австрії дісталось найменше — 132 тис. км.² з населенням 3,9 мільйонів, серед яких поляки становили більшість, але доволі численними були також українці та гебреї. Були це також землі економічно слабо розвинуті. Проте Відень і не збирався — цілком очевидно — виступати проти поділів, а як їхній безпосередній учасник, змагав до того, щоб захопити якомога більші площі і якомога більше посполитих, проти чого, природно, виступали Берлін та Петербург. Це, власне, Австрія вимагала від Росії збільшити кількість царського війська а Польщі і якнайшвидше розправитись з повстанням. Легендою є, вочевидь, і твердження, що Австрія готова була відмовитись від своїх польських здобутків. Насправді вона не пристала на це навіть у час найсерйозніших успіхів Наполеона (котрий пропонував Австрії віддати Галичину взамін за прусський Шльонськ чи якусь із балканських провінцій Туреччини; подібні проєкти в тому ж часі виношував і цар Олександр I).

Набутки Пруссії — основного ініціатора та речника усіх поділів — були дещо більші від австрійських (148 тис. км.² з населенням 2,8 мільйонів), однак найсуттєвішим здобутком було те, що вона заволоділа найважливішою частиною споконвічних польських земель разом із столичною Варшавою. Пруссія — враховуючи давно здобутий Шльонськ — захопила найбільш економічно розвинуті та цивілізовані регіони. Польські території і польське населення становили після 1795 року чи не половину усієї території та всієї людності Пруського Королівства. Ці території були дуже привабливі для посідання, а особливо для зміцнення Пруссії. Задля цього, власне, Берлін і провадив і тоді, і згодом таку послідовну, стабільну і брутальну антипольську політику, що, зі свого боку, викликало глибоко негативну позицію поляків. Пруссія була найбільш зацікавлена в поділах, а під час Чотирирічного Сейму вона відзначилася ще й особливим цинізмом. Заграючи союзом з Польщею, підштовхнула її до швидкої формальної відмови від російської протекції (ба більше, — до виголошення відвертих антиросійських гасел) та до розгортання доволі радикальних реформ, а відтак залишила її і почала переговори з Росією про другий поділ. Надалі Пруссія найбільш уперто виступала проти проєктів відновлення польської держави, остерігаючись, що відновлена Польща буде домагатися повернення земель, забраних Пруссією.

різних вад, претенсій до світу, провінційности, сарматської мегаломанії тощо, однак зроджену релігійною вірою, хоча напевно просякнуту барокковою театральністю та мільйоном інших слабостей, — зроджену, отже, традиціями Європи передпросвітницької, ще християнської. Таку ото польськість маємо втратити задля модерного ідеалу. Замість давнього протиставлення добра і зла, маємо вибір поміж модерністю та рустикальністю, перше з позитивним підтекстом, друге — з негативним. Маємо вибрати модерність, дуже тонко обезбожену, побудовану — яко на найвищий цінності — на матеріальному добробуті. Подібну європеїзацію рустикальної, клерикалізованої, сарматської Польщі вже свого часу пропонували комуністи епохи малої стабілізації, епохи передберезневого Гомулки. Коли не вдалася спроба „перекування душ“ на радянський кшталт, було зроблено спробу зламати опір суспільства інакше, підкопуючись під релігійні основи національної свідомости, окреслені кардиналом Вишинським з нагоди тисячоліття Хрещення, та впроваджуючи паростки західноєвропейського споживацтва. В цьому напрямку йшла пропагандивна кампанія, публіцистика Кшиштофа Тепліша, чи Анджея Васілевського, та й, зрештою, середовища „Політики“. Боротьба прореформаторського крила партії (закостенілі догматики нерозумно трималися за класичну модель ленінського тоталітаризму) з ретроградами мала би скінчитися прийняттям Польщі до кола освічених європейців, перед тим, щоправда, потрібно було позбутися анахронічних ідеограм романтичного мучеництва та героїзму. Відтак душею поляка заопікувався вольтеріанський, раціоналістичний ангел разом з фанатичним агентом Ватикану, а як з'ясувалося згодом, цей агент був ще й прямим нащадком національного фашизму. Той проєкт прищеплення просвітницької європейськості — при збереженні монополії номенклатурного ПНРівського істеблішменту — зазнав пертурбацій внаслідок внутріпартійних суперечок у березні 1968 року. Однак пізніше до нього повернувся махровий комуніст Герек, щоб перервати тяглість національної спадщини, побудованої на традиційній символіці: традиційний польський універсум повинна була замінити масова культура без ґрунту і без коріння, яка за допомогою масмедіа пропагувала попус і за допомогою телебачення Мацея Щепаньського нав'язувала моделі успіху, а не жертвності, вдалої кар'єри, а не героїки. Наївні тішилися перемогою лібералів у Політбюро: бо, мовляв, вже не вимагають наслідувати Павку Корчагіна і толерують культ Бітлів. Однак ці поступки означали те, що замість старих скомпромітованих чинників виступили нові формації і нова

ЯН ПРОКОП. ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСОБЛЕНИМ?
ЕЖИ СКОВРONEK. ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ

Останньою крапкою в ліквідації польської держави було зречення від престолу останнього короля — Станіслава Августа Понятовського (25 листопада 1795 р), а також угода трьох поділувачів (26 січня 1796 р), в якій вони зобов'язувалися ніколи не вживати назви „Королівство Польське“ або „Польща“ і надалі спільно виступати проти будь-яких намагань відновити цю державу в будь-якій формі. Власне ця угода і стала найсерйознішою підставою тісної співпраці, союзу Росії, Австрії та Пруссії аж до останніх років минулого століття. Внаслідок поділів Польщі витворився найтриваліший в історії Європи союз трьох імперій. Австрія та Пруссія доволі сильно поєдналися з Росією і це поєднання значною мірою було наслідком побоювань, що будь-яка неприязна супроти Росії політика може спричинити зміну її настроїв щодо польського питання. Ці побоювання справдилися не далі як за десять років після останнього поділу. Російський самодержець почав обдумувати можливість надання частині, або й усій території Речі Посполитої, що відійшла до Австрії та Пруссії національно-політичної автономії, що, врешті, частково й було зроблено у 1815 році — згідно з ухвалою Віденського Конгресу. Проте ця політика фактично не порушувала угоди поділів, обмежившись лише закріпленням деяких територіальних та політичних вирішень Наполеона (з 1807 — 1809рр), фактично продовживши їхню чинність до 1831 року.

Росія вміло використала поділ Польщі для ув'язання Пруссії та Австрії в коло своєї політики; загрозою застосувати поляків і цілу польську справу супроти не достатньо лояльного партнера поділів; можливість підтримки одного з партнерів у змаганнях за домінацію в німецькому світі, схилила іншого до відновлення співпраці також і в польському питанні.

Надалі тісно співпрацюючи між собою, Росія, Пруссія та Австрія здобули вирішальну перевагу на континенті. Справді в zenіті своєї могутности Наполеон спробував змінити статус польських земель та розкладку сил в Європі, визначену трьома державами, однак вже через п'ять років зазнав поразки (у 1812 році), а три імперії на чолі з Росією відновили свою домінацію на континенті. Ба більше, накиннули Європі певний правовий (не до кінця формальний, однак ефективний) консервативно-реакційний порядок, так званий Священний союз.

Більш серйозні й негативні наслідки мали ці поділи для Центрально-Східної Європи. Тут

зброя. Молодь повинна була тепер ототожнювати себе з зірками рокових груп, щоб післясталінський вакуум не призвів до появи вже забутих тіней, щоб вона не забивала собі голову Лукасіньським, Травгуттом чи о.Кольбе. Той проект радикальної перебудови польської етнічної маси, яка мала б затужавити в новій формі, несподівано знайшов собі продовжувачів після 1989 року, а може, радше, залучив наново — після визнаних за короткочасні внутрішні непорозуміння подій березня 1968 та грудня 1981 років — колишніх товаришів? Пам'ятаймо ж, що — може, за інспірацією Боя та Слоніньського? — пророком духовної модернізації і виразником дезінфекції польської халупи був — уже в часи передберезневої малої стабілізації — Кшиштоф Т. Тепліш у „Мітологічному сеансі“ (1961). На питання про самоідентифікацію поляків він відповідав так само, як і переважна більшість нинішніх адептів європеїзації. Сьогодні ж бачимо, що основні аспекти і світоглядні градації, присутні в текстах Тепліша, особливо не змінилися: формація просвітницька, раціоналістична й антихристиянська, очевидно атеїстична і споживацька, — збудуємо, всупереч Богові, кращий світ, — стикається з християнством, яке трактується як апологет колишнього, назавжди втраченого світу — світу, „де розум спить“ і де, тим самим, „правлять злії сили“, очевидно, ірраціональні демони фашизму, націоналізму та антисемітизму. Тепліш пише: „Живучість змісту та ідеогам, пов'язаних з польською патріотичною одержимістю, в нашій традиції є наслідком невдоволеності. У нації з тривалою традицією державності, для яких поняття втрати незалежності, окупації чи поділів є практично невідомим, національні почуття набувають, у міру розвитку цивілізації й універсального сприйняття світу, щораз менш зобов'язальних форм і врешті-решт стають декоративністю (...) Нетривалий двадцятилітній міжвоєнний період, перерваний, до того ж, двома періодами посилення патріотичної фразеології — війною 1920 року і зростом фашистських тенденцій у тридцятих роках — не міг привести до якихось помітніших переорієнтацій у цьому напрямку. Національному марнослів'ю опиралися, властиво, тільки два середовища — верства політично свідомого і перейнятого проблематикою соціальної революції пролетаріату та верхня верства інтелектуальної еліти. Їхні несміливі голоси, що закликали по-новому, раціоналістично сформулювати польський патріотизм, витягти його із сфери фразеології, наповнити його цивілізаційним сенсом, наштовхувалися, як правило — і суспільно, і цивілізаційно — на опір більшості, яка й надалі жила традиційним світоглядом (...) Якщо визволення

ЯН ПРОКОП. ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСОБЛЕНИМ?
ЄЖИ СКОВРОНЕК. ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ

було встановлено неподільне панування трьох імперій і визначених ними консервативно-реакційних порядків аж до 1918 року. Наслідком їхнього панування було заблокування процесу розвитку демократії (в СРСР і залежних від нього державах це тривало аж до останніх років). Якщо б Речі Посполитій вдалося почати і розвинути модернізаційні процеси, започатковані в часи Чотирилітнього Сейму чи повстання Косцюшка, то очевидно, що подібні перетворення незабаром розпочались би і в її сусідів.

Домінування трьох багатонаціональних імперій доволі серйозно загальмувало процеси політичної емансипації багатьох малих і середніх народів Центрально-Східної Європи. Тільки розпад системи трьох імперій та їхня рівночасна загибель у Першій Світовій війні дали шанси (проте, як виявилось, — нетривалі і тільки для деяких народів) позбутися тієї невідрадної ситуації, і насправді тільки тепер, буквально в останньому десятилітті, ми є свідками і співучасниками глобальних процесів національної емансипації.

Так само тривалими, але значно трагічнішими виявились наслідки поділів для польського народу. Він втратив незалежність на 123 роки (а якщо брати до уваги також перший поділ і час повного контролю Росії — то понад 200 років), і сталося це тоді, коли поляки почали опановувати внутрішню анархію і взялись за модернізацію державного устрою та права. Катастрофа держави в такий час вибору не дала: народ, зокрема його еліти, не міг змиритися з такою ситуацією і прагнув з особливою силою до якнайшвидшого і негайного відновлення незалежності. Це стало однією з причин таких частих, однак безуспішних, змов і національних повстань.

Поділи та ліквідація Речі Посполитої загальмували процеси модернізації на кілька поколінь (за винятком кількох років існування Королівства Варшавського). Спричинили зупинення економічного поступу, який намітився між першим та другим поділами, а впродовж XIX століття — і розрив ефективних економічних зв'язків між регіонами, що опинилися в різних державах. Це припізнило і пригальмувало аграрні реформи та розвиток промисловості.

Асиміляційна, брутальна політика подільників, а також приваблива можливість кар'єри в їхніх державах спричинили деполонізацію багатьох родин і навіть цілих середовищ (особливо на пограниччі з численними німецькими чи російськими меншинами, згерманізованими чи

від мітів, їхня секуляризація, є ознакою суспільної зрілості, то задля істини варто не оминати питання, наскільки зрілим було суспільство, найглибшою засадою якого впродовж тривалого часу був міт героїки.

Знову, відтак, задаємо собі питання про нову форму польськості. Одні прагнуть вдихнути в пасивну „етнічну масу“ дух просвітницької, вольтерянської, ліберально-лівацької Європи, хоча й уже вільної від специфічно східних рис ленінського комунізму, які виявились абсолютно непридатними для успішного „перекроювання душ“, отже, ленінський експеримент однозначно потрібно закінчити! Інші повертаються до традиційних поглядів, воскрешаючи передвоєнний і воєнний — лондонський і АКівський — пантеон. Можна побоюватися, що давній польський універсум не вдасться відтворити після ПНРівської гіпотермії, — насильно репродукований і стимульований різними національно-релігійними церемоніями, він щораз частіше сприймається як марнослів'я маніпуляторів, може й далі бути осміяним та спровокованим. А відтак, унаслідок цього, потрапимо в духовну порожнечу, де мешкають різні потвори та упири, оскільки — як застерігав Новалис — „Wo keine Götter sind walten Gespenste...“

Однак чи не варто пошукати інших шляхів, незважаючи на те, що такий помисел розсмішить „реальполітиків“? Тим іншим шляхом могло б бути перенесення національної ідеї з біологічної площини національного егоїзму у площину моральних зобов'язань, а отже, й боргу не тільки супроти одноплемінців, але й супроти інших — чужинців, а навіть і ворогів. Це могло б вивільнити в національному почутті *sui generis* харизму місії. І хоч токреслити у місію доволі складно, але вона полягає, мабуть, і в пропаганді цивілізації примирення — християнських зразків культури — на сході. Попри пам'ять про кривди і почасти слушні претенсії до західних чи східних сусідів, суттєвішим було б усвідомлення виклику, перед яким ми власне опинилися. Суть його, з одного боку, в тому, що ми маємо відбудувати країну, знищену комуністами дощенту, до моральних та економічних фундаментів (причому не можна оминати особисту, індивідуальну відповідальність конкретних осіб за ту розруху!); а з іншого боку, в піднесенні місії Польщі на сході. Так ірландські монахи християнізували сплюндровану варськими нашествиями Європу.

Якщо ми визнаємо гасло *gesta Dei per polonos*, то треба вважати, щоб не впали в пиху наші земляки, схильні як до мегаломанії, так і до надмірного самоїдства. Натомість закликаю до перебудови

ЯН ПРОКОП, ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСЛОБЛЕНИМ?
ЕЖИ СКОВРОНЕК, ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ НА ТЛІ ЄВРОПИ

зрусифікованими).

До наслідків поділів належать також: значна, доволі значна різниця між відібраними частинами, а насамперед відсутність більш-менш активного політичного життя з властивими для нього політичними угрупованнями (з лібералами на чолі!), а також відсутність — розвинутого власне у XIX столітті — парламентаризму і конституціоналізму.

Двісті років Польща перебувала у політичному небутті, упокорена і пошматована, під фатальним покровительством. Але вже тоді, в час приготувань до першого поділу, великий Жан-Жак Руссо взивав до поляків, щоб вони не дали себе поглинути, „перетравити“ (тобто зденаціоналізувати). А видатний представник радикального патріотизму князь Станіслав Сташіц напередодні відновлення політичного буття у співпраці з Наполеоном сказав: „Впасти може велика нація, загинути — тільки нікчемна“. Цій настанові залишались вірними наступні покоління польських патріотів, змагаючись за повалення чи ліквідацію фатальних наслідків поділів.

Переклад Олеся Пограничного

порядку цінностей у сприйнятті нації. Намагаємося зберігати ідентичність, коли віримо, що можемо дати світові те, чого не може запропонувати ніхто інший. Отже, ми виставили на наших національних прилавках рідкісний товар, без цього раритету людство було б убогішим, для цього власне і варто напружуватися і залишитися поляком. Інші народи теж посідають цінні рідкості, загартовані працею і стражданням, тож ми тут не виняток, без перебільшення: вільні серед вільних, рівні серед рівних. Кожен народ має якусь функцію, якусь місію. Звучить це патетично, але не є аж настільки патетично: кожна спільнота існує з якоюсь метою трансцендентною, зовнішньою, а не тільки підтримує свою екзистенцію чи розростається, борючися за існування з суперниками, як кукіль. Як кожна людина підтримує своє фізичне існування і розвивається задля служіння чомусь трансцендентному, значно більшому від себе... ближнім і Богові. Якщо ж будемо — зрештою багато хто так робить, — базувати національне виховання на збудженні егоїстичного (ця нещасна „рація стану“) інстинкту самозбереження групи, настроєної проти чужих, а не на мотиваціях вищого плану, себто будемо поляками-проти — „німецької навали“ чи „московської орди“, — а не для виконання вищих завдань, подекуди, підкреслюю, безкорисливих, — то спричинимо деградацію національного почуття. Воно перетвориться у тваринну ксенофобію, а з іншого боку, — якщо існуватиме тільки форма колективного егоїзму — наслідком буде, при настанні кращих матеріальних умов, національне відступництво на кшталт *ibi patria ubi bene*.

Згадуючи ірландських монахів, я не закликав повернутися до раннього середньовіччя. Шкідливою ілюзією є ідеалізація „століть віри“. Християнство було тоді добрим зерном, притлумленим поганською уявою, магією, дикістю примітивних германських, слов'янських та інших завойовників. Просвітництво, про яке я говорив чимало недоброго, значною мірою, однак, спричинилося до очищення християнства. А все ж Європа першою прийняла християнство і місію проповідкування Євангелії поміж народами; попри викривлення та слабкості, тут було зроблено важливу спробу перенести засади віри в суспільне життя. У тій Європі, попри викривлення та недосконалості, зросла наша батьківщина. Тепер вона стоїть перед проблемою, як відповісти на виклик секуляризації, що йде із Заходу, хоча і не з його найглибших, християнських джерел. Отож, чи можна повернутися до християнського коріння Європи, не повертаючись до вже неактуальних форм, у яких часто відображається деформована людською практикою віра Церкви?

ЯН ПРОКОП, ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСОБЛЕНИМ?

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ
ОЛЬШАНСЬКИЙ

А як тоді погодитися із nova et vetera? Після надій та ілюзій соборного aggiornamento, після надій та ілюзій дуже крихкого та поверхового, як виявилось, ralliement'у інтелектуалів та мас під гаслом „Церква, лівія, діалог“?... Ця спілка розпадається на наших очах, однак що ж її замінить?

Хрістофер Доусон у „The Crisis of Western Education“, книзі, виданій тридцять років тому, але дуже важливій для Польщі з огляду на міркування про „технологічний порядок“, що загрожує людині, каже: ми визволили сили, якими не зможемо опанувати, тоді як християнство, яке століттями було основою нашої етики, атакують не тільки тоталітарні ідеології, але і цивілізація споживання, породжена лібералізмом XIX століття. Отож, Доусон проголошує необхідність повернутися до християнських засад у вихованні. Виховання не може бути неутральне, воно повинне пропонувати молоді опору та орієнтири у часи падіння авторитетів. Процес раптової секуляризації, відхід від релігійних зразків поведінки призводить до того, що ми не знаходимо відповідей на актуальні питання, які ставить перед нами дедалі швидший технологічний поступ. Звертаючись до християнства як до шляху виходу із прірви, Доусон говорить, що слід повернути справжнє значення поняттю Божого Народу: ми не є ні французами, ні англійцями, які випадково стали християнами, ми є, радше, християнським Божим Народом, волею випадку будучи англійцями чи французами. Може, це варто було б дещо скоригувати: як приналежні до Народу Божого, ми, з волі Божої, є також і англійцями чи поляками, оскільки існуємо як конкретні люди, окреслені фізично (блондини, заїки чи горбані) та духовно певною культурою (французькою, суахілі чи польською). Тільки в цій конкретній формі, а не інакше, ми можемо реалізувати свою приналежність до Народу Божого, який складається з безлічі інших народів, що почують проповідь Благої Вісті...

Переклад Олеся Пограничного.

ЯН ПРОКОП, ЧИ ВАРТО БУТИ ВІДОСОБЛЕНИМ?

Криваве протистояння між поляками та українцями у 1943-1947 рр. нерідко в літературі називають польсько-українською війною. Ми не будемо тут аналізувати, наскільки слушно вести мову про ці події у категоріях «самостійної» війни, обмежимося нарисом її перебігу. Глибоко вкорінений стереотип цього конфлікту обертається навколо масових убивств польського цивільного населення, що їх на Волині, у Східній Галичині, а також на захід від Бугу і Сяну, чинили колаборуючі із німцями «бульбівці», «бандерівці», або ж просто «українці». В ході цих екстермінаційних акцій, які здійснювалися методично і з рафінованою жорстокістю, загинуло, мовляв, кількасот тисяч жертв. Поляки ж, згодом, вдавалися до самооборонних заходів у обмежених формах. Аналогічний український стереотип стверджує, що то «поляки», котрі співпрацювали як із німцями, так із радянцями, вчинили у ті часи, передовсім на лівому березі Бугу, масові убивства українського цивільного населення, а українські акції супроти поляків, якщо такі й траплялися, мали відплатний характер. Обидва

стереотипи містять численні елементи правди, однак у цілому вони фальшиві, хоча польський дещо ближчий до справжньої картини подій. Головним джерелом цих стереотипів є ідеалізація власного народу і його ставлення до німецького окупанта. Період окупації зображається часом «святої національної згоди» та солідарної боротьби із нападниками, з процесу якої випадали тільки окремі перекинчики. Цей стереотип, який підтримала пропагандистська література усіх політичних орієнтацій, навіть не допускає думки про те, що під час окупації тривало звичайне життя, вираженням чого було, поряд із іншим, і те, що бандити грабували, а убивці убивали, не усвідомлюється також факт дійсних обсягів колаборації з окупантом, ані розміри моральних спустошень, які несла зі собою ця війна. Цей основний стереотип відіграв засадничу роль у затіненні дійсного перебігу останнього польсько-українського конфлікту.

Однак він не з'явився, як deus ex machina, він був результатом давніших подій, а найбільшою мірою початкової фази Другої Світової війни. Однак треба нагадати, що в демократичній польській державі перед початком цієї війни український рух міг розвиватися відносно вільно навіть у крайніх формах, таких, що вдавалися до терору, а з іншого боку, —

КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ ПОГРАНИЧЧЯ

Бронісловас Гензеліс

Культура — явище діалектичне: разом зі зміною чинників, які її детермінують змінюється також сам зміст культури. Поняття культури дуже широке. Воно охоплює науку, філософію, літературу, мистецтво, релігію та інші сфери. У різних епохах стосунки між цими сферами були різні. В одному періоді домінували одні елементи культури, в іншому — інші. Наприклад, у стародавній

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

держава не зуміла розв'язати проблем, пов'язаних із співіснуванням поляків та українців у одній державі, що підштовхнуло українську громадськість в обійми націоналістичного, а частково й комуністичного, руху.

Події осені 1939 року, яких ми не обговорюватимемо докладно, мали для підготовки наступних подій передовсім те значення, що перебільшені у плітках випадки українських диверсій, нападів на втікачів та вояків, а також, напевне найбільшою мірою, видач польських вояків радянцям, роздмухали нову хвилю ненависти до українців у польському суспільстві, а ще сильніше перебільшені звістки про польські відплатні заходи змінили ненависть на українському боці. Значно більшу вагу мала дворічна радянська окупація. Усе ще небагато відомо про потворне варварство НКВД у ті часи, а особливо про садистичну жорстокість, сліди якої носили на собі тіла в'язнів, закатованих у 1941 р. У ті часи все це було широко розпропаговане як «запруданською» пресою, так і пресою українського підпілля, мимоволі вказуючи «пересічній людині», до якого ступеня можна сваволити з людською істотою. Елементом подібної науки були також депортації поляків (і не лише поляків), які чинилися під час найбільших морозів, а також інтенсивна, триумфальна комуністична пропаганда, яка

культивувала ненависть до «панів», а поляк був «паном» із причини національної приналежності. Напевне доречно нагадати тут, що радянські листівки вже в 1939 році закликали до розправи із поляками «вилами й сокирами».

Наступний етап деструкції суспільної моралі, зокрема молодого, підростаючого покоління — німецька окупація. Спочатку винищення голодом сотень тисяч радянських військовополонених, пізніше — екстермінація євреїв, здійснювана, зокрема на Волині, при більш-менш примусовій участі місцевого населення, врешті, масовий набір на примусові роботи, в ході якого окупанти неодноразово палили села і винищували населення, а також антипартизанські акції, під час яких цілі населені пункти вирізувано до ноги. Варто також згадати про бездумну поведінку самих німців, про численні убивства «недолюдей», чинені в білий день, нерідко без окресленої причини. Все це неминуче призводило до послаблення почуття святості, ба навіть, будь-якої вартості людського життя, і торувало дорогу свавільним злочинам. До того ж на селі бракувало поліції. Колишню державну поліцію ліквідували радянці, створена ж німцями «поліція» була допоміжним військовим формуванням. Боротьба із злочинністю не входила до її компетенції, а тим більше, цим не займалася німецька

культури народів переважали релігійні та мітологічні уявлення, а в сучасній — наукове бачення світу.

Культури окремих народів перебувають у постійній взаємодії, збагачуючи одна одну. Так формується загальнолюдська культура, до складу якої входять автономні культури усіх народів. Однак кожен окремий індивід, кожен творець оперує конкретними поняттями, творить конкретною мовою, перебуває під впливом свого середовища. Словом, він належить до національної культури, без якої нема культури загальнолюдської, так само як неможлива національна культура без індивідуального творця.

Як взаємодіють культури окремих народів, головним чином, сусідніх? Яким є стосунок між культурою загальнолюдською і культурою національною? Щоб відповісти на ці питання, слід узяти до уваги:

- 1). історичні умови, в яких створювалися культурні цінності;
- 2). вплив державної думки на культуру в умовах, коли декілька народів утворюють одну державу;
- 3). відносини між окремими чинниками культури (стосунок між національними інтересами, традицією, та інтересами міжнародними, зовнішнім впливом).

У культурі постійно відбуваються процеси інтеграції та розмежування. Якщо культура якогось народу у своєму розвитку буде постійно враховувати культуру іншого народу, а споживачі культури переконуються, що той народ створив більш вартісну культуру, то вони, без сумніву, приймуть останню. Іншими словами, другий народ засимілює перший. І якщо асимілююча культура буде вільно користуватися культурними цінностями різних народів, то, без сумніву, вона буде збагачуватися. Цей процес породжує творців, котрих умовно можемо назвати творцями культури сфери взаємодії

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

адміністрація. Отож ширився бандитизм, тим грізніший, що, властиво, кожен міг здобути вогнепальну зброю, а володіючи нею — убивав при найменшому опорі. Таким чином, існувала величезна спокуса, аби скористатися воєнним сум'яттям для зведення сусідських чи родинних поррахунків (а конфлікти нерідко траплялися між представниками різних національностей), і такі убивства часто кваліфікувалися як вияв політичного терору.

Українські землі II Речі Посполитої німці поділили. Східна Галичина увійшла до складу Генерального Губернаторства, де завдяки діяльності Українського Центрального Комітету, який співпрацював із німцями, а також тому, що бандерівська ОУН трактувала цю територію як запілля, де не велася активна боротьба, довго панував відносний спокій. Натомість Волинь разом із частиною Полісся увійшла до складу Райхскомісаріату Україна. На цих територіях німецька окупація набула значно брутальніших форм. Власне тут навесні 1942 року розпочалося масове вивезення на роботи до Німеччини. Ця незмірно брутальна акція спричинила масову втечу молоді і польської, і української до лісу та виникнення активного партизанського руху, пізніше опанованого політичними організаціями. З іншого боку, багато людей рятувалися від вивозу у

лавах шутцманшафтів, що радо сприймалося окупантами, позаяк збільшення фронтових втрат змушувало їх обмежувати кількість німців, заангажованих до окупаційної адміністрації. Німців у цих краях, аж до часу наближення фронту, було небагато, і в пацифікаційних операціях вони в цілому виконували командні функції, використовуючи колаборантські формування, ті самі шутцманшафти, які, зазвичай, називали «польськими» чи «українськими», хоча до складу цієї частини збройних сил Райху входили не лише поляки та українці, але й росіяни, латиші, узбеки та представники багатьох інших національностей. Тут варто зазначити, що в українських колабораційних формаціях спочатку опинилося багато людей із щиро патріотичними переконаннями, позаяк українці змушені були обирати поміж двома ворогами, причому німці видавалися їм меншим злом. До того ж ОУН певний час схвалювала цю процедуру, завдяки якій багато молодих українців здобували основи військової підготовки та отримували зброю. Натомість, поляки, які вступали до таких формацій, окрім нечисленних агентів, спрямованих туди Підпільною Польщею, були найгіршим шумовинням та відвертими зрадниками, — ніхто з поляків не міг мати жодних сумнівів щодо того, що головним ворогом Польщі у цій

суміжних культур.

Культура сфери взаємодії суміжних культур є продуктом історичних обставин. Формування культури цієї сфери і взаємодія культур — це явища нерівнозначні. Історик культури повинен розрізняти ці поняття.

Передовсім слід чітко визначити історичний процес, з'ясувати, що є закономірністю для всіх народів, а що є типовим для конкретного народу. В культурі сфери взаємодії суміжних культур знаходить об'єктивне відображення процес, який відбувається в культурному житті взаємоіснуючих народів (відродження чи занепад). На основі яких чинників ми відносимо творців культури до того чи іншого народу? На нашу думку, такими найважливішими чинниками є: особисте ставлення, мова і походження творця культури. Якщо ці три чинники збігаються, то національна приналежність творця культури не викликає дискусій. В інших випадках проблему приналежності слід вирішувати. На це питання неможливо дати переконливу відповідь без детального вивчення історичних умов, усіх загальних закономірностей розвитку культури даного народу і т.п. [...].

Аналізуючи відносини між литовською, польською, білоруською та українською культурами, ми повинні звернути увагу на такі чинники:

- 1). якими є погляди творця культури на монолітну державу (чи знаходиться він під впливом загальнодержавного патріотизму, „загальнодержавної“ свідомості);
- 2). релігійні переконання творця культури;
- 3). його національна свідомість.

Довший час ці чинники були тісно пов'язані між собою і залишили по собі невитравний слід у

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

війні є Німеччина. Ситуація певною мірою змінилася після вибуху масового терору, коли поляки, що вступали до шпцманшафтів шукали порятунку від смерті. На хвилі вивезень на роботи та масових втеч у лісах зростала кількість учасників дуже численної у 1942 р. «першої» УПА Тараса Бульби-Боровця, а пізніше — бандерівської Української Повстанської Армії. Той самий процес полегшував розбудову Армії Крайової та інших польських формувань, а також радянських партизанів, якими зазвичай керували кадрові енкаведисти. Виникла також велика кількість «диких» підрозділів, нікому не підпорядкованих і не раз мало чим відмінних від грабіжницьких банд. Із ними боролися всі «регулярні» партизани, що посилювало їхню жорстокість, позаяк переслідувані усіма «дикі» опинилися в найгіршій ситуації. По лісах теж ховалися банди дезертирів різних армій, а також доведені до відчаю, готові на все групи втікачів. Усі вони жили коштом сіл, у випадку опору грабуючи, гвалтуючи та вбиваючи. І всі вони називали себе «арміями», навіть звичайнісінькі розбишаки, а переляканий селянин — і польський, і український — не був у стані відрізнити партизана від бандита.

Наприкінці 1942 р. на Волині виникли перші підрозділи бандерівців, які навесні наступного року

перейняли від бульбівців назву УПА та більшість лісових підрозділів. Тоді ж близько половини українських шпцманів, виконуючи наказ ОУН, пішли до лісу, створюючи зав'язок збройних сил УССД на Волині. Невдовзі УПА стала найбільшою після німців збройною силою Волині. Бандерівська ОУН тоді висунула гасло боротьби як із німцями, так і з радянцями, подекуди слушно вважаючи польських партизанів за союзників Радянського Союзу, члена антигітлерівської коаліції. На практиці головним суперником УПА були радянські партизани, наступним — польська громада. Не цілком зрозуміло, коли керівництво бандерівської УПА прийняло рішення про «деполонізацію» Волині й Полісся, однак це трапилося не раніше кінця 1942 р., а ще певніше — після закінчення Сталінградської битви. Сама директива про початок операції досі не опублікована, немає також доказів її існування, однак плановий характер цієї операції не викликає сумніву. Усунення з Волині польського населення дозволило б українцям ліквідувати польських партизанів, котрі наприкінці 1942 р. розпочали співпрацю із радянськими партизанами, і створити сильну базу власних партизанських дій. Однак ця акція, напевне, пов'язувалася також із іншим, далекоюсяжним політичним розрахунком. Українське політичне

психіці литовського народу, зумовлювали розвиток його національної культури. Після Люблінської унії Велике Князівство Литовське і Королівство Польське створили спільний політичний союз — Річ Посполиту. У склад Великого Князівства Литовського увійшли етнографічна Литва, Білорусь і частина українських земель. Пізніше останні відділилися, і у Великому Князівстві Литовському залишилися лише литовські та білоруські землі. У цьому політичному регіоні змінювалася національна структура жителів: литовська шляхта скуповувала землі у слов'янській частині князівства, а слов'яни прибували до етнографічної Литви чи до столиці — Вільна й осідали там; деякі з них (Сапіги, Тишкевичі) після прийняття католицизму ставали справжніми патріотами Великого Литовського Князівства, брали активну участь у його політичному та культурному житті [...]. На психіку мешканців князівства діяв як „загальнодержавний“ патріотизм, так і місцевий сепаратизм („ми — не поляки“). Все це формувало спільні основи культури обох народів, які увійшли до складу цієї держави. На жаль, до XIX віку не всі його жителі вбачали різницю між поняттями „громадянство“ і „національність“. Дехто ототожнював ці поняття. Тому кожен житель об'єднаної держави міг називати себе поляком, а житель Великого Князівства Литовського — литовцем. Однак поляк, народжений на території Королівства Польського, ніколи не називав себе ні литовцем, ні гудом (пізніше — білорусом). Так само діяли литовці, котрі проживали в Білорусі. Це значить, що білорус міг називати себе і поляком, і литовцем, і гудом; литовець — литовцем і поляком, а поляк, народжений на етнографічній території Королівства Польського, — тільки поляком. Так само чинили особи, котрі переселялися на територію іншого народу [...]. З іншого боку, не всі жителі Речі Посполитої ототожнювали себе з поляками. Деякі вбачали різницю, яка існувала між громадянством і національною приналежністю. Так, поняття „поляк“ у той час мало ті два

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

керівництво, так само як і польське, розраховувало на повторення наприкінці війни становища 1918 р. — краху обидвох суперників на Сході. У такій ситуації поляки й українці знову мали б розпочати дипломатичну і збройну боротьбу за державне буття й кордони. У цій боротьбі українське керівництво прагнуло диспонувати аргументом доконаного факту: відсутності польського населення і польської військової активності на спірних територіях. У нас немає підстав стверджувати, що метою операції було винищення польського населення, про це не свідчить і перебіг подій. Метою було вигнання поляків з Кресів — однак це повинно було трапитися за всяку ціну, будь-якими засобами. А прецінь також вогнем і залізом.

До кровопролиття між поляками та українцями дійшло вже раніше, і значною мірою це була українська кров. Ще восени 1941 р. боївки ендеків розпочали ліквідацію українських громадських діячів у Генеральному Губернаторстві, а восени 1942 р. на Холмщині трапилися сутички й убивства, жертвами яких стали бл. 400 українців. Подібні акції, спочатку пов'язані із німецьким виселенням поляків Замойщини, продовжувалися і надалі, уже під гаслом «відплати за Волинь». Період волинського терору можна поділити на декілька фаз. До грудня 1942 р.

траплялися вбивства окремих осіб чи родин, які в цілому важко приписати політичним організаціям (такого типу випадки, як це впливає із опублікованої останнім часом документації волинського терору, нерідко траплялися упродовж усього періоду терору). Від початку 1943 р. антипольські виступи нарастають, при чому виразним поворотним пунктом є березень, відколи можна говорити про масовий терор. Пік терору припадає на липень і серпень, коли українці нападають уже й на стабільні, здатні до результативного захисту, польські загоны самооборони. Влітку терор поширюється на північні повіти Східної Галичини. Від вересня натиск терору спадає, а україно-польські сутички набувають щораз більше регулярного, військового характеру.

Убивство в Обірках, яке, зазвичай, називається в опрацюваннях початком терору, було справою рук колабораційної поліції, воно трапилося під час антипартизанської операції — отож це був німецький злочин, не перший, і не останній. Адже постійним тлом антипольського терору були німецькі пацифікації сіл як польських, так і українських, іноді надзвичайно криваві, здійснювані головним чином силами шуцманшафтів. У березні 1943 р. розпочалася «деполонізація». Операція охопила спочатку повіти

значення. Тому для історика культури особливо важливо визначити, в якому сенсі творець культури, котрого він розглядає, називав себе поляком. Цілком імовірно, що людина, котра вважала себе поляком (у сенсі громадянства), так само розуміла і свою національність. Вона може одночасно називати себе і литовцем, і поляком.

[...] При кінці XVIII ст. до складу царської Росії увійшла значна частина етнографічної території Литви і Польщі, а також уся Білорусь. Тому на білорусів, незважаючи на те, що вони відчували на собі дію історичної традиції (ідея єдності з литовцями), найбільший вплив справляла культура Росії через спорідненість мови та релігійну спільність. По-іншому склалися долі литовців та поляків. Більшість литовців (католики) увійшла до складу імперії царської Росії, а меншість (протестанти) залишилися у Пруссії. Державною релігією царської Росії було православ'я, яке прагнуло підтягти основи католицизму. Державною релігією Пруссії було протестантство. Тому литовці у Пруссії не відрізнялися з огляду на релігію від німців, і цей чинник діяв на користь онімечення.

Попри це національна свідомість литовців дозрівала. Невинародовлені литовці, які проживали на території Пруссії, відчували, що тягнуть на собі ярмо чужинців. Владні німецькі прошарки були для них чужими. У цей час емоційний настрій впливав також на діячів національної культури. Поділ між литовцями і німцями був особливо виразний: і ті, й інші мали своїх творців культури. Хоча німецька культура робила значний вплив на литовців, хоча творці литовської культури користувались обома мовами, вони чітко усвідомлювали свою національність [...].

Дещо по-іншому складались справи литовців, що проживали в імперії царської Росії. Їхні патріотичні почуття оживлювалися спогадами про колишню державність Литви і Польщі. Перші твори

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

вздовж східного кордону II Речі Посполитої: Сарненський, Костопільський, Рівненський і Здолбунівський. У червні терор поширився на Дубненський та Луцький повіти, у липні — на Грохівський, Ковельський і Володимирський, врешті у серпні — на найзахідніший Люблінський повіт. Як бачимо, акцію розгортали так, що польське населення немовби «виписалося» на захід. Однак ніколи терор не перейшов меж II Речі Посполитої, хоча й на схід від них діяла УПА, а польське населення там було численне. Позаяк ці території уже не могли стати предметом українсько-польської суперечки (Річ Посполита зреклася прав на них у Ризькому договорі), то не потрібен був аргумент повної їх деполонізації. Антипольська операція, зазвичай, розпочиналася ультимативною вимогою до поляків негайно покинути рідні місця і виїхати за Буг. Підкреслюємо — рідні місця, позаяк із колоністів міжвоєнного періоду практично ніхто не пережив радянського терору, отож удар завдавався по поляках, які мешкали на Волині багато поколінь поспіль. Нерідко вже на цьому етапі убивали польських громадських діячів. У ряді випадків, особливо, коли виявлялося, що українські погрози серйозні, поляки їм корилися. У випадку ігнорування ультиматуму українці здійснювали пацифікацію за німецьким

зразком, убиваючи більшу чи меншу кількість мешканців села (це залежало від ступеня опору та гостроти місцевих міжнаціональних конфліктів), палили будівлі, що відтинали полякам можливість повернення. Всупереч твердженням еміграційних українських авторів, факт української ініціативи (тобто неспровокований характер усієї операції) однозначно підтверджують німецькі документи, натомість суперечливою залишається проблема, яке з українських формувань розпочало убивства. Бандерівці й бульбівці, якщо взагалі визнають, що таке транлялося, навзаєм звинувачують одні одних. Однак це має лише другорядне значення, позаяк організована «деполонізація» — на сумлінні бандерівської УПА, адже у 1943 р. на Волині тільки німці й бандерівці були здатні здійснити таку операцію. Особлива ескалація терору припадає на липень 1943 р. «Zbrodnie...» зафіксували упродовж цього місяця аж 300 антипольських акцій з 900 упродовж усього року. Ба більше, аж 100 з них припадає на проміжок між 10 і 15 липня, в т.ч. 57 акцій 11 липня, 22 — наступного дня. Насправді кількість нападів на польські села у ці дні була ще вища, оскільки багато подібних випадків не мають окресленої дати, а лише місяць. У серпні число нападів сягає 135, тоді як у червні їх було 78, а вже

про литовську культуру (напр., К.Богуша) тут були написані по-польськи — колишньою державною мовою. Пізніше, після придушення сильного національно-визвольного руху на території колишнього Великого Князівства Литовського писемність литовською мовою була заборонена (з 1864 по 1904 р.).

Несприятливі політичні та релігійні чинники гальмують формування національної свідомості і розвиток культури. Однак дуже рідко народи гинуть раптово чи їх знищують в результаті загарбання. Як правило, вони гинуть повільно. Громадські, економічні, ідеологічні, релігійні, політичні та інші мотиви змушують еліту народу, який гине, приймати культурні цінності іншого народу.

Не менш важливим є психологічний чинник: людина, яка прагне до поглиблення власної культури, як правило, схиляється перед цінностями, які їй імпонують, і відхрещується, за її словами, від темних людей. Однак послаблення традицій національної культури у конкретній історичній ситуації ще не означає, що народ перестане існувати. Інколи здається, що народ уже стоїть на краю провалля. Тоді творці його культури намагаються зберегти для прийдешніх поколінь культурну спадщину свого народу: його спосіб життя, звичаї, фольклор, історію, присвячуючи цій меті всю свою енергію і талант. Ця їхня діяльність об'єктивно служить національному рухові, хоча суб'єктивно вони цього не прагнули. Яскравим прикладом цього є творчість А. Міцкевича. Його твори пробуджували почуття національної гордості. Тому поет входить в історію литовської культури. Подібної оцінки заслуговує також і М.К.Огінський.

Аналізуючи творчу спадщину письменників та філософів минулого, ми повинні визначити, який вклад вони внесли в історію культури окремих народів. Якщо ж вони мають заслуги в історії культури декількох народів, то, наголошуючи на цьому, давайте не кривдити жодного з тих народів. Цим ми

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

у вересні — лише 39. Така акція не могла бути випадковою. Туровський пише про концентричний марш підрозділів УПА з трьох напрямків, упродовж якого вони масово спалювали села й убивали населення. Зараз уже мова не йшла про ультиматуми, і на втечу часу не давали. Сама УПА була не в стані здійснити таку операцію — із цією метою було здійснене широкомасштабне формування загонів ополченців із селян, що мало якнайгірші наслідки. Причини такого кроку видаються очевидними: поляки дедалі більше концентрувалися у загонах самооборони, а сили АК зростали. Ба більше — наближалися жнива, під час яких не так легко було мобілізувати селян, до того ж УПА пізніше мала б зосередити свої зусилля супроти німців (головним чином шуцманшафтів), які збирали продуктовий контингент (за урожай 1943 р. на Волині було здійснено формально військову кампанію, в принципі корисну для українців), а також проти радянських партизанів, які з голодного Полісся тягнули руки по збіжжя Волині. На «очищених» територіях УПА провадила аграрну реформу, формально надаючи селянам у власність фільваркові та залишені польськими селянами землі. Лише на південному сході Волині до осені 1943 р. було таким чином поділено півтори тисячі господарств. Це

черговий доказ того, як сильно прагнули українці поставити світ перед доконаними фактами.

Позаяк волинське село було перенаселене, а вигнання польських селян дозволяло набути жадану землю, важко дивуватися тому фактові, що «деполонізація» користувалася масовою підтримкою українського села. Масова участь селян у антипольських виступах (спільно із підрозділами УПА чи самостійно) стимулювалася бандерівськими агітаторами, а на півночі Волині — також комуністичною агентурою. Міцно вкорінене у польському стереотипі посвячення православними священиками зброї та господарських знарядь «на смерть» документально підтвердилося на сьогодні лише в одному випадку, але оскільки подібні випадки обурливого святотатства набули б широкого розголосу і були б перебільшені плітками, маємо підстави гадати, що це був єдиний, чи один із нечислених випадків. Однак таким чином до вбивств спонукано не вояків УПА чи шуцманів, а звичайних селян. Це їм було потрібне своєрідне заохочення, це вони, не маючи вогнепальної зброї, вдавалися до вил, кіс і сокир. Власне селяни, прості люди, втягнуті у події, сенсу яких вони не усвідомлювали, люди, які глушили самогоном і рафінованою жорстокістю, простісінкою із розповідей про гайдамаків, неспокій сумління,

лише підкреслимо інтернаціональний характер культури. Явища культури неможливо розмістити лише по національних поліцях. Міцкевич і Огінський були творцями своєї епохи. Із власних переконань вони стали поміж культурами литовською і польською. Про це свідчить їхня творчість. Тому вони належать до обох народів.

Культуру формує також і попит на неї: якщо цього попиту нема, діяльність творця культури не має сенсу — він просто стане незрозумілим. Однак, якщо існує попит, існують умови, то з'являються і видатні творці культури. Якщо їх не вистачає у власній країні, то їх запрошують із-за кордону. Наприклад, при створенні Каунаського університету не вистачало кваліфікованих спеціалістів. На посади завідувачів катедр запросили кільканадцять учених із-за кордону. До Литви прибули філософи Л.Карсавін і В.Сеземан. Тут вони вивчили литовську мову, знайомилися з литовською культурою, писали по-литовськи, брали активну участь у культурному житті Литви. „Історія культури Європи“ Л.Карсавіна та „Естетика“ В.Сеземана є важливими явищами литовської культури. Ці твори відповідали потребам народу, які зростали, і без яких ті книжки не дочекались би ні видавців, ні читачів. „Історія культури Європи“ та „Естетика“ не можуть бути феноменами культури жодного іншого народу, тому що ці твори за кордоном невідомі. Якби їх переклали на інші мови, вони б увійшли у склад культури тих народів. З іншого боку, твори Карсавіна і Сеземана, написані по-російськи і по-німецьки, поки не були перекладені на литовську мову, без сумніву, не належали до литовської культури. Подібне маємо і у випадку з поетами Я.Балтруайтісом та О.Мілошем. Обидва як поети пройшли своє становлення не у Литві. Я.Балтруайтіс у молоді роки був сильно пов'язаний з російською культурою, і тільки пізніше почав творити литовською мовою. Усе життя О.Мілоша було пов'язане з Францією. Там він став

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

чинили тоді найжахливіші речі, які нечувано міцно запали у польську колективну свідомість. Таких випадків, із певністю, було менше, ніж назагал вважається, але очевидно, що саме ці макабричні убивства стали найголоснішими, — однак немає підстав, аби твердити, що їх не було.

Через Волинь тягнулися на захід валки втікачів. Сотні тисяч поляків сховалися за Бугом, у Східній Галичині та у містах, багато з них утекли, перш ніж до їхніх місць дійшли «деполонізатори». Багато втікачів гинули дорогою від насильницької смерті чи голоду й виснаження, інші падали під кулями прикордонної сторожі (німці охороняли рубіж Бугу), а решта в більшості потрапила на роботи до Німеччини, де ясно помирала від виснаження чи бомб альянтів. Небезпечно було й у містах. Певна кількість поляків шукала порятунку у польських селах Житомирщини — про їхню долю відомо найменше. Втікачі несли в душі спогади про палаючі села, убитих і катованих людей. Водночас загальна паніка перебільшувала масштаб подій — спалене село перетворювалося у вирубане до ноги, кожен із розпорошених втікачів був свято переконаний, що він єдиний уцілів, усні перекази роздувають число жертв понад усяку міру. В такий спосіб (зокрема на лівому березі Бугу) зміцнювалося переконання

про огром жертв різанини, яке не вигасло дотепер і процвітає у сучасній публіцистиці у вигляді найфантастичніших цифр.

Не усі могли чи бажали утікати. У ряді місцевостей Волині виникли центри самооборони, навколо яких гуртувалися поляки. Німці неодноразово виявляли толерантність щодо них, навіть допомагали, однак траплялося й таке, що відбирали їм зброю, а провід арештовували. АК, що керувала загонами самооборони, міцніла завдяки підкріпленню із Генерального Губернаторства, а також завдяки щоразу ближчій співпраці із радянськими партизанами. Найбільший центр самооборони, Пребраж, витримав атаки УПА лише завдяки допомозі радянців. За оцінками дослідників, у центрах самооборони Волині й Східної Галичини пережили період терору бл. 70 тис. осіб.

Відповідальність за терор обтяжує перш за все українське політичне керівництво, точніше — бандерівську ОУН. Її керівники розпочали широкою антипольську операцію, вони й припинили її, коли визнали це за необхідне: виразне послаблення терору восени 1943 р. напевне пов'язане із директивами керівництва ОУН, прийнятими у жовтні цього року. Велика відповідальність лягає також на німців, не лише тому, що вони, як окупанти,

відомий як поет і лише після цього включився у литовське культурне і політичне життя. Як і Балтруайтіс, він став дипломатом незалежної Литви, пристрасним прихильником і пропагандистом литовської культури.

Однак факт, що творець проживає у даній країні, ще не є достатнім аргументом для того, щоб його зачислити до культури цієї країни. У Литві довгий час жили і працювали польські мислителі: Я.Снядецький і Я.Голуховський. Обидва залишили глибокий слід у культурі Литви: перший популяризував матеріалістичну філософію, розвивав традиції „здорового глузду“, другий — проголошував теоретичні основи романтизму. Однак вони обидва залишились типовими представниками польської культури.

Інший характер мала діяльність Й.Г.А.Форстера у Віленському університеті. Тут він написав свої основні філософські праці, пристрасно проголошував ідею філософії просвітництва, полемізував також з І.Кантом, привертаючи увагу світової наукової громадськості до Віленського університету. Однак, він не був ні литовським, ні польським мислителем.

Діяльність і творчість Форстера, Снядецького, Голуховського та інших свідчить, що взаємодія культур — це реальне явище. Це слід розуміти так, що культурна діяльність цих авторів у певному аспекті була пов'язана з литовською культурою, але вони не були діячами обох народів, як Міцкевич, Мілош, Сеземан. Вони не розвивали литовську культуру. Снядецький та Голуховський переживали за польські справи і стояли в їх обороні.

Творці культури сфери взаємодії суміжних культур безпосередньо вбирають у себе дві культури. Діячі такого типу з'являються у визначених історичних умовах. І про це яскраво свідчить діяльність

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

відповідали за стан безпеки на цих територіях і стимулювали злочинну діяльність шуцманшафтів, але й тому, що вони чинили безпосередні провокації, удаючи злочини то поляків, то українців. Однак терористична акція таких обсягів, зокрема криваве шаленство липня, не була б можлива без масової підтримки українського села. Підрозділи УПА не були б у стані самі провести настільки напружену операцію. Важко заперечувати часту, ба, навіть масову, участь українських селян у погромних акціях, а також те, що власне їхня поведінка була особливо жорстока.

Криваве шаленство гостро засуджував митрополит Шептицький, але на православній Волині його голос мало важив, та й Галичина не надто прислухалася до свого Архипастиря. Треба, однак, нагадати, що значна частина українців (передовсім старшого покоління, менш заторкнутого воєнною деморалізацією) рішуче засуджувала вбивства, хоча не завжди мала відвагу протистояти їм, частина також засуджувала вигнання поляків. Дуже багато поляків врятувалися завдяки острогам чи навіть діяльній допомозі своїх українських сусідів, а навіть зовсім сторонніх людей. Дані про ці факти можна знайти практично у кожному польському спогаді з тих років. Варто нагадати, що українці, котрі

допомагали полякам, наражалися на страхітливий помсту своїх земляків.

Роль радянців у цих подіях недостатньо ясна. Відомо, що радянські партизани були безкомпромісними ворогами УПА, з якою вони воювали навіть інтенсивніше, ніж із німцями, брутально пацифікуючи при цьому українські села і винищуючи населення. Водночас АК була для них лише тимчасовим, тактичним союзником. Адже Польща була ворогом СРСР. Окрім того, усунення з Кресів польської держави польського населення було на руку Москві, оскільки зменшувало майбутні проблеми на територіях, які вона й не думала повертати Польщі після війни. У територіальній організації ОУН на Волині неодноразово проникали комуністи, на думку польської розвідки, це власне від них найчастіше виходило заохочення до убивств. Відомо також, що ряд радянських підрозділів видавали себе за УПА і вбивали польське населення, аби пізніше уже в ролі радянців знаходити підтримку поляків на цих територіях. Відомо також про подібні акції НКВД у післявоєнний період, як на території Польщі, так і України, де псевдобандеріці убивали також і українців. Нам не відомі факти, щоб радянські партизани видавали себе іноді за польські підрозділи у акціях проти українських сіл. В цілому є підстави

Я.І.Крашевського та Я.Саувервейна.

Багато своєї белетристики і наукових праць Крашевський присвятив Литві, підтримував також литовський національний рух. Його твори, як і твори Міцкевича, пробуджували литовську національну свідомість. Він також виступав за організацію литовської писемності.

Я.Саувервейн, понімечений сорб, котрий прибув до Східної Пруссії, вивчив литовську мову і став активним співпрацівником литовських газет кінця XIX ст. Написана ним пісня „Ми народились литовцями“ стала символом литовського відродження, і важко йняти віри тому, що її автор — не литовець.

Творцями сфери взаємодії суміжних культур ми називаємо таких власне діячів, твори яких належать не народові, серед якого вони народились, але народові, для якого вони працюють. Як пояснити це явище?

Кожен творить у певних історичних умовах, які спрямовують його творчість. Крашевський вчився у Віленському університеті. Литuanістичний рух, який саме формувався, дав натхнення його творчості [...].

Діячі сфери взаємодії суміжних культур створюють також умови праці. Ті, хто не знаходить основних умов для праці на батьківщині, змушені емігрувати; в еміграції вони вбирають культуру другої батьківщини, віддаляючись від свого народу. Але так буває тоді, коли дана особа потрапляє у країну з достатньо високим рівнем культури. Це може стосуватися Франції, культура якої збагатила велику кількість творців різних національностей.

Для формування культури сфери взаємодії суміжних культур велике значення має також

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

вважати, що певна частина пролитої на Кресах польської крові лежить на сумлінні радянських партизанів. Видається також, що їхні операції були найкривавішими — адже вони не могли залишати свідків, здатних демаскувати провокацію. Польські загони самооборони також чинили активні заходи — превентивні та відплатні. Вони спалювали українські села, сусідні із центрами самооборони або визнані за «націоналістичні гнізда», без сумніву при цьому траплялися убивства цивільного населення. Однак українські джерела, які подають випадки польських пацифікацій, згадують в цілому настільки малу кількість жертв, що важко оцінити, чи це були убиті, чи радше полеглі в сутичках.

Задокументовані випадки масових убивств обтяжують виною майже виключно шуцманшафти, сформовані з поляків. Незважаючи на сувору заборону Підпільної Польщі, поляки доволі часто вступали до шуцманшафтів. Частина шукала тут порятунку, інші — помсти за кров ближніх. Ці останні, які мали сильнішу мотивацію, задавали тон. Польські поліцейські батальйони квартирували у Кобрині, Ковелі, Ружичах і Клевани. Німці також перекинули на Волинь допоміжний поліцейський батальйон із Генерального Губернаторства, що у викладі автора рапорту АК «чинним звірствам надало характер

польської помсти». Саме ці формації найгірше запам'яталися українцям, тим більше, що і їхні вчинки перебільшувала панікерська плітка, яка у польській пам'яті перебільшувала українські злочини. Тим не менше, українські автори тільки зрідка розрізняють колаборантів та підрозділи АК, пишучи про «поляків» та «польських злочинців». Зрештою й польські автори лише у виняткових випадках розрізняють українські незалежницькі формування та колаборантів.

Керівництво підпільної Польщі не мало достатньої інформації про становище на Кресах, і вибух волинського терору став для нього цілковитою несподіванкою. Переговори між Делегатурою Уряду та бандерівською ОУН йшли дуже важко, вони ні до чого не могли привести і, по суті, не привели. Польща послідовно наполягала на інтегральній цілісності територій II Речі Посполитої, що було абсолютно неприйнятне для бандерівців — представників відновленої у 1941 р. української держави. Нічого не врегулювало й підписання в березні 1944 р. не позбавленого розбіжностей польсько-українського протоколу — Польща однозначно стояла на боці союзників, підтвердивши це співпрацею із Радянською Армією в ході операції «Буря». Тимчасом УПА водночас із вигнанням німців з українських земель повернула зброю проти

спорідненість мов. Однак вона ще не означає близькості культур. Вирішальну роль тут відіграє економічний та політичний фактори. Це особливо виразно виявляється у стосунках між литовцями та латишами. Хоча обидва ці народи етнічно близькі, починаючи з XIII ст. розвиток їхніх культур проходив без тісних взаємозв'язків. Перешкодою були політичні та релігійні фактори: кожен з них увійшов до складу іншої політичної одиниці, жителі котрої визнавали окрему релігію. Тісніші зв'язки між діячами культури цих народів виявились лише наприкінці XIX ст. Тому литовці і латиші не мають своєї культури сфери взаємодії суміжних культур. У той же час литовців, поляків і білорусів об'єднували протягом декількох сотень літ культурні зв'язки. Тому існує також проблема „поділу“ культурних цінностей між цими народами.

Ідеологічні, політичні і релігійні зв'язки залишають глибокі сліди у психіці народів. Навіть після розриву цих зв'язків залишається дуже близька шкала вартостей, певний культурний уклад. Аналізуючи культурну спадщину минулого, ми не лише окреслюємо відносини між культурами окремих народів, але і визначаємо також спільні закономірності їхнього розвитку. Однак нам не доєднати всебічно і науково цього явища без застосування спільних критеріїв оцінки. Це неважко зробити, аналізуючи літературну чи філософську спадщину. Але як визначити ці закономірності щодо творів музики, малярства, архітектури, якщо творці тих сфер з тої чи іншої нагоди певним чином не задекларували свого ставлення до конкретного народу? Наприклад, якщо художник, який проживав у Литві, творив за литовською тематикою, а вважався поляком, то чи належить він без сумніву до представників польської культури, чи ні? Яна Матейка ніхто не вважав чеським художником, хоча він був чехом за походженням і до кінця життя не навчився добре розмовляти по-польськи. Ніхто також не називає М.Е.Андріюлі

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

Радянського Союзу, таким чином об'єктивно ставши на бік держав Осі.

У Східній Галичині довго панував спокій. Лише пізнім літом 1943 р. терор охопив прикордонні з Волинню повіти, однак його масштаби були значно меншими (попередні убивства на цих теренах були радше кримінальними злочинами, хоча вже навесні 1943 р. траплялися колективні убивства на політичному ґрунті). Лише взимку 1944 р. під натиском фронту з Волині підтягувалися щораз численніші підрозділи УПА, а разом з тим зростав терор. Однак ще перед тим спокій у Галичині зруйнував рейд радянських партизанів Ковпака, котрий пробився з-під Сарн у Карпати, а на зворотньому шляху був розбитий не стільки німцями, скільки загонами УПА (формально тоді УНС — Українська Народна Самооборона). Під час цих боїв німці масово паціфікували села, що збільшило престиж і силу бандерівців, тимчасом колаборанти цілковито втратили авторитет, позаяк німці зазнавали все нових і нових поразок, а війна наближалася до меж Галичини. На початку 1944 р. антипольські виступи поступово охопили усю Львівщину, а також, хоча й значно меншою мірою, — Станіславівщину й Тернопільщину. Лише в нафтовому басейні не відбулися терористичні операції — він працював

для потреб фронту, і німці до кінця утримували його залізною рукою. Також у самому Львові траплялися численні вбивства поляків від рук інфільтрованої ОУН української поліції, та польські відплатні акції. Одні й другі часто скеровувалися проти окреслених, загальновідомих постатей. На початку 1944 р. УПА вирішила створити (ще під німецькою окупацією) визвольні території, видимий світові доказ існування української держави та базу формування регулярного українського війська. До складу цих територій мали увійти Бібрський, Перемишський, Рогатинський і Бережанський повіти. Це творило, — ясна річ, невинно, — досконалу базу для атаки на Львів. Німці швидко втратили контроль над цим простором, Бережани були заблоковані, єдиним серйозним противником УПА залишилася АК, в ході сутичок із якою загинуло дуже багато місцевих поляків, однак більшість із них врятувалася втечею (скажімо на Перемишчині з-поміж 20 тис. місцевих поляків загинули 800, а бл. 15 тис. втекли на захід, але головним чином — до Львова). У Східній Галичині також виникли сили самооборони, однак вони були незначними і відносно слабкими, тут, частіше, ніж на Волині, вони використовували підтримку німців, які, скажімо, на Жовківщині роздавали полякам зброю, аби хоч якось стримати

італійським художником. Коли з однієї держави утворюється кілька нових держав або навпаки, виникає сумнів, чи правильно буде відносити усіх митців культури колишньої держави до її окремих народів чи тільки до одного на основі місця проживання творця, тим паче, що етнографічні межі майже усіх народів: литовського, польського, білоруського не збігаються з колишніми кордонами. Ці митці є представниками сфери взаємодії суміжних культур.

З іншого боку, варто зрозуміти різницю між культурами народів. Не слід ототожнювати поняття „культура Литви“ з „литовською культурою“, „філософська думка Литви“ і „литовська філософська думка“. Наприклад, аналізуючи культуру Литви, ми маємо підстави включати у її рамки Снядецького і Форстера. Вони працювали у Віленському університеті і зробили певний внесок у культуру Литви. Але ми не маємо підстав вважати їх литовськими мислителями.

Розглядаючи взаємодію культур, ми приходимо до висновків, що вона є двосторонньою. Адже не тільки польська культура впливала на литовську і білоруську культури, але й відбувався зворотній процес. Взаємний вплив культур особливо виразно виявляється при вивченні суміжних культур і діяльності їхніх творців. Такі дослідження допомагають глибше зрозуміти своєрідність народів і ті моменти, які не розділяють народів, а навпаки їх зближують.

Переклад В. Петрухіна

БРОНІСЛОВАС ГЕНЗЕЛІС. КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ. СФЕРИ ВЗАЄМОДІЇ СУМІЖНИХ КУЛЬТУР
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

анархію у щораз ближчому до фронту запіллі. Найвідомішими осередками самооборони тут були Ігначів, Білка Королівська та гуті Верхньобузька, Бродівська і Пеняцька. Частина цих осередків була знищена УПА та німцями (там, де вони співпрацювали із радянськими партизанами), а в операціях цих також брали участь сформовані пронімецько налаштованими українськими угрупованнями та самими німцями загони дивізії СС-Галичина, спочатку у формі використовуваної в цілому для «поліцейських» функцій т.зв Кампфгруппе Байерсдорф, а пізньою весною та влітку 1944 р. — у формі власне підрозділів дивізії. Схоже, що увесь час тривали убивства цивільного населення (і польського, і українського), чинені власне німецькими загонами. Польська відсіч у Східній Галичині була рішучішою та кривавішою, ніж на Волині. Українська операція тут розпочалася пізніше, тому поляки добре підготувалися до неї, а Львів надав АК кадри, про які й мріяти не могла Волинь. Операції помсти були як самодіяльними, так і чинними з наказу командування АК. З цих останніх брутальна акція львівського Кедиву („Керівництва Диверсії“ в АК — *ред.*) у квітні 1944 р. була покликана надовго припинити терор, однак вона допровадила до цілковито протилежних наслідків, — як тільки це

угруповання повернулося до Львова, загинуло ще більше поляків, ніж перед тим.

Хвиля терору спала лише в червні, водночас із наближенням фронту, — УПА була змушена готуватися до зміни умов дії, а колаборанти утікали на захід. На початку 1944 року відбулися також драматичні події на лівому березі Бугу, у Томашівському та Грубешівському повітах. Коріння драми сягало трагедії Замойщини, коли німці, виселяючи поляків та українців, останніх перемістили до польських сіл Грубешівщини, попередньо вигнавши звідтіля місцеве населення. Отож пізніші польські акції помсти спрямовувалися як на німецьких колоністів, так і на українських селян. Тут поляки були сильнішими, і лише великі загони УПА, перекинуті сюди восени 1943 р. з Волині, змусили АК-ВСН відступити на захід і частково евакуювати місцеве населення. У березні 1944 р. в свою чергу розпочався польський наступ, скоординований з операціями 27 Волинської Дивізії АК за Бугом. Під час цієї акції масово палили українські села, а жертви серед цивільного населення стягнули, як припускають, кількох тисяч осіб. Протидія УПА та колабораційних українських формацій була сильною, і після затятих, ведених із обопільною жорстокістю боїв поляки зі значними втратами, також і з-поміж цивільного

17

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

населення, відступили за Гучву, а мало не усе польське населення відступило разом із військовими.

Далі на південь панував відносний спокій. На Надсянні не було ані масових убивств, ані спроб «деполонізації». Натомість польську сторону охопила паніка, і вона була відчутна. Окремі випадки політичних убивств не міняють цієї оцінки. Натомість у цих місцях траплялися численні сутички поміж АК та українськими шуцманшафтами, у ході яких, як завжди, коли війна точиться у заселеній місцевості, гинули випадкові люди. Аж до 1945 р. на цих теренах поряд із німецьким терором панувало заселля криміналітету. Події на захід від Бугу і Сяну становили маргінес, а подибувані місцями (з обох боків) твердження про десятки тисяч жертв на Холмщині малоймовірні.

Зміна окупації Кресів з німецької на радянську не поклала краю (всупереч тому, що пишуть більшість сучасних польських дослідників) ані діяльності УПА, ані убивствам польського цивільного населення. Але тепер становище поляків значно погіршилося — осередки самооборони припинили існування, перестали діяти загони АК, а нові депортації на схід та мобілізація до війська здешаткували найактивніші польські середовища. Водночас із військом, зокрема з Волині, на захід відступила

значна кількість цивільного населення, однак і надалі на сході залишалося багато поляків. Тимчасом УПА уникла деконспірації та фронтальних сутичок із Радянською Армією, а під час перекошування фронтів значно доозброїлася і зміцнилася допливом шуцманів та решток дивізії «Галичина». Восени 1944 та навесні 1945 рр. розлилася нова хвиля антипольського терору, цим разом безпланова, ніким не керована. Спочатку напади відбувалися передовсім на села, які виявили симпатію до нових окупантів (а виявляли її головним чином задля того, аби уникнути депортації до Сибіру та здобути захист власне від УПА). Там, де ще діяла АК (ск., повіт Рава-Руська), а також там, де польське населення не виявляло підтримки радянській адміністрації, схоже, значна кількість злочинів, які приписують УПА, насправді були справою рук НКВД. Це рівняння з багатьма невідомими напевне ніколи не вдасться розв'язати. Радянська влада не мала достатніх сил, аби встановити контроль у глибокому заплілі, отож тут розпочалося створення паціфікаційних підрозділів, схожих на німецькі шуцманшафти, хоча й більшою мірою складені із людей, нездатних носити вогнепальну зброю. У цих загонах, передовсім на Львівщині, значний відсоток становили поляки, яких радянська влада не могла запідозрити у співпраці з УПА, і які погоджувалися

марек адаменц

НАЦІОНАЛЬНИЙ

стереотипи, риторика й ангелологія на службі

ХАРАКТЕР

Національної Справи і мітології

ПОЛЯКІ В

Я не звинувачую поляків у тому, що вони опинилися в такій ситуації, бо справді ніхто не вибирає свого місця на світі. Мене лише хвилює, що ми дозволили настільки і з такою пасивністю, щоб вона, ситуація, диктувала нам саму нашу сутність.

Вітольд Гомбрович, „Транс-Атлантик“

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

на будь-які умови, аби лиш не zostалися безборонними. Отож, сутички між поляками та українцями продовжувалися надалі, вони припинилися тільки після виселення польського населення з Кресів. Останнім часом з'явилися, хоча й не надто докладні, повідомлення про те, що убивства поляків, зокрема пов'язаних з радянською владою, тривали в Україні до кінця періоду діяльності УПА, тобто до початку 50-х рр. Однак історія поляків під другою радянською окупацією малознана і вимагає ретельних досліджень.

Так закінчився перший — найважливіший і найкривавіший — етап польсько-українського конфлікту 40-х років. Число жертв цього періоду дискусійне, окремі автори пропонують розбіжні підрахунки. Однак ми приречені на оцінні цифри, позаяк немає жодної змоги встановити докладну кількість жертв, хоча б тому, що ніхто не знає, скільки поляків мешкало на Кресах на момент початку «деполонізації». Найвища з поміж серйозних оцінок — запропонована ще у 1944 р. Студницьким — кількість 200 тис. жертв. Вища цифра, яка сягає 400, навіть 600 тис., з'явилася останнім часом у польській публіцистиці, але вона цілком безпідставна, отож не заслуговує на полеміку. Більшість серйозних оцінок коливається навколо цифри бл. 100 тис. полеглих та убитих поляків, які не були жертвами німецького терору, однак тут не враховано

періоду радянської окупації. До цього останнього числа (менш, ніж 100 тис., на Волині щонайбільше 35 тис.) схиляється найвидатніший польський дослідник проблеми доц. Тожецький, автор заснованої на джерелах монографії, яка аналізує цю проблему. Друга з-поміж запропонованих Тожецьким цифр близька до дійсно задокументованої кількості жертв волинського терору, поданої у «Zbrodnie...». Автори цієї публікації, не без рації, зазначають, що їхній матеріал не вичерпний, однак доволі збільшення кількості жертв на більш ніж 100% неприпустиме, воно серйозно підважує вірогідність цієї публікації. Це число охоплює не лише жертви УПА, селянського ополчення та українських шуцманшафтів, але й радянських партизанів, «диких» загонів та лісових банд, дезертирів і звичайних кримінальних злочинців. Напевне було немало й таких, хто помер від голоду та виснаження на шляхах утечі. Ми ніколи не зможемо докладно встановити, скільки жертв на чийому рахунку. На іншому боці також падали численні жертви. Найновіша монографія боїв на Волині подає цифру бл. 2 тис. українців, убитих в ході відплатних акцій (а отже АК), а також кількості полеглих у 150 боях між АК і УПА на Волині. Українські втрати напевне вищі, адже Волинь становить лише частину земель, охоплених конфліктом, поза АК тут діяли також

“Земля то справді дуже лісиста, досить таки багата на золото і срібло, хліб і м'ясо, рибу і мед, а тому має переваги над іншими; така, що хоча оточена стількома (...) народами християнськими і поганськими і часто терпіла від нападів усіх разом і кожного зокрема, ніколи і ніким не була підкорена цілковито; то край, де здорове повітря, родючі ґрунти, медоносний ліс, рибні води, війовничі лицарі, працьовиті селяни, витривалі коні, воли добрі до орання, молочні корови, вовнисті вівці”, — так презентував “польську землю, що лежить далеко від шляхів пілігримів і мало кому відома, окрім купців, що перетинали її дорогою на Русь” літописець XII століття, званий Анонімом.

Роздуми про польський національний характер, пише Анджей Вежицький, автор праці “Дискусії про польську душу. З питань національної характерології у польській історіографії XIX–XX ст.”, дослідники знаходять уже в найдавніших пам'ятках нашої історіографії. Від випадкових згадок у Галла Аноніма і магістра Вінцентія, попри розлогі описи в актах Длугоша і Кромера, неперервно, хоч не без заломлень, снується потік рефлексій над польськими достоїнствами і набутками аж до сьогоднішнього дня. Зрештою, не лише історіографи присвячували їм увагу. Легко можна віднайти їх у розмірковуваннях багатьох філософів, географів, антропологів, соціологів, літературознавців і т.д. Проте, все це, з бігом часу, щораз більше зв'язане з науковим баченням проблеми, не могло створити такої характерологічної рефлексії, яку дає художня література або публіцистика. До того ж треба пам'ятати і про той аспект роздумів на тему польського національного характеру, який виявив Славомір Мрожек на картах своєї “Польщі в картинах”, зіставляючи два зображення: Версія істориків вітчизняних: давні слов'яни (поляни) — тихі, лагідні, поголені; Версія чужоземних: Давні слов'яни: дикі, невиховані, зарослі. Але й тут не йдеться виключно про вітчизняних та чужоземних істориків, а й про ідеологів, публіцистів, людей мистецтва.

Очевидно, дискусії, що стосуються національного характеру є не тільки польською особливістю; очевидно, не лише поляки присвячують велику увагу питанням національної ідентичності,

МАРЕК АДАМЕЦ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЯКІВ

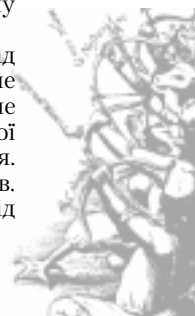
ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

польські шпцманшафти, дезертири, бандити і радянські партизани, які вбивали українців. Але втрати ці значно менші за польські. Дії поляків, за винятком лівого берега Бугу, мали дефензивний характер, вони, постійно слабша сторона, ніколи не мали й не могли мати таких можливостей, як українці. З іншого боку, УПА забезпечувала українському населенню значно кращий захист від «неполітичних» убивць, позаяк українці ніколи не мусли далеко втікати із атакованих сіл, а отже, поміж ними не траплялися випадки смерті від виснаження. Врешті, у польських середовищах до 1945 р. ніколи не поставало питання про «деукраїнізацію» будь-якої території. Досі немає вірогідних оцінок українських жертв, однак автор цих міркувань припускає, що вона могла сягати 1/3 польських жертв, тобто бл. 30 тис. осіб на всій території, охопленій конфліктом, до кінця німецької окупації та від рук усіх категорій убивць, поза відвертим німецьким терором та явними, не провокаційними заходами радянських партизанів. Ця кількість не суперечить оцінкам Туровського. Однак за учасного стану досліджень ні ця кількість, ані жодна інша, не піддається верифікації, так само як неможливо реально оцінити розміри польських втрат періоду другої радянської окупації.

Польські автори доволі згідно кваліфікують

антипольську операцію УПА, як злочин проти людства. Твердження це не видається обґрунтованим. Якщо злочином проти людства є (а саме така дефініція, всупереч газетярським калькам, які застосовують таке визначення для побоїща демонстрантів у Бухаресті і т.п.) запланована і систематично здійснювана акція з метою екстермінації (фізичного знищення) окресленої людської спільноти, то мусимо ствердити, що українська «деполонізація» не мала характеру злочину проти людства. Її метою було вигнання, а не винищення польського населення. Безсумнівно, упродовж цієї операції вчинено великий злочин і сама вона мала злочинний характер, однак вона не була таким злочином проти людства, як дії Райху, спрямовані на цілковите знищення євреїв і циганів, а частково — слов'янських народів. І, поза сумнівом, колабораційні формації (усіх національностей) неодноразово брали участь у цьому німецькому злочині проти людства.

Новий етап конфлікту розпочався на захід від Сяну і Бугу восени 1944 р. УПА з небаченою раніше на цих теренах силою діяла проти НКВД, а пізніше проти дедалі сильніших збройних сил комуністичної Польщі, а також проти польського збройного підпілля. Звичайно, не бракувало всілякого роду банд і бандитів. Організаційна мережа УПА у Польщі сягала від

врешті-решт фрагмент із “Хроніки польської” Галла Аноніма є лише втіленням певних мотивів світової літератури. Так само є і у випадку інших текстів вітчизняних та чужоземних авторів. Німці в очах французів виглядають далеко не завжди позитивно, а норвежці не щадять шведів у своїх найрізноманітніших дотепах (останні, зрештою, не залишаються перед ними в боргу). Але та послідовність і наполегливість, з якою чужоземці, розмірковуючи, стверджують, що якраз їх голос у суперечці про національний характер поляків може мати визначальне значення, спонукає глянути на ці питання як на особливий ритуал, у якому історична, соціологічна чи публіцистична рефлексія безпосередньо межує з типовим для магічної чи релігійної практики висвітленням. Пересвідчення, що “Слово стане ділом” домінує в тих висловлюваннях, які стосуються так званих проклятих польських проблем; подібно, зрештою, як і погляд, що власне ці прокляті польські проблеми, завдяки своїй винятковості і специфіці, повинні знаходитися у центрі загального зацікавлення. Переконавання, що “цілий світ дивиться на Польщу”, що Польща має виконати історичну місію, важливу для всесвітньої історії, пов’язується не лише з романтичним світоглядом чи зі сферою впливу старопольського сарматизму. Незалежно від того, з якою суворою критикою польських недоліків ми б не мали справи, завжди присутнє переконавання, що поляки за своєю суттю добрі, готові кожної хвилини отямитися і виправитися. Покладання на старозавітніх пророків тут, напевно, зовсім обґрунтоване, однак, ще залишилася формула з Нового Завіту про те, що нема пророка на своїй землі... Пророкування завжди пов’язувалося в Польщі з пам’яттю про минуле, мало на увазі майбутнє, яке потрібно було створювати тут і вже.

Фелікс Яронський — доктор теології Краківського університету, професор філософії — у своїй розвідці 1810 року під назвою “Яка філософія потрібна полякам?” підкреслював: “Нехай мої побратими увіковічнять такі національні свята добрими справами у тих галузях, утримання, вдосконалення і з’ясування яких їм призначено. Нехай кожен спричиниться до розширення їх користи там, де йому доручено. Нехай жовнір — до військової справи, спраглий правди — до права, цивільний — до мудрости політичних та економічних законів. Кожен хай просвітлює

МАРЕК АДАМЕЦЬ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЯКІВ

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

Кодні на півночі до Віслока Великого на південному заході, отож вона не охоплювала всієї етнографічно української частини Польщі. Після відступу на схід численних узимку 1945 р. підрозділів із Східної Галичини крайова організація УПА нараховувала у 1945 р. бл. 2400 осіб у партизанських підрозділах та близьку до цієї, але постійно змінну, кількість залучених до боївок сільської самооборони (кушів). ПКВН (Польський Комітет Національного Визволення) прагнув розв’язати українське питання в Польщі шляхом цілковитого виселення українців згідно із укладеною у цій справі угодою з урядом СРСР. Добровільність цих виїздів була сьак-так дотримана лише у початковій фазі, коли Польщу покинули бл. 150 тис. з числа бл. 600 тис. українців, які опинилися у «ялтинських» кордонах Польщі. Влітку 1945 р. розпочалося примусове виселення силами війська, внаслідок чого в Україну переміщено бл. 300 тис. осіб. Упродовж цієї операції Внутрішні Війська (пізніше KBW), а також поліція та підрозділи Війська Польського чинили численні, в т.ч. масові убивства цивільного населення. Метою цього було залякати українців і змусити їх виселитися, докладно на тих самих принципах, як німецькі пацифікації Замойщини чи бандерівські — Волині. Численні убивства вчинили тоді також польські незалежницькі формування, а

також формовані ad hoc банди, керовані нерідко функціонерами міліції (нераз колишніми аківцями). Терор тих років, донині живий у пам’яті українців, екстраполюючись у минуле, деформує їхнє бачення подій 1942-1944 рр., так само як польська візія 1939 та 1944-1947 рр. деформована інтерполяцією волинського терору. УПА як могла протистояла переслідуванням, однак вона не в стані була вести регулярну війну з армією. Натомість «самодіяльні» терористичні акції середини 1945 р. спричинили рішучі відплатні кроки, які потягнули за собою численні жертви з-поміж цивільного населення, зокрема у Надсянні, де саме тоді обопільний терор сягнув піку, а пропаганда і розростання терору комуністичного керівництва певною мірою вплинули на зміну ставлення польського села до українців. У 1946 р. вже трапляються численні випадки допомоги українським сусідам у переховуванні від виселення. Не виключено, що спочатку НКВД намагалося підштовхнути УПА до боротьби із польським самостійницьким підпіллям, і лише тоді, коли це не вдалося, також і у Польщі почало поборювати її. Із численних свідчень випливає, що на початку, хоча й зазнаючи нападів УПА, радянські формації ставилися до неї з певною толерантністю. Не вирішена до кінця також справа можливого проникнення НКВД до

народ у тому, що знає найкраще. Я, учитель філософії, хочу вшанувати народне свято у найдостойніший для мене спосіб. Це зацентрування нашої уваги на спостереженнях: якою у нас була філософія колись, чи є (і яка) тепер, якою повинна і може бути, яким шляхом до неї потрібно їти". Отож, якщо хтось у Польщі забирає голос щодо суттєвих національних питань, то не потребував жодного претексту, ані не мусив мати жодної компетентності: сама участь у цій справі мала б пояснювати все. Тут переважали емоційні підстави над будь-якими логічними, а це означає, що не потрібно було жодної аргументації. Натомість претекст і трохи послідовності ще додатково зміцнювали саму серйозність ситуації участі у дискусії на цю актуальну тему. Так звані суперечки про польську душу (або інакше – роздуми на тему сутності і прикмет польського духу), які провадять у своїх крайнощах до диваґації на тему "Слон і польське питання", мають характер ритуальних залишків, мета яких – саме виконання ритуалу. А якщо вже тут ідеться про ритуал, то варто придивитися до риторики таких висловлювань, не зупиняючись на самих намірах мовців.

Найкращий приклад — сцена, що завершує Сенкевичівську Трилогію, тобто "ряд книжок, написаних протягом кількох років тяжкої праці — для скріплення сердець". "Раптом з амвону почулося гудіння барабана. Слухачі були вражені. Ксьондз Камінський бив у барабан, як на тривогу. Враз перестав, і стало тихо, як у могилі. Потім гудіння озвалось вдруге, втретє. Несподівано ксьондз Камінський опустив палички на костельну підлогу, підніс руки і закричав:

– Пане полковнику Володийовський!

Відповів йому спазматичний крик Голосу. У костелі стало просто страшно. Пан Заглоба встав і разом з паном Мушальським виніс зімлілу наречену з костелу. Тим часом ксьондз кричав далі: – Ради Бога, пане Володийовський! Тривога! Війна! Ворог на кордонах! А ти не зриваєшся? Не берешся за шаблю? На коня не сідаєш? Що сталося з тобою, жовніре? Чи згадав свої давні чесноти, що залишаєш нас самих в жалю і тривозі?"

Отож, гадаю, що власне та сцена є реалізацією елементів польського архетипу. Тут можна знайти

МАРЕК АДАМЕЦ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЯКІВ

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

керівництва ОУН-УПА у Польщі, але відомо, що у післявоєнний період в Україні таке проникнення було доволі глибоким. У цьому контексті варто нагадати, що прізвисьце одного з сотенних УПА у Бескидах, «Стаха», невідомо навіть українським еміграційним авторам. Варто також нагадати про напад військ НКВД на Динів навесні 1945 р., коли вони спочатку подали себе за УПА, але, наптовхнувшись на рішучий опір, «уявилися» як радянський підрозділ. Не виключено, що ця операція пов'язана із ранішим погромом піддінівської Павлокоми польською «самообороною». Факт цей змушує обережніше ставитися до звинувачень УПА в убивствах польського населення за тих часів, позаяк могли трапитися не викриті випадки радянської провокації. Масштаби пролитої крові у тих роках перебільшує уже не лише плітка, але й свідомо пропагандистська маніпуляція. Справжні чи вигадані жорстокості УПА блискуче відвертали увагу польського суспільства від злочинів радянського та «польського» НКВД, на сумлінні яких у багаті разів більше жертв, аніж у діючої на захід від Бугу й Сяну УПА.

У 1945 р. УПА в принципі була господарем становища на контрольованій нею території, однак із плином часу вона втрачала контроль внаслідок щораз сильнішого натиску війська і виселення все більшої

кількості сіл. Характерна обставина — у цей період на польських землях зафіксовано незначну кількість убивств польського населення, окрім випадків акцій помсти там, де поляки нападали на українські села, а також «ліквідації» окремих функціонерів чи агентів нової влади. Керівництво УПА значно жорсткіше, аніж «за німців», підтримувало порядок як у лісових підрозділах, так і у цивільному середовищі, тепер воно було зацікавлене у створенні спільного польсько-українського фронту проти радянської окупації. Інша річ, що УПА і далі не відмовлялася від територіальних претенсій, які виходили поза межі «ялтинської» Польщі. Контакти між УПА та АК-WIN, увінчані укладенням тактичного порозуміння та кількома спільними операціями проти НКВД та УВР на Люблінщині (найголосніша і найбільша — напад на Грубешів 26 травня 1946 р.), не мали, однак, великого значення. Польське керівництво прагнуло розпустити лісові підрозділи, а не розвивати їх, та ще більшу вагу мали засадничі політичні суперечності поміж польським та українським незалежницьким рухами, які й надалі залишалися нерозв'язаними. До кінця 1946 р. головним ворогом польського комуністичного керівництва було польське підпілля, а для подолання УПА спрямовувалися далеко не достатні сили, аби перемогти рішучих і добре вишколених партизанів.

все типове для польської ментальності, а це наступне: піднесеність і патос, католицький костел, театральні ефекти (чи швидше — ефект), ситуація безпосередньої і практично постійної загрози, мотив неминучої боротьби, аж до винесення зімлілої нареченої, і, зрештою, громадянський обов'язок, від якого не може звільнити навіть смерть.

Архетип цей реалізується практично у всіх висловлюваннях, що стосуються роздумів на тему польських національних рис. У кожному разі у тих розмірковуваннях йшлося про створення надзвичайної комунікаційної ситуації, у котрій висловлювання трактуватиметься як безоглядно конечне, а воно завжди “безоглядно конечне”, бо стосується екзистенції народу. Топос початку висловлювання завжди підпорядкований створенню переконання про “безоглядну конечність”, забирання голосу завжди продиктоване вищою метою — аж до посилення на польські державні інтереси. Що таке “польські державні інтереси”, розуміти мусять усі, кому близькі справи держави, а якщо хтось того не знає, то, зрозуміло, не має права голосу. Врешті будь-який спротив тут практично неможливий, оскільки не випадає чинити опір пророкові, що промовляє з амвону. Топос початку забезпечує також *explicite*, викладені чи тільки засвідчені переконання про необґрунтованість тогочасних висловлювань цього ґатунку: винними були вчителі польського суспільства, а чи саме польське суспільство (точки зору поділені відповідно до мети мовців). Насомість завжди виникає переконання, що саме те висловлювання принесе наразті визволення з “польського пекла”. Тут репертуар метафор трохи диференційований: замість “польського пекла” може з'явитися “незавершена польська справа”. Але сама риторика “боротьби” і “визволення” залишається практично незмінною, що тісно пов'язується з проблемою загрози (просто важко собі уявити Польщу без загрози зі Сходу чи Заходу і лише спорадично — з Півночі). Зате саме висловлювання завжди характеризується відлунням сталого і практично незмінного кола асоціацій; а це завжди: християнські цінності, передусім типово польський ґатунок католицької релігійності (з яким пов'язується часом формула “твердиня християнства”), сарматизм, польська національна манія величності (яка інколи окреслюється як справжня польська причина для гордості), романтизм, позитивізм, а над усе — певна модель історії та коло літературних текстів (у

МАРЕК АДАМЦІ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЯКІВ

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

До того ж військо було втомлене боями на фронті, у ньому служили численні ветерани АК і тут відчували сильні впливи WIN, тож солдати не надто поспішали загинути у боротьбі з «бандами». Тому аж до смерті ген. Свєрчевського головним ворогом УПА залишалися WOP і KBW. Але й вони не вміли боротися з партизанами — тому так люто мстилися за невдачі на місцевому цивільному населенні.

Восени 1946 року УПА виразно ослабла — запаси зброї та амуніції почали вичерпуватися, натомість перспективи Третьої Світової війни щораз виразніше танули. Однак аж до акції «Вісла» армії не вдалося розгромити жодної сотні УПА. Українські партизани також до самого кінця зберегли дивовижну рішучість — дезертирство було рідкісним явищем, а полон, навіть у безнадійній ситуації — винятком (більшість полонених поляками партизанів були поранені чи схоплені із засідки). Самогубства у ситуації безвиході, і то не лише серед офіцерів, були правилом, як ні в якій армії цієї війни. І хоча можна порізно оцінювати мотиви таких вчинків, але треба віддати належне українським воякам, які вміли бути безжалісними не лише до інших, але й до себе самих. Амнестія 1947 р., як і попередня, не охопила ОУН і УПА, які вважалися союзниками гітлерівської Німеччини, при чому УПА, як і дивізія СС-Галичина,

зараховувалася до злочинних організацій — покаранню підлягала сама приналежність до неї. Цей виняток мав однозначно націоналістичне спрямування — у такий спосіб українців було виключено із громадянського суспільства польської держави та із тогочасного процесу «національного примирення». Наслідком цієї амнестії стала практична ліквідація польського підпілля, водночас український партизанський рух став пріоритетною проблемою сил внутрішньої безпеки країни. Однак польський уряд не бажав розв'язувати цієї проблеми політичними засобами. Ми маємо доволі приводів уважати, що значна частина вояків УПА (зокрема новобранці та члени загонів самооборони) скористалися б із амнестії. У лісі залишилася б жменя непримирених, а село змушене було б шукати захисту війська від помсти «лісовиків», а не навпаки, як це було досі. Це заощадило б багато крові, як польської, так і української.

Але у Варшаві (і, схоже, у Москві) мета була іншою. Велика операція проти УПА та решти українського населення Польщі (бл. 150 тис. осіб) була підготовлена ще у 1946 р. За зразок було взято сталінську практику «розв'язання національних проблем», вишкіл у силах безпеки та у війську взяли на себе радянські інструктори. Однак перш ніж

даному випадку можна говорити навіть про певний канон лектури, де, власне, всюди наявна Сенкевичівська Трилогія). Сталим елементом кожного такого висловлювання є використання опозиційних пар: Схід — Захід, Польща — Європа, Польща — решта світу. Географія провадить тут нескінченну суперечку з аксіологією, до того ж, звичайно, йдеться тут про географію сьогодення, коли аксіологія походить з більш чи менш далекого минулого.

Хоча такі висловлювання зі засновку мають стосуватися сучасності, а не створювати майбутнє. Очевидно, що майбутнє якщо не гірше, то набагато ліпше від минулого, бо домінує така настанова: проблеми сучасності мало б розв'язати покладання на авторитети минулого. Не торкатимусь вже тут справи самого цитування, яке замінює будь-яку аргументацію, що наближає висловлювання безпосередньо до сакрального тексту, який опирається на святі книги. Мені залежить перш за все на тому що висловлювання здоміноване минулим, а фактично — тою чи іншою моделлю, яку приймає мовець.

Тут увага загострюється. Отож, критики польського духу, які хочуть рішуче розправитися зі стереотипами, наприклад, Ципріян Норвід, Станіслав Бжозовський чи Стефан Жеромський, будували свої висловлювання мовою, принципово відмінною від обов'язкового на той час взірця польської розмовної мови; так само було у випадку Віткачи чи Гомбровича. Річ натовість у тому, що мова Норвіда, Бжозовського, Віткачи і Гомбровича, така інакша в основі і різна в процесі цитування та наведення, втрачає свої відмінності. Складається враження, що мова суперечок про національний характер поляків є особливою надмовою, яка накидає свої закони на всі наведені висловлювання. Якщо відкинемо припущення, що маємо тут справу зі сакральною мовою, яка підпорядковує собі різні мови несакральні (або сакральні в недостатній мірі), то залишається лише одне, а саме, певність, що йдеться тут не про що інше, як про певний комунікаційний ритуал. А це означає, що будь-який висновок стосовно суперечок про національний характер поляків не має нічого спільного з висловлюванням, підпорядкованим законам логіки. Воно — висловлювання інструментальне. Кожна аргументація мусить бути

МАРЕК АДАМЕЦ, НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЯКІВ

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

підготовка до операції закінчилася, у засідці під Яблонками в Бескидах загинув ген. Сверчевський, напевне, найпопулярніший у той час командувач Війська Польського. До речі, його інспекційна поїздка по бескидських гарнізонах була пов'язана власне із приготуваннями до акції «Вісла». У новій ситуації операція набула широкого розголосу, її представляли помстою за смерть Сверчевського. Однак метою акції було передовсім виселення українського населення, а лише пізніше — знищення українського партизанського руху. Виселення відбувалося із великою брутальністю, супроводжувалося численними вбивствами. Виселених скеровували на західні та північні землі, прагнучи (без сумніву, свідомо) до розірвання парафіяльних та сусідських, ба, навіть родинних зв'язків. Принагідно були ліквідовані всі форми українського національного життя, які ще існували. Важко заперечувати висновок, що прихованою метою цього розселення була ліквідація української громади в Польщі засобами вимушеної колонізації *modo sovietico*.

Навесні 1947 р. УПА нарахувала у Польщі бл. 1800 осіб, зосереджених у лісових загонах. Із великої кількості кущовиків лише кількасот змінили партизанський рух — більшість пасивно піддалася виселенню. Проти УПА було кинуто 20 тис. вояків, а оскільки операція відбувалася поетапно, то перевага

армії була ще більшою. Враховуючи те, що не було сенсу продовжувати боротьбу після того, як населення було виселене, командування УПА наказало загонам відступити на інші території — головним чином в Україну чи до Німеччини, у американську окупаційну зону. Однак втрати були величезними, а восени 1947 р. український партизанський рух у Польщі перестав існувати. Ще певний час діяли рештки розбитих загонів і конспіраційна мережа, деякі партизани розпочали переховувалися у лісових «бункерах» аж до амністії 1956 р. Втрати у цих боях не були високими, зокрема якщо прикладати мірку волинського терору. Згідно із офіційними даними, від рук УПА загинуло 2200 осіб, в тому числі не більше 690 цивільних (серед них була певна кількість українців, за деякими оцінками — до половини). З українського ж боку полягло 5500 осіб, у т.ч. 1500 під час акції «Вісла». Втрати НКВД невідомі. Ці дані не охоплюють українців, які загинули у сутичках із польським самостійницьким підпіллям, а також ним убитих — правдоподібно, що число полеглих українців у Польщі сягнуло 8-10 тис. осіб, значною мірою — цивільних.

Чи й справді акція «Вісла» була неминучою? Для ліквідації українського партизанського руху — безсумнівно, позаяк жодна держава не може терпіти на власній території збройної ірреденти. Однак така

підпорядкована тому, що потрібно довести, а це ніщо інше як тільки переконання мовця, на що він має абсолютне світове право.

Думаю, що гідною подиву є польська безпорадність щодо механізмів політики. Тут, очевидно, можна сказати про особливе розуміння патріотизму або про окремі риси польського духу, що відноситься на вершини великої літератури; та думаю, що справа значно простіша, бо має мало спільного з найширшого розуміння метафізикою чи духовністю. Просто всілякі диспути на тему так званих проклятих польських проблем здавна ґрунтовно змішують зовсім різні рівні дійсності: релігійний, моральний і родинний, зрештою, творять одну своєрідну цілість.

Станіслав Вінценз так розпочав свій есей 1948 року "Про можливості поширення польської культури і літератури": "Наша тема може видатися настільки безнадійною, що аж безплідною". Напевне, про безнадійність тої проблеми мала б засвідчити особлива історична ситуація в Польщі як державі. Міркую собі про те, що єдиною сучасною історією Польщі, яку до сього часу вдалося написати чужоземцеві, є, очевидно, "Боже ігрище" Нормана Давеза. І, одночасно, не можу подолати підозри, що і цьому історикові моментами не вдалося вберегтися від чарів тої особливості польської історії (хіба лише погляди чисто політичної природи кількаразово не спричинювали порушення влади здорового глузду?) А чи було інакше у випадку Галла Аноніма, котрий, між іншим, неодноразово виходив за рамки обов'язків перед князем, якому складав шану, щоби не споживати за дарма польського хліба (а то не був хліб який-небудь, а таки "польський").

Певним є принаймні одне: забирання голосу в диспутах на тему польського національного характеру було важливим перш за все для самого мовця. Уже те, що мовець починав говорити на цю тему, вводило його в коло щирих поляків, справжніх патріотів. Але зрозуміло, що кожен щирий поляк є кимось особливим серед поляків, а щирий поляк — справжній патріот займає особливе місце під сонцем; вчитися у нього повинні не лише співвітчизники, але й представники інших націй. Далекі, споглядачеві збоку досить важко зрозуміти, як співіснує з тим усім особливий польський аналіфабетизм. А в своєму корені справа казково проста: кожен поляк з молоком матері засвоює знання про власну історію, якщо ж навіть те знання діаметрально протилежне історичним фактам, то тим гірше для фактів.

МАРЕК АДАМЕЦЬ, НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЯКІВ

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

необхідність не може виправдати застосованих під час її проведення методів, а точніше — виселення. Коли б навіть і справді неминучим було усунення з охоплених боями районів цивільного населення, його можна було б сконцентрувати у пильно стережених селах-таборах, а після закінчення війни відпустити домі. Однак такої необхідності не було, адже, скажімо, у боротьбі із загonom «Огня», який користувався значно сильнішою підтримкою земляків і діяв у значно важчій, хтосьна чи не складнішій за Бескиди, місцевості, ніхто не вдавався до виселень.

1947 рік став останнім роком кривавого польсько-українського конфлікту, але ще декілька років українці гинули у в'язницях. Було страчено у цілому бл. 300 осіб, останній вирок виконано у 1950 р. Конфлікт цей закінчився страхітливою поразкою українців і дуже проблематичною польською перемогою. Єдиним справжнім переможцем була Москва. Варто, однак, зазначити, що останнім акордом конфлікту стала важка провина польської держави і народу. Бо це не так, що у всьому винні Сталін і комуністи, що відповідальність спадає лише на Бермана, Гомулку et consortes. Жоден голос протесту не пролунав, коли 150 тис. наших співгромадян були викинуті з батьківщини та заслані на чужину, приречені на поневірвання, де вони дуже рідко

напотикалися принаймні на зичливу байдужість своїх нових сусідів — поляків. А Військо Польське, хоча й виконувало чужі накази, складалося однак із поляків, від рядового до генерала (в т.ч. і ген. Моссора, командувача акції «Вісла», який був кадровим офіцером довоєнного вишколу). І, хоч би як це було для нас прикро, ми не можемо відкинути цього тягара. Так, як і українці не можуть відкинути тягара злочинів, вчинених проти поляків у сорокові роки.

Переклад Андрія Павлишина

Не мені виносити оцінки щодо суперечок про польську душу чи — менш патетично — про польський національний характер: вони є інтегральною частиною польської дійсності. Колись був то, по суті, єдиний реальний вимір тої дійсності. Зате, думаю (а кажучи це, здаю собі справу з того факту, що, принаймні якоюсь мірою, я є зв'язаний польською мітологією), що поляки — то друга (після Ізраїля) спільнота, яка надає такого виняткового значення ритуалові і слову, так “вистригає” собі “нечисте” в різних сферах публічного життя. З приватним життям справи виглядають трохи інакше, та це вже зовсім інше питання. Врешті, не лише в межах романтизму звичним є ототожнювати “польську справу” зі “Справою Божою”, для рефлексій над польською самосвідомістю, може, найліпше знаряддя дає “Трактат про історію релігії” Мірча Еліаде...

А оскільки потрібно цю розповідь якось гарно завершити, то, думаю, найкраще скористуватися цитатою з великої національної літератури. І буде це, очевидно, цитата з поеми Юліуша Словацького:

Польше! Звабливий блиск — то обман;
Пава була ти й папуга народам,
Служниця зараз — така нагорода,
Знаю, проте, цим недовго словам
В серці тремтіти, де думка — хвилина,
Кажу — бо сумно — й моя в тім провина.

Що ж, найпростіше погодитися, що у суперечці про національний характер поляків сказано вже практично все. Залишилися лише повторення вже розказаного. Такий стан справ дозволить принаймні знову пережити час святий, а з цим пов'язуються, певна річ, всі ритуали, що стосуються сакральної сфери.

Переклад Дарії Сироїд

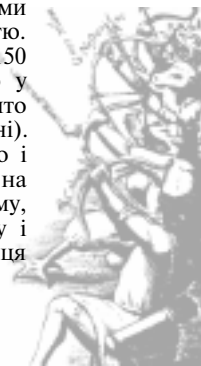
МАРЕК АДАМЕЦЬ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ПОЛЯКІВ

ТАДЕУШ АНДЖЕЙ ОЛЬШАНСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1943-1947

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ

ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ ВІСЛА

28 квітня 1947 р. шість дивізій Війська Польського розпочали виселення українського населення з західних окраїн українських етнічних земель, що в кінцевій фазі Другої Світової війни опинилися в межах Польщі. Це виселення отримало військову назву операції “Вісла”. Операція тягнулася кілька місяців і, практично, закінчилася в жовтні 1947 р. Проводилася вона з великими знущаннями над українцями і з особливою брутальністю. Було депортовано на захід і північ Польщі близько 150 тисяч осіб, одночасно арештовано і ув'язнено у післягітлерівському таборі Явожно, а також просто вбито кілька тисяч українців (у Явожно опинилися 3873 в'язні). Українців виселяли з Рязівського, Люблінського і Краківського воєводств і розпорошено розселяли на понімецьких землях — в Ольштинському, Кошалінському, Щецінському, Вроцлавському, Зельоногурському і Гданському воєводствах. За повернення в рідні місця арештовували.

барбара скарга

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ

Коли ми уважно придивимося до конкретних прикладів процесу розбудови нашої власної ідентичности, який відбувається у найрізноманітніших площинах, то будемо вражені тим фактом, що мало не усі чинники, які назагал визнано вирішальними для процесу і які зміцнюють ідентичність, а може, є й засадничими для її становлення, відзначаються характерною двозначністю. З одного боку вони допомагають відшукати себе, а з іншого — є джерелом безупинних конфліктів і розладів. Двозначність я вбачаю також і там, де ми найчастіше шукаємо найпевніших гарантій автентичности, тобто в пам'яті. Пам'ять покликана подолати час, а отже й зміни, яких я зазнаю. Пам'ятаючи, я свідомо, що то була я, я мислила, діяла, раділа чи уболівала, снувала плани, намагалася їх здійснити і т.д., і т.п. Це була Я у неперервності мого тривання. Інгарден пише: «Ми консервуємо те, що, трапившись у часі, проминуло, а проминувши, було витіснене із актуального існування, але завдяки мені якимось чином до цієї актуальности повертається». Із цієї фрази видно, що Інгарден посилається на теорію Бергсона. Саме Бергсон доводив, що Я містить у собі усе своє минуле. Кожна подія, кожне переживання, минуле у повному обсязі є визначальними для того, чим я є зараз, безупинно творячи моє Я, щоразу його

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

Ця етнічна чистка проводилася під приводом боротьби з Українською Повстанською Армією, кількісний склад якої налічував тоді на даному терені близько 1400 бійців. Депортація мала знешкодити, нібито, допомогу, яку українське населення давало повстанцям. Така аргументація з військової точки зору не витримує критики. Бо неже замість бойових дій проти нечисленних сил українського збройного опору треба було застосовувати виселення 100 разів більшої кількості мирного цивільного населення? Безпосереднім поштовхом до проведення операції "Вісла" стало вбивство повстанцями 28 березня 1947 р. заступника міністра національної оборони Польщі генерала Кароля Сверчевського, справжні обставини смерті якого досі дуже незрозумілі.

Депортація в рамках операції "Вісла" була насправді другим виселенням українців з тих українських земель, що опинилися під владою комуністичної Польщі. Перша депортація, яка офіційно мала виглядати як добровільне переселення українців з Польщі в Україну, відбувалася від вересня 1944 до початку серпня 1946 рр. Добровільними — і то частково — були ці заходи лише протягом першого року; пізніше відбулася примусова депортація типу недалекої вже в часі "Вісли". З Польщі тоді усунули 482 тис. осіб. Українську етнічну територію в Польщі було зліквідовано, українські землі загарбано. "Українське питання" в Польщі було, як здавалося, остаточно вирішене методами тоталітарного терору.

Польська пропагандивна машина, заідеологізоване стереотипне мислення, ксенофобне антиукраїнське виховання суспільства вплинули на польську історіографію цього питання. Зрештою, польська історіографія — і та серйозна, і та публіцистично нібито патріотична — в свою чергу також впливали саме на такий, а не інший стан панівної громадської думки. Я намагався кинути сучасний погляд на події, які відбулися 50 років тому. Щоб уникнути звинувачення в упередженості, я старався розглянути деякі аспекти історичних проблем минулого на ширшому тлі явищ всесвітньої історії, бо українська нація не була єдиною, що вела боротьбу за своє визволення, і не була єдиною, з якою розправлялися "вогнем і мечем". В основу викладу покладено мої виступи під час круглого столу польських і українських істориків, який відбувся 4 квітня 1997 р. у Кракові на німецько-польсько-українському форумі "До 50-річчя операції "Вісла". Від важкої історії до відвертого обміну молоддю"; доповідь на конференції "Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років. (До 50-річчя операції "Вісла")" у Львові 15 травня 1997р. та на „круглому столі“, організованому підчас цієї ж конференції 16 травня.

Так чи інакше, об'єктивна історична правда полягає в тому, що Польща, яка протягом століть була окупантом в Україні, здійснила багато злочинів супроти української нації. Найсвіжішою ланкою в довгому ланцюгу злочинів стали депортації українців із західних окраїн

збагачуючи, доповнюючи і безнастанно змінюючи. Ми, як та снігова куля, яка точиться схилом, та ж сама, і водночас інакша, відкрита непередбачуваним змінам, цілком новим поворотам, водночас вона зберігає у пам'яті складну траєкторію руху. Достатньо, аби ми зняли таїну вуалі. Але цю вуаль не так то просто зняти. Пам'яті затирається, вона невиразна. Принагідні фрази, звуки, пахощі, події дають змогу частково відтворити минуле, виловити його із забуття. Однак повним знанням про минуле, про наше власне минуле буття, ми не володіємо. Те, що згадані прогалини у пам'яті є наслідком втрати значення даного факту для нашої екзистенції, як це доводив Бергсон, чи впливають із репресивних механізмів, на що вказує психоаналіз, а чи мають виключно фізіологічну природу, в даний час не має для мене значення. Крихіткість пам'яті просто є фактом, за допомогою якого легко можна розхитати наше буття для себе, унеможлививши його прозорість. Брак пам'яті цілковито руйнує автентичність.

Як пише Інґарден, ми ще не опанували таких методів знання про самих себе, які б гарантували знанням адекватність. Із певністю, така адекватність не притаманна пам'яті. Аби усвідомити її роль у розбудові автентичності, необхідно подивитися на неї не як на джерело знань, а як на власний досвід, структурно пов'язаний із нашим перебуванням у часі. Інґарден бере до уваги дві концепції часу. Згідно з першою, Я — це щось таке, що існує, що перебуває у часі, що трансцендентне. Отож, такий час «нічого не може зі мною зробити, він спливає по мені, залишаючи мене незмінним». За цих обставин минуле не видається мені цілком знівеченим, а лише віддаленим, відсутнім, однак його можна викликати у пам'яті, воно може навіть до певної міри ожити у ній. У пам'яті оживає те, що було, і це було «присутнє у кожноразовій моїй теперішності», так, буцім воно й не минуло, буцім часу не існує зовсім. У такому підході Я потрактоване як субстанціональне буття, згідно із давньою схоластичною традицією, або як особа із певним окресленням і тривалим *eidos*, до чого, схоже, схилився Інґарден. Отож, для такого Я пам'ять, що й визнає автор «Книжечки про людину», може виявитися тягарем. Вона бентежить, апелюючи до подій та переживань, які хотілося б забути. «Коли б усе минуле зникло для мене, я у багато чому був би вільним». Пам'ять мене силує, обмежує, зобов'язує співвідносно із тим, що я колись учинив. Таким чином, можна

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДВІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

українських земель у 1944-1947рр. Останнім акордом була операція "Вісла" — остаточна ліквідація основної частини української етнічної території (крім Підляшшя). Було здійснено акт брутального етноциду. Ці події вимазати з історії українського народу неможливо.

Історики вже мають у своєму розпорядженні видані фахово збірники історичних джерел, які дають правдиву картину подій і є критерієм для перевірки висновків історіографії. Це такі видання як:

1. Akcja "Wisla". Dokumenty. Opracował Eugeniusz Misilo.
(Операція "Вісла". Документи. Підготував Євген Місіло.) - Варшава, 1993. - 524 с. Готується український переклад цієї збірки, а також друге доповнене видання польською мовою. До речі, історика Є. Місіла, наукового співробітника Інституту Історії Польської Академії Наук, після публікації збірки звільнили з роботи, він досі безробітний.

2. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. Dokumenty 1944-1945. Pod redakcją Eugeniusza Misily.
(Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР 1944-1946). - Том 1. Документи. - За ред. Євгена Місіла.) - Варшава, 1996. - 336 с.

3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3 т. - Ред. Юрій Сливка. - Т.1(1939-45 рр.). - Львів, 1996 - 752с.

Місце операції "Вісла" в політиці Польщі щодо українців.

Виникає питання, чи була операція "Вісла" якимсь відокремленням, може, одіозним фактом в історії польсько-українських стосунків у XX ст., чи, може, лише однією ланкою в політичній тенденції, що існувала, панувала, проводилася в життя, для прикладу, від другого десятиріччя XX ст.

Слід відверто сказати, що польсько-українські відносини принаймні від XVI ст. — якщо не від XIII ст. або і раніше — були погані і періодично вели до загострень: воєнних сутичок чи українських повстань проти польського панування. Таке загострення панувало також в період Австро-Угорської імперії (бо поляки посідали панівні позиції в Галичині — й використовували їх для національного гноблення). Польська сторона розгромила 1919 р. незалежну Західно-Українську Народну Республіку, а щодо Східної Галичини, заселеної переважно українцями, не виконала ухвали Ради послів 1923 р., що забезпечувала — формально — Східній Галичині статус автономного краю. Не має сенсу розгортати історію польсько-українських стосунків 20-30-х рр., але можна подати кілька штрихів: дві пачифікації українських сіл (тобто застосування принципу колективної відповідальності), поступова ліквідація українських шкіл, недопущення до утворення

сказати, що трапляються моменти, коли тягар пам'яті стає для Я чимось нестерпним, вводить у його існування конфлікт, а може й душевний розлад. Інгарден також пише, що інша ситуація виникає, коли ми маємо справу із Я, котре вплетене у тканину часу і знає його нищівної ролі, а отже, безперервно підвишене поміж майбутнім, якого ще нема, і минулим, яке уже відійшло, на лезі бритви сучасності. Для цього Я пам'ять стає найважливішою умовою інтеграції, пов'язуючи чергові моменти. Я мусить пам'ятати, позаяк усе його існування перетворилося б у колекцію розірваних подій і переживань, якихось відрубних фрагментів існування. З огляду на слабкість пам'яті загроза душевного розладу безупинна. Негайно з'являється цілий ряд інших проблем. Ясна річ, що у цій другій концепції часу моє минуле мусить показуватися із шоразу іншої перспективи. Адже кожен момент часу привносить щось нове, яке об'єднується в одне ціле із моїм існуванням і через це викликає у ньому зміни. Озираючись назад, я усвідомлюю шоразу інший сенс. Я змінився і на минуле дивлюся по-іншому. «Що в далекому минулому було коханням,— пише Інгарден,— може у світлі знань про минуле неминуче відкритися як зашорене самолюбівання, якщо у період між цим давнім коханням і моментом пригадування трапилися певні факти, які дозволяють про це судити; те, що було у минулій дійсності катастрофою та втечею від грізних небезпек, нерознабуває у спогадах про минуле форму внутрішньої перемоги...» Внаслідок цього саме Я, коли придивитися до нього у його минулому, представляється мені шоразу в іншому вигляді, тому можна безспідставно запитувати, чи не є воно певним привидом, фантомом, «вигвореним моїм теперішнім життям і моїм знаннями про минуле та його різними виглядами крізь перспективу часу». Така концепція часу приводить до висновку, що Я — це тільки ілюзія.

Твердження Інгардена, не позбавлене драматичних акцентів, не видається цілком обґрунтованим. Інтерпретації змінюються, це факт. Отож, пам'ять не може становити достатньої гарантії нашої ідентичності, надто вона непевна. Однак мені важко погодитися, що час має виключно руйнівні функції і що він ставить нас перед двома провалами небуття; врешті сам Інгарден у продовженні своєї розвідки піддає це сумніву. Тут ми могли б піти вслід за Бергсоном, котрий рішуче підкреслював, що час будує і збагачує. Кожна мить додає до нашого Я дрібку нового. Наше існування насичується шоразу новими

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДВІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

українського університету, ізоляція і переслідування українського руху на Волині, насильницька латинізація (на практиці — полонізація) і руйнування церков Холмщини, концентраційний табір у Березі Картузькій, в якому ув'язнювали без судового вироку і т. д., і т. д. Висновок зводиться до того, що Польща до 1939 р. не була державою, що визнавала дух і букву закону та міжнародні зобов'язання, а державна національна політика вела не до згаданих відносин між панівною та непанівними націями, а, навпаки, до їх загострення. У середовищі польської націонал-демократії (ендеки) дійшло, ще до 1939 р., до підготовки планів виселення і розселення українців (їх було понад 5 млн.) у Західній Польщі. Ці ідеї відбилися в таємній постанові Ради міністрів Польщі з березня 1939 р., що зводилася до поступового витіснення українців з їхніх етнічних земель. Відносини між поляками та українцями на західноукраїнських землях 1939 р. виявилися загостреними до краю.

Переходячи до операції "Вісла", треба сказати, що вона стала цілком логічною ланкою — а не яким екстраординарним виявом — польської національної політики, в якій агресивною стороною була польська. Тим більше, що політика етнічних чисток у ХХ ст. взагалі застосовувалася тоталітарними режимами дуже широко.

Є ще другий висновок. Протягом останніх років велися досить інтенсивні пошуки документальних даних про те, що, мовляв, команда здійснити операцію "Вісла"

була дана з Москви. Поки-що жодних переконливих доказів цього не знайдено. Немає наказу, розпорядження чи іншого документу з Москви до Варшави про проведення операції такого типу, скерованої проти українського цивільного населення. Тому фантастичними, позбавленими джерельної бази, виглядають твердження, що Польщу нібито примусили (хто? де? коли?) провести операцію "Вісла". Історія польсько-українських відносин у ХХ ст. говорить про те, що капітал ненависті з обох боків зібрався дуже великий і окремої команди з Москви не було потрібно. Вистачало команди з Варшави. Не підлягає, однак, сумніву і те, що Москва — чи підпорядкований їй повністю Київ — не висловлювали жодних протестів проти операції "Вісла", яка цілком відповідала широко застосованій Росією політиці етнічних чисток. З іншого боку, відомо, що, наприклад, під час переселення української людності (значною мірою насильницького) з території Польщі на територію України, ініціатива різних заходів виходила переважно з польського боку (про що свідчать документи, які зберігаються в Києві, у Центральному Державному Архіві вищих органів державної влади й управління України — документи років три тому знову засекречені).

Етнічні чистки ХХ ст. та місце серед них операції "Вісла".

Етнічні чистки ХХ ст. мали різні види та різні нюанси, але, в основному, вони відбувалися за двома

переживаннями, а спогади, які ми видобуваємо із забуття, освітлюють своїм блиском нашу сучасну орієнтацію у світі. Я стає шоразу багатшим, набуваючи нового досвіду, барвистих і глибоких переживань, знань і особистої культури упродовж усього життя. Я багатшає тоді, коли уміє викликати спогади, вчинити їх живими і використати у процесі безупинного самотворення. Цей процес вимагає величезних зусиль. Бергсон приходить до висновку, що «бути особистістю — дуже втомлива річ». Коли дивитися з такої точки зору, пам'ять виглядає визначальним і позитивним чинником у процесі розбудови автентичності. Бергсон виразно наголошує на цьому аспекті. Це, однак, не значить, що він не помічає негативів, але ці останні не впливають із мінливості інтерпретацій минулого, позаяк кожен, за визначенням Бергсона, чистий спогад, має свою дату, свої неповторні барви, закорінюється власне у такій формі, що зовсім не означає, буцім у певний момент він не стане предметом фальшивого прочитання, чи не зазнає поважних викривлень внаслідок часткової амнезії. Бергсон часто аналізував патологічні порушення пам'яті, котрі, ясна річ, деструктивно впливають на людську особистість. Однак він вбачав і інші причини такої деструкції, до того ж у цілком нормальній пам'яті, що має характер навички, а отож іншу природу, зовсім протилежну пам'яті, яка утримує чисті спогади. Отож, така навичка полягає у привласненні собі ряду автоматичних відруків чи думок, що їх можна при потребі повторювати. Навичка ця не відтворює минулого, вона його тільки імітує. Навички переймають від інших, від суспільства, яке впроє в нас певні способи поведінки, мислення, бачення різного роду справ. Через безкритично набуті навички наше Я починає функціонувати не згідно із тим, що для нього важливо, до чого воно повинно було б прагнути, що могло б стати його власною сутністю, а повторюючи чужі зразки, уподібнюючись до інших, піддаючись дресурі, а отож втрачаючи себе під натиском пуд автоматизму. Для Бергсона пам'ять є однією з найважливіших категорій його теорії пізнання. Він безугавно запитував, чому ми пам'ятаємо, чому можлива пам'ять, як вона функціонує, у чому полягає утримання минулого в пам'яті і т.і., шукаючи відповідей у своїй концепції тривання. Я аналізувала ці проблеми у присвяченій Бергсону книзі, і не буду до них повертатися. Пам'яттю також займалися Гуссерль та Інгарден, вони пов'язували її із феноменом ретенції. Її існування завжди збуджувало інтерес, бажання з'ясувати, чим вона по суті є та як її належить окреслювати. Як це діється, що спостереження мало

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЙОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

сценаріями: екстермінація (різня, масовий етноцид, здійснений іншими методами, наприклад за допомогою голодомору) і депортація.

Екстермінація широко застосовувалася починаючи з другого десятиріччя ХХ ст.: масова різня вірменів у деспотичній Туреччині 1915-1916 рр.; голодомор українців 1932-1933 та 1946-1947 рр., заїніційований комуністичною Москвою; голокост євреїв у першій половині 40-х рр., здійснений гітлерівською Німеччиною. Етнічні чистки екстермінаційного типу здійснювалися, правда, у набагато менших масштабах, також на території Югославії під час Другої Світової війни і там же в останні роки.

Депортація в широкому масштабі почала вживатися Росією ще в період Першої Світової війни: маю на увазі виселення німців з Волині 1916 р. Пізніше Росія почала застосовувати такий спосіб «вирішення» національних проблем як у мирний час, так і у воєнний період. Подаю перелік народів, стосовно яких — повністю або частково — застосовувалися такі заходи: кубанські українці, месхетинські турки, німці з південної України, Криму і Поволжжя, кримські татари, греки, болгары і вірмени з Криму, чеченці, інгуші, карачаївці, балкарці, а також румуни і греки — чужоземні громадяни з Північного Кавказу. Часткові депортації українського і польського населення здійснювалися комуністичним режимом у кінці

30-х, на початку і в другій половині 40-х рр. Після війни депортували німців зі Східної Пруссії.

Німеччина почала застосовувати депортацію євреїв незабаром після приходу Гітлера до влади, а широкомасштабні депортації вже під час війни — щодо поляків тогочасної Західної Польщі, пізніше — в Замошшині.

Про екстермінацію, що проводилися польським легальним лондонським урядом і підпіллям та українським підпіллям, говоритиму ще окремо.

Нова хвиля депортацій захопила Центрально-Східну Європу після закінчення Другої Світової війни. Масово депортували німців (т.зв. Фертрайбург) з новозахоплених західних і північних територій Польщі, з Судетів у Чехословаччині.

Якщо дивитися на ці масові етнічні чистки в Східній та Центральній Європі, то операція «Вісла» вписується в їхній контекст майже органічно — але органічно лише для тоталітарних режимів з терористичними методами правління. Бо таким шляхом не вирішували свої міжнаціональні проблеми — також деколи загострені до краю — ні на кордонах між Францією та Німеччиною, між Бельгією та Німеччиною, між Данією та Німеччиною, між Італією та Австрією. Навіть тоталітарна Румунія, по суті, не піддавалася спокусі, хоча й гнобила угорську меншину. Чи не найпізніше — і найближче до наших часів

не тієї ж миті перетворюється у спогад, те, що я тільки-но сприймав як дійсність, яка існує тут і тепер, уже не існує, воно перейшло межі часу, його уже немає, воно тільки було. Прекрасно усвідомлюючи ці труднощі, Гуссерль запровадив поняття первинного спогаду, окреслене ним установче «тільки-но було». «Тільки у первинному спогаді, — писав він, — ми бачимо те, що проминуло, тільки у ньому встановлюється минуле, і то не як репрезентація, а як презентація. “Тільки-но-було”, побачене мить тому, на відміну від усього попереднього, може існувати лише у первинному спогаді, суть якого становить долучення цього нового і автентичного моменту до первинної, безпосередньої наочності, точнісінько так само, як суть сучасного спостереження полягає у долученні до наочності моменту “зараз”». І Бергсон, і Гуссерль передчували, що задля розв’язання загадки пам’яті треба надати сучасному тривалості. Однак саме тривання не розв’язує проблеми, позаяк між згаданим первинним спогадом та спостереженням немає тягlosti. Навпаки, тут відбувається якісний стрибок, безпосередньо усвідомлювана радикальна відмінність.

Таким чином, може варто піти іншою, Гайдеггеровою дорогою і визнати, що наше існування занурене радше у минуле та майбутнє, аніж у сучасність. Прецінь, чим є оте зараз? Коли я про нього веду мову, воно уже минуло, я не в стані його захопити. Я безперечно є тим, хто вже був, і з цієї минулої позиції проєктував майбутнє, а з перспективи проєкту звертався до минулого. Вранці я щось робив, думаючи про те, що трапиться завтра, післязавтра, через рік. Моє майбутнє уже було в минулому, оскільки уся моя екзистенція полягає у очікуванні, вибіганні назустріч тому, що тільки трапиться. «Існування, екзистуючи, ніколи не може устатити себе як наявного факту, який разом із плином часу виникає і гине і який частково уже проминув... Позиція існування руйнує саму себе як буття, котре ще тільки будучи, вже було, тобто постійно залишається минулим буттям. Первісний екзистенційний сенс фактичності полягає у минулому бутті». Із трьох екстат часу майбутнє було визнане Гайдеггером «засадничим феноменом первісної та властивої часовості». Це зрозуміло, позаяк часовість покликана відкриватися нам як сенс справжньої турботи. Турбота у якості основного екзистенціалу заснована на тому, що трапиться в майбутньому, вона визначає буття-спрямоване-на, тобто спрямоване на те, що трапиться у майбутньому. Однак тут можна

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ’ЯТЬ
ІРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДВІВНЕ ОПЕРАЦІЇ “ВІСЛА”

— комуністична Болгарія практично депортувала значну частину турків.

Не буду торкатися етнічних чисток типу екстермінації і депортацій у Африці, де цей метод процвітає досі й дає періодично спалахи.

Висновок єдиний: екстермінації та депортації на етнічній підставі були і є можливі лише в державах з диктаторським тоталітарним режимом, який здійснює своє правління на користь панівної нації терористичними методами.

Є дві особливості операції “Вісла”, на які треба звернути увагу. Перша особливість полягає в тому, що не було ні співчуття, ні протестів з боку польської громадськості, ні, зокрема, з боку польської католицької Церкви, що мала і певну силу, і певну відвагу навіть при тоталітарному режимові. Це насторожувало і насторожує досі, бо є ознакою глибоко вкоріненої ксенофобної ментальності в широких колах польського суспільства.

Може виглядати неймовірним, але ще наприкінці 80-х рр. у польських правих колах (Взаємопорозуміння незалежницьких партій і організацій ПП і ОН) розроблялися і публікувалися в позацензурній пресі (журнал “Zamek”, Варшава, 1989, лютий, вип. 3) плани нової депортації українців на схід, поза лінію Збруч-Буг, бо, як там аргументувалося, в Східній Галичині є “прекрасні врожайні орні ґрунти, газ, нафта, калійні солі,

сірка, ліси, гори, клімат”, а Львів та Вільнюс мусять бути польськими, бо “в історії нашого народу і культури вони відіграли надто велику роль, щоб змагання до їх новоповерення не було природним відрухом, обґрунтованим правом і мораллю”. Здається, такі цитати не потребують коментування, хоча може виникнути питання про які право і мораль ідеться.

Інша особливість — ми займаємося тепер операцією “Вісла”, на якій фокусується основна увага. Насправді ж, була *не одна*, а *дві насильницькі депортації*, бо т.зв. обмін населення між комуністичними Польщею та Україною здійснювався у 1946-1947 рр. шляхом, здебільшого, саме примусового виселення українського населення на схід, за лінію Керзона.

Військові аспекти операції “Вісла”.

Більше тепер, як у часи проведення операції “Вісла”, її захисники наводять аргумент, що депортація була необхідна з військової точки зору, бо навіть те, вже не дуже численне українське населення, яке залишилося після депортації на схід, допомагало — добровільно або й під примусом — партизанам Української Повстанської Армії.

Справді, такі військові заходи при боротьбі з партизанським рухом застосовувалися також в інших місцях. Утворення “великих” чи “укріплених”,

посперечатися із Гайдеггером, пішовши вслід за Левінасом, котрий турботі протиставляв егоїзм щастя, розкошування, яке є відступом від Я у собі, у безпечну, завше минулу, самотність. Це правда, що для Я, котре твориться, шукає саме себе, прийдешне, яке стоїть отвором, ба більше, містить надію, — особливо істотне. Ми виходимо назустріч прийдешньому, хоча ми не в змозі його антиципувати, оскільки воно завжди приховане від нас і дивує тим, що воно приносить. Однак минуле становить настільки велетенський простір, що його, як каже Гайдеггер, не можна знехтувати, немов старий плащ. Dasein не може визбутися того, що відбулося. Мое минуле — це Я. Додаймо, що перспектива майбутнього зіщулюється, прямує до межі, отожд, як це визнає також і Гайдеггер, екстатичне часування Dasein не заперечує того, що воно у певний спосіб залишається в часі, і що минуле поглинає його щоразу сильніше. Коли поглянути під таким кутом зору, пам'ять перестає бути якимось автентичним і загадковим актом, який переносить Я у минуле. Вона, як і проекція, є безперервним звертанням до прийдешнього, супроводжує мене у кожен момент мого існування. Я не мушу настроюватися на пам'ять, бо, існуючи, пам'ятаю. Пам'ять є одним із способів мого буття, вона належить до його структури. У цьому випадку проблематичною стає не пам'ять, а її відсутність. Тут не йдеться про фізіологічні причини такої відсутності. Питання стоїть про забуття і його сенс. Прецінь ми безперервно забуваємо. Як доводив Бергсон, і схоже слухно, цей факт є знаком, що щось втратило для нас свою вагу, актуальність, зв'язок із сучасним і проекцією на майбутнє. На думку Гайдеггера, забуття має глибший сенс, оскільки воно є таким способом буття, у якому єство розуміє своє буття невластиво, що тягне за собою послаблення напруги самої проекції. «У цій утраті, — читаємо у «Sein und Zeit», — дається взнаки блокуюча втеча єства від його властивої екзистенції, схарактеризована тут як вибігаюча рішучість. У стурбованій втечі чайться втеча від смерті, тобто відвертання погляду від межі буття-у-світі». Страх перед загрозою, страх, який не дозволяє автентично існувати у напрямі смерті, є джерелом забуття і самозабуття, тобто порушенням автентичності свідомого себе буття.

Позаяк поетика Гайдеггера цілком інша, ніж у психоаналітиків, забуття, як «невластива екзистенційність», спрямоване у тому ж напрямку, що й тамування, яке є бар'єром для конституювання сенсу власних переживань і захисним механізмом щодо конфліктів та загроз. Забуття як форма тамування

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

“стратегічних” поселень в Індокитаї, пізніше у Південному В’єтнамі, у деяких регіонах Африки (Ангола). На практиці це були більші або менші концентраційні табори, до яких колонізатори та диктатори заганяли вороже, непокірне або непевне сільське населення. Всі ці заходи — як і у випадку “Вісли” — переважно супроводилися жорстокостями й грабунками. Однак між цими військовими заходами та операцією “Вісла” є принципові відмінності.

По-перше, після ліквідації партизанського руху (або після його перемоги) т.зв. “укріплені” поселення розформувалися і їх населенці — після періоду виселення, який тривав від кількох місяців до двох-трьох або й більше років — поверталися в рідні місця. Після припинення українського партизанського руху в Польщі виселенців у рідні місця не повернули.

По-друге, у всіх згаданих випадках, відомих з азійського або африканського театрів воєнних дій, відбувалася концентрація, а не розпорошення населення. Під час проведення операції “Вісла” про концентрацію населення в поселеннях-селах — таборах не йшлося (бо табір Явожно важко вважати селом!), а виразно була поставлена мета асиміляції.

По-третє, у багатьох регіонах Польщі діяв партизанськими методами польський антикомуністичний збройний рух (АК, ВІН, НСЗ). Він користувався підтримкою населення польських сіл і міст, які часто були

базою для розгортання дій польського руху опору. Незважаючи на це, не було спроб застосувати депортацію як військовий засіб боротьби з польським підпіллям.

У даному випадку висновки можуть бути лише такі: якщо виселення було продиктоване військовою стратегією і тактикою, то після ліквідації партизанського руху виселене тимчасово (бо виселення мало бути тимчасовим) населення мало повернутися до рідних сіл; якщо цього не трапилося, то мета першої (за лінією Керзона на схід) і другої (на захід і північ) депортацій була суто політична — намагання насильницьким способом вирішити українське національне питання, ліквідуєчи одночасно багатовікову українську етнічну територію на східних окраїнах комуністичної Польщі.

Справа колективної відповідальності.

Друга Світова війна піднесла терор щодо цивільного населення (який раніше засуджувався) до — як почали вважати — одного з найбільш дієвих методів ведення війни.

Терор щодо цивільного населення застосовували всі воюючі сторони (Німеччина — щодо Англії; Англія та США — щодо Німеччини; США — щодо Японії) у різних масштабах: від розстрілів закладників до бомбардування міст методом “розстеляння килиму”, ракетами “земля-земля”, атомними бомбами. Такий терор, дарма що його

усуває із площини свідомості чи із площини Гайдеггерового розуміння те минуле, яке щось у собі чаїть, чимось непокоїть. Я відступає перед ним, відступає перед фактичністю того, що було. Різниця між цими двома поняттями полягає перш за все в тому, що, на противагу тамуванню, розцінюваному як підсвідомо пасивна реакція на травматичні переживання, забуття є позитивним феноменом, тобто способом буття у екстатичності минулого із невластивою інтерпретацією. «Забування,— пише Гайдеггер,— не є нічим, ані також лише браком пам'яті, а є власним позитивним екстатичним модусом екзистенційності». Іншими словами, забуття є самозабуттям, «відступом від найвластивішого з-поміж того, що було, таким чином, що цей відступ ... екстатично закриває оте “перед тим”, а водночас себе самого».

Мені важко погодитися із цими твердженнями. Я не думаю, що можна ототожнити забуття із невластивим розумінням минулого. Воно також не обов'язково призводить до самозабуття. Навпаки, у ньому можна спостерегти умову подолання втрати себе, хоча би і в стражданні, повернення до себе самого, до того, що Я може ще виходити назустріч прийдешньому і щось проєктувати. Адже забування — то великий дар, благодать, завдяки якій виштовхнуте із власного шляху Я може на цей шлях повернутися, а також повернути собі сили, аби бути надалі. Забуття приносить рівновагу, оскільки відкидає і відгороджує те, що розхитує здатність творення самого себе. Воно виконує захисну функцію, але є противагою функціям тамування, що їх намагається усунути лікарськими заходами психоаналіза, вбачаючи у забутті причину неврозів. Мені видається, що саме завдяки забуванню, його благодатній дії, Я може знову почати прагнути самоосягнення, неповторності свого буття. Крикність нашої пам'яті — факт банальний, у ній справді є шербини та порожнини, необов'язково спричинені страхом, як це представляє Гайдеггер. Пам'ять, а отже й утримання в пам'яті, забування та пригадування перебувають у стані безперервної гри. Вони є базовими елементами нашої екзистенції. Тому множаться сумніви, а чи взагалі можна досягнути властивий сенс власного минулого, чи можна досягнути його властиве розуміння? Я виходить назустріч прийдешньому та минулому, мало не безперервно змінюючи своє ставлення до подій. На це ставлення впливають нові події та переживання, а також, про що мовчать Бергсон і Гайдеггер, але що немаловажливо, впливає й інший, котрий споглядає своє минуле та інтерпретує його. Погляди іншого коригують мої спогади, прикликаючи те, що

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДВІЗНІННЯ ОПЕРАЦІЇ “ВІСЛА”

лицемірно засуджували т.зв.ліберальні кола, залишився засобом ведення війни особливо в неоколоніальному оформленні (США — в Кореї, В'єтнамі, Іраці; Ірак — у Курдистані; Росія — в Чеченії й т.д.). Про такий терор згадують — вже після подій — або з засудженням, або з виправданням, або його намагаються цілком не згадувати. Майже як правило, терор застосовувався досі— державами, що претендують на статус супердержав, здійснюють або намагаються здійснювати свої імперські мрії на практиці. Виходить, якщо все це дозволяється безкарно і без реального засудження великим державам — то чому б це не дозволяти також малим? Це нереторичне питання для сучасних західних т.зв. лібералів.

У даному конкретному випадку не підлягає сумніву, що операція “Вісла” — це акт здійснення колективної відповідальності, продиктованої не військовими, а політичними вимогами згідно з правилами етнічної чистки, чи, кажучи узагальнювальним терміном, методами етноциду.

Є ще один мотив, яким пояснювали майже офіційно колись та й пояснюють вже неофіційно ще й тепер операцію “Вісла”. Мотив помсти. Тут я хочу торкнутися подій, загальновідомих під назвою “справа Волині”.

З точки зору історика, справа Волині була логічним наслідком подій попередніх двох десятиріч. Не

повторюючи історію польсько-українських протиріч 20-30-х рр., необхідно погодитися з тим, що польське панування на Волині мусило бути жакликим, якщо викликало такий спалах насильства. Так само як жакливими були німецьке гітлерівське і російське комуністичне панування, що розпалили пекло. Ми мусимо дотримуватися хронології подій і мусимо погодитися, що польський терор на Холмщині ще у 1941-1942 рр. став тою запальною іскрою, яка викликала вибух і спалах міжетнічного насильства. Кваліфікувати його інакше як польсько-українську війну важко. Як польсько-українську війну типу “війни сіл”, що покотилася через Югославію в часах, формально, німецької окупації. Як війну безжалісну, безмежно криваву і зайву та непотрібну як для польської, так і для української сторін. Незайву та потрібну для двох інших гравців — німецького та російського. Останній на послугах мав ще й німецького райхскомісара, радянського агента Еріха Коха (про його відповідальність та взагалі німецьку відповідальність за волинські події якимось ніхто не згадує). Польська сторона, слід сказати відверто, була дуже недалекоглядною, беручи допомогу з німецьких та російських рук і віддаючи на поталу десятки тисяч своїх комнаціоналів. Жорстокості волинських подій, що незабаром стали також східногалицькими — з українського боку— можуть мати пояснення, але не можуть мати виправдання. Так само як не можуть мати виправдання

було би мною відкинута, затамована, забута. Він є безперервним суддею моєї історії. Так, це моя історія, моя власна, але писана вона на чотири руки. Моя у певні моменти, вона дуже часто видається мені водночас чужою. На проблемі цієї історії я хотіла б зупинитися докладніше, позаяк її аналіз виразно унаочнює різні двозначності, які до процесу розбудови автентичності привносить пам'ять.

Рікер у невеликій праці «Філософія особи», а також у вищезгадуваній «*Soi meme comme un autre*», ведучи мову про цю історію, покликається на теорію наративу. Я не маю наміру реферувати його міркувань, однак звернуся до ряду думок, що їх він висунув у своїх працях, та скористаюся ними. Позаяк мені насамперед ідеться про історію, вона, без сумніву, є різновидом оповіді, в якій я, щоправда, не є незалежним автором, як от автори літературних творів, але, як слушно зауважив Рікер, я є автором сенсу, наданого моєю минулому, а водночас оповідачем і персонажем, про якого йдеться у цій оповіді. Як відомо, теорія наративу робить особливий наголос на самоз'ясувальному характері самої оповіді. Отож, ця оповідь мусить бути сконструйована таким чином, у такий спосіб пов'язувати між собою обставини, події, мотиви, інтенції, різнотипну діяльність, аби їхня конфігурація відкривала сенс цілості. Таким чином, оповідь не тільки дозволить зрозуміти перебіг подій, але й пояснити його, тобто підпорядкувати вимогам науковості. Як підкреслює Рікер, покликаючись на Данто, теорія наративу помістилася поміж номологічним баченням історії та її антипозитивістською концепцією у дусі Дільтея. Вона поєднує мотиви і причини, точніше кажучи, передумови подій, а потім уже розуміння і пояснення. Не підлягає сумнівові, що досліджуючи чуже життя, ми можемо досконало вдатися до теорії наративу, можемо засобами власне наративу шукати його сенсу та ідентичності героя. Конфігурація випадків, до яких ми вдаємося, засвідчує, що йдеться постійно про одну й ту ж особу, незважаючи на різноманіття перипетій долі, змін у її діях чи навіть поглядах. Попри те все, наратив неухильно здійснює селекцію випадків, добираючи насамперед ті, які мають поважні для перебігу життя наслідки, хоча б вони й були цілком випадковими. Вона пов'язує розмаїті події, обставини, моменти, у які втягнуто героя, демонструючи таким чином його прагнення, мотиви, що уможлиблює його ідентифікацію у різних фазах історії, як і твердження на зразок, що саме він щось зробив, про щось мислив, що він відповідальний за щось. Під цим оглядом оповідь, як підкреслює Рікер, будує ідентичність героя, яку

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

жорстокості з польського боку. Думаю, що визначення, яке дав видатний бандерівський діяч та військовий історик Лев Шанковський для польсько-української війни 1942-1944 рр. — "непотрібний третій фронт" — дуже добре визначає суть справи.

Незважаючи на велику літературу, переважно польську і, як правило, малонаукову про справу Волині, досі залишається нез'ясованим ряд принципових питань.

Не було опубліковано документи польського лондонського уряду часів Владислава Сікорського і Станіслава Міколайчика, а також Головного Командування АК про т. зв. вирішення українського питання (на українській землі, до речі). Яким чином 27 дивізія АК опинилася на Волині? Як виникли: операція "Бужа" (похід, зрештою розгромлений УПА, відділів АК з Люблінщини на Львів 1944 р.), спроби захоплення Львова ("Przedwiosnie") і Вільнюса перед приходом російських т.зв. радянських військ? Хто висував безвідповідальну концепцію збереження польського "стану посядання" на українських землях? Хто пропагував і намагався здійснювати тактику "доконаних фактів"? За чим наказом польські села Волині й Східної Галичини підтримували червоні рейди на Волинь, у Галичину, в Карпати, де т.зв. радянських партизан винищили відділи УПА? Хто конкретно з польського боку несе велетенську відповідальність за такі самовбивчі дії? (Не публікувалися,

до речі, також відповідні німецькі та російські документи).

Польська історіографія досі не з'ясувала тла пружин усіх цих подій, не визначила персональних винуватців. Чому лондонський уряд, який, без сумніву, мав набагато більший політичний досвід від "безурядових" українців, не хотів реалістично підходити до ситуації? Як можна було провокувати бої в Холмщині й на Волині, на українській етнічній території, при абсолютній перевазі українського населення? Що довело до такого засліплення? Важко повірити, що тут не обійшлося без анахронічних пережитків імперського мислення.

Великі злочини полягали не лише і не виключно в різанині. Висвітлювати треба не лише питання про те, хто, де і

можна окреслити поняттям наративної ідентичності. «Особа, трактована як персонаж оповіді, не є буттям, відокремленим від власного досвіду. Навпаки, вона бере участь у системі динамічної ідентичності, притаманній оповідуваній історії. Оповідь творить ідентичність персонажа, котру можна при конструюванні ідентичності оповідуваної історії окреслити, як наративну ідентичність». Таким чином, засоби наративу дозволяють максимально докладно, всеохопно, *об'єктивно* (підкреслюю останнє слово) пізнавати власне Я та його історію ув очах інших. Нарратив покликає відтворити фактичний перебіг цієї історії, мою у ній роль, і на таких фактичних підставах окреслити притаманні мені риси характеру, типи реакцій, які детермінують мою особистість і т.д., і т.п. З іншого боку, наратив покликає полегшити саморозуміння, а отже, зміцнити особисту ідентичність героя. Словом, вона медіатизує звіт про мене із моїм власним звітом. Рікер чудово усвідомлює можливі закиди, оскільки у своїй концепції він не розрізняє, скажімо, літературної оповіді та життєвої історії, він неправомерно трактує їх як аналогічні, а то й ідентичні, структури, тоді як відмінність між ними радикальна. Отож, він намагається відповісти на можливі закиди. Сумнів спонукає до спроб осягнення наративної єдності життя. Чи взагалі можна про неї говорити, коли життя переплетене з історією інших осіб, а також діями різноспрямованих сил навколишнього світу. Окрім того, історія життя розп'ята поміж простором досвіду, до якого Я повертається у пам'яті, та горизонтом сподівань. Своєрідна діалектика пам'яті та антиципації впливає на селекцію подій, а отже, і на цілісність історичної конфігурації. Ці закиди (інші, про які згадує Рікер, видаються мені малоістотними) автор «Soi même comme un autre» рішуче відкидає. Він стверджує, що література вельми часто включає у простір вигадки те, що походить з-поза цього простору, із фактичного, політичного, суспільного життя. До наративу також долучаються антиципації, проекти, очікування героя, які надають спрямованості потоковій оповіді. Отож, поміж літературною формою оповіді та історією життя, яку пише кожне Я, немає жодної структурної різниці. Таким чином, згідно з Рікером, зовсім не абсурдно говорити про наративну єдність життя, ба більше, наратив становить властивий ключ до усталення ідентичності Я, як у формі сприйнятого ним самим, так і сприйнятого іншими, однаково, чи йдеться про *ipse*, чи про *idem*, про мою ідентичність для мене, чи про ідентифікування мене іншими.

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

коли був ініціатором терору (Холмщина), але і хто не був ініціатором конструктивних переговорів по суті. Відомо, що було принаймні три спроби польсько-українських переговорів, під час яких польська сторона наполягала на *status quo ante*, тобто на підтвердженні кордонів 1939 р., а не погоджувалася на звичайне перемир'я і відхід польських збройних формувань з українських земель. Це могло зберегти життя тисячам і десяткам тисяч людей.

Треба шкодувати, що сучасна польська історіографія намагається обороняти явно втрачені позиції за допомогою позаісторичних мітів. До таких мітів належить не лише, згадане вище, шукання пружини операції "Вісла" у вигляді "руки Москви", але й, наприклад, твердження, що ОУН(р)- прийняла політичну ухвалу про винищення польського населення на своїй ІІІ конференції у лютому 1943 р. Документів з такою ухвалою немає. Антипольські акції здійснювалися тоді стихійно як відплата за польські, а у випадку масштабніших операцій — рішення приймали на військовому рівні. Про ухвали ІІІ конференції я вів свого часу розмови з колишнім крайовим провідником ОУН(р) Михайлом Степаняком (до речі, учасником польсько-українських переговорів 1943 р., пізніше провідником на Волині, де він намагався згайдити міжнаціональний конфлікт; мої розмови з ним у 1951, 1954-1955 рр. у Карабаху, Караганді та Спаську в Казахстані (та з членом і деякий час фактичним керівником Головного Проводу ОУН (р) Миколою Лебедем (розмови 1994 р. у

Києві, 1995 р. у Нью-Йорку). Жодних політичних ухвал про екстермінацію польського населення тоді не приймали. Польські історики, здебільшого, правильно уявляючи собі силу підпільної мережі ОУН (р) в лютому 1943 р., не хочуть усвідомити, що наявність політичної ухвали ОУН(р) такого типу довела б у цей час до справжньої майже повної екстермінації польського населення по селах і містечках західноукраїнських земель — або до його поголовної втечі на захід.

Інший позаісторичний міт — про братовбивчу боротьбу. Цей скомпромітований інтернаціоналістичний термін (нещодавно "старшим братом" рекламували себе росіяни) тут ні до чого. Польський і український народи — дві окремі повноправні й рівноцінні нації, в яких взаємних братерських почувань завжди було мало. А лише справжня взаємодопомога і рівноправність можуть стати підставою нормалізації стосунків.

Є певні загально визнані світовою історією істини, що стосуються не лише польсько-українських стосунків. Кожний поневолений народ має право вести національно-визвольну боротьбу за незалежність своєї нації і Батьківщини. Національно-визвольна боротьба не вимагає виправдання, а її цілі є загальнозрозумілі й святі. Методи боротьби накладають гнобителі. Коли мирні засоби не дають результатів, залишаються збройні. Крайні жорстокі методи заслуговують засудження — та аналізи з точки зору їх причин та доцільності. Поведінка агресивної частини

У цьому місці у мене виникають поважні сумніви. Сумнівно, чи те, що я пам'ятаю, що є моєю історією для мене, можливо висловити термінами аперсонального опису, чи можна його перекласти на таку аперсональну мову. Навіть тоді, коли я хочу описати своє життя холодно і безсторонньо, цей опис не буде ідентичний описові стороннього спостерігача. Ця проблема добре відома нам із власного досвіду, а також із тих зауваг, якими історики споряджають мемуари. Також моя історія може мати цілком інше значення для мене, аніж та оповідь, яку я віддаю на поталу іншим, немовби наперед враховуючи можливі судження. Я можу їх свідомо провокувати, можу намагатися їх злагодити, але те, що моє, що є для мене моєю правдивою історією, можу приховати, і уже неважливо, якими мотивами я при цьому керуюся — брехливістю, чи прагненням приховати інтимне, чи соромом, чи, навпаки, прихильністю до певних дорогих мені у спогадах подій. Врешті, я щоразу наново пишу свою історію. Вона міняється разом зі мною, і я щоразу замислююсь, чи й справді то був я, чи й справді я так думав, чи й справді я міг таке вчинити. Зовсім не можна однозначно стверджувати, що історія ідентифікує героя. Чужий оповідач описує мене, намагаючись віднайти щось істотне для мене, якесь моє *eidos*, вирішальне для моєї ідентичності. Але я, шукаючи цю ідентичність, ніколи не певен її, дивлюся на минуле, шукаючи у ньому відповіді, ким я був, враховуючи те, ким я є і ким би хотів бути; я запитую себе, чи іду властивим шляхом, чи не занедбав чогось істотного для мого проєкту, для моїх прагнень. Шукаючи відповіді, я мало не шокроку піддаю цю історію реінтерпретації. Я переформульовую мої судження про мої колишні вчинки і погляди, і приводи для цього можуть бути зовсім різні. Найменше важить тут навмисне перекручення, явище, яке найчастіше трапляється при переписуванні наново власної біографії. Не про це йдеться. Перш за все по-іншому здійснюється відбір вражень, бо зараз я уже знаю, що те, що видавалося мені важливим, було малозначними обставинами, а те, що я трактував нерозважно, мало несподівано важливі для мене наслідки. Я легковажив деякі мої вчинки, а нині бачу, що інтуїтивно уже тоді йшов у певному напрямку, здійснюючи той, а не інший вибір. Отож це не було випадковістю, а радше неусвідомленим прагненням бути самою собою. Справді, кожна реінтерпретація рухається десь на межі фікції. Моя історія може виявитися мітом. Тим не менше, це байдуже для конституювання моєї ідентичності. Ніхто ніколи не довів, що Я мусить будуватися на правді. Навпаки,

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІНІНІ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

польської меншини в Західній Україні взагалі не вкладається в будь-які логічні рамки. Бої велися на українській етнічній території — будьмо відверті— проти колонізаторів, які в кардинально змінених умовах не зуміли (і не захотіли) нормалізувати свої відносини з українським корінним населенням, а намагалися втримати вже неіснуючий "стан посядання".

В остаточному підсумку польська сторона з великими втратами програла війну на Волині та в Східній Галичині, — і тому вважала, що має право на помсту й відплату. Докладніше, — на польську помсту за українську відплату польській стороні. У вигляді операції "Вісла".

Не буду спинятися на морально-етичному аспекті проблеми, бо ставлення до таких подій — як ми бачили на багатьох прикладах зі світової історії XX ст.— далеко від задовільного, але не підлягає сумніву, що з погляду політичної та державно-політичної мудрости було виявлено цілковиту їх відсутність.

Повертаючись до оцінки депортацій українців, вважаю, що слід відмовитися від намагання подавати неправдиві мотиви подій, а відверто сказати правду, що це був акт помсти за велику волинсько-галицький програв. Акт помсти, що виявився у застосуванні принципу колективної відповідальности до цивільного населення лише тому, що воно українське, а не до безпосередніх винуватців. Правда, тут треба ще внести певну поправку на ментальність: не лише помста за Волинь і Східну

Галичину, але й за те, що український народ був нечемним, підступним і невдячним. Лише невідомо, за що він мав бути вдячним.

Ставити на одну площину — навіть чисто формально — Волинь і операцію "Вісла" неможливо. Волинь і Східна Галичина— це усунення колонізаторів з українських земель."Вісла" — ліквідація віковичної української етнічної території.

3 перспективи 50-ти років і результати компаративізму.

Не думаю, що за п'ятдесят років ставлення до операції "Вісла" — маю на увазі ставлення мужніх і чесних істориків та звичайних розумних людей — могло змінитися. Як акт брутального етноциду вона заслуговує лише засудження та виправлення тих її наслідків, які ще можна виправити. Засудження "принципу" колективної відповідальности і розуміння того, що жодна людина не є і не може бути власністю держави та не може бути визнана винною без доведеної вини.

Як відомо з історії, етнічні чистки були піднесені до ранги державної національної політики у Росії, що існувала певний час під назвою Радянського Союзу. Реабілітація депортованих народів проходила важкий шлях, але, незважаючи на всі перешкоди, була здійснена як юридичний акт, а сам "принцип" засудила історія. Хоч нагадати, що все це було проведено в той час, коли в

часто конфронтація із вказаними іншими фактами, руйнуючи таку фікцію, призводить до розхитування ідентичності, неспроможности визначити навіть наближений її проєкт. Я може конституюватися на істотному для нього обмані, і такі випадки не є рідкістю. Пречінь, чи можна говорити про наративну ідентичність? Отож, спробуймо піти іншим шляхом. Моя історія тісно пов'язана із пам'яттю, з діалектикою пригадування і забування. Може, краще далось б зрозуміти її роль у творенні ідентичності Я, коли б ми докладніше розглянули структуру самої пам'яті. Однак залишається проблемою, чи пам'ять має якусь сталу структуру, чи присутні у ній елементи, котрі можна виокремити і проаналізувати. Так от, мені видається, що це можливо, і що форми її структури можна спостерегти у найпростіших дослідах. Чи не свідчить на користь такого судження той факт, що в пам'яті залишається насамперед те, що я назвала б архівом, а також виокремлені у ньому сховища, тобто збірки менш-більш важливих спогадів. Пам'ять володіє певною мовою, якою вона висловлює ці спогади. Вона безперервно конструє сенс того, що відбулося, прагнучи створити когерентну історію. Вона також залежна від усього того, що можна назвати моїм світоглядним горизонтом, із його цінностями, традиціями, моральними переконаннями, метафізичною уявою. Усі ці елементи — архів, мова, сенс і горизонт — взаємодіють і впливають на взаєм, а на них впливає той хтось, хто споглядає мене з боку, той інший. Якщо структура пам'яті була б саме такою, вона доволі точно відповідала б структурі тексту, запропонованій мною тоді, коли я досліджувала змінність і неперервність інтелектуальної думки.

Я виокремила чотири шари тексту: внутрішній, тобто проблеми, далі мова, притаманна висловлюванню, правила сенсу, врешті епістема, тобто онтологічно-аксіологічна тканина, яку можна вивести із тексту. Для пам'яті важливі не так проблеми, як переживання і події, хоча кожна із цих подій може зазнати проблематизації засобами рефлексії, коли тільки Я замислиться над значенням цих подій. Решта елементів були б аналогічними. Врешті, незважаючи на висловлені мною сумніви, ми повернулися б до текстуального підходу до пам'яті, а отже, до потрактування власної історії як певного типу наративу, але це моя наратив, котра може трапитися і з іншими, що буває джерелом безперервних конфліктів, і не виконує у них медіативної функції. Посередництво не є метою у стосунках між поясненням і розумінням, між *idem* та *ipse*, як хотілося б Рікєрві. Цій наративі не потрібне ніяке у найвищому ступені об'єктивне

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

Радянському Союзу ще не пахло демократією, коли були спалахи антинационального терору (в Грузії, в Литві), коли ще сьогодні в російському середовищі далеко до ліквідації ідей і практики патологічної ксенофобії. Польща, як досі, не пішла шляхом повного засудження злочину і виправлення зла. Не буду тут аналізувати причин — вони зрозумілі. Не варто подавати рецепти, що треба робити і як треба міняти спосіб мислення — ці проблеми також зрозумілі.

Етнічні чистки не були, не є і не будуть внутрішньою справою однієї держави — хоч як би цього добивалися ті держави, що займаються етноцидом. Це не лише справа двох уплутаних у конфлікт сторін, особливо тоді, коли для однієї з них етнічна територія продовжується в сусідній державі (як у випадку українців у Польщі), але й справа цілого людства, бо порушуються права людини. Тому й нічого деяким опортуністам на зразок колишнього депутата польського сейму Володимира Мокрого, пропагувати думку, що операція "Вісла" та виправлення її — це суто внутрішня справа Польщі. І Україна, і держави Західної Європи зацікавлені в нормалізації українсько-польських стосунків, а казус "Вісли" — складова частина цієї нормалізації. Це ще раз підкреслює міжнародний характер цілої справи. Зрозуміло, що в такій нормалізації не зацікавлена Москва і проросійські кола у Польщі. Бо не раз у минулому Росія і Польща знаходили спільну мову за рахунок України.

Хочу висловити свою думку щодо різних сентиментальних і символічних акцій типу "прощаємо і просимо прощення" та щодо висунування якихось "попередніх умов чи вимог", від яких, мовляв, залежить остаточне вирішення справи.

Конгрес українців у Польщі, що відбувся у квітні 1997 р., вважаю, не мав права оголошувати формулу "прощаємо і просимо прощення". По-перше, не зрозуміло, чи Конгрес справді мав повноваження всіх українців взагалі. По-друге, немає рівноправної польської організації (типу Конгресу поляків Польщі, скажімо), тому покаєнна формула прозвучала як голос волаючого в пустелі. По-третє, така ухвала Конгресу порушила повільний, але неминучий процес реабілітації жертв операції "Вісла" — і, після вже наявного позитивного рішення сенату, треба було відчекати будь-якого (навіть негативного, з яким можна боротися) рішення сейму. По-четверте, врешті — й це основне — польське суспільство (як постараюся довести далі) ще не готове до рівноправного діалогу. Без сумніву, у випадку Конгресу треба б знати, хто стояв за лаштунками справи — хто саме персонально підштовхував до такої формули. Якщо це діячі з почуттями громадської відповідальности та особистої гідности, вони повинні відверто викласти свою аргументацію.

Необхідно ще підкреслити, що формула "прощення" розрахована на сценічний ефект — вона не компенсує реально заподіяного зла.

знання про мене і моє життя. Я не раз творю її для стороннього вжитку, але для мене вона має зовсім інше значення, бо ж дає мені змогу відшукати себе в екзистенційному досвіді.

Таким чином, розглянемо докладніше елементи пам'яті, ніколи не забуваючи про те, що вони тісно пов'язані і взаємодіють між собою. Насамперед — архів: ніяка не добре обладнана бібліотека, а саме архів, повний найрізноманітніших подій. Характерна особливість пам'яті полягає у тому, що вона є неупорядкованою колекцією. Пам'ять містить дрібниці, які викликають зараз, коли я про них згадую, посмішку на моєму обличчі; тут закарбувалися просто анекдотичні деталі, а поруч події, які мене колись потрясли. Архів містить різні дріб'язкові та маловартісні зауваги, документи, скороминущі факти, погано пов'язані з іншими, купу різних відчуттів — тут і запах певного будинку, і скрегіт засаджуваного прогонича, або ось несподівано вириває із забуття радісне дзвеніння вдареної молотком металевої рейки, підвішеної на дереві, яке повідомляло усіх домашніх, що час обідати. У пам'яті увічнено спогади про пережиті біль, смуток, почуття порожнечі, розпачу, малих чи великих радощів. Події, настрої, переживання вкривають безладно архівні полиці, ба більше — вони позбавлені хронології. Те, що трапилося нещодавно, переплітається із якимось далеким відчуттям, дрібний факт часів дитинства асоціюється мені із подіями останніх років. Я біжу вздовж цих полиць, іноді натрапляючи на якийсь значний факт, про який забув, іноді хтось інший нагадує мені про нього, чи коригує мої спогади. Я й сам собі дивуюся, чи так я чинив? Чи можна було це пережити? Ти кажеш, що так було, ні, неправда, це не міг бути Я. Моє минуле не цілком прозоре для мене. Я не завжди можу сприймати поправки іншого. Вони викликають у мене неспокій, руйнуючи моє знання про самого себе, вводять у мою пам'ять, у те, що насправду моє, двозначність. Іноді, навпаки, вони дозволяють мені чогось забути. Однак, безсумнівно, що моя пам'ять безупинно зустрічається із пам'яттю інших, із відмінною від моєї інтерпретацією моїх власних переживань і випадків. Вони по-іншому оцінюються. Те, що було для мене важливим, ув очах іншого може видаватися малозначним епізодом. Колись Арістотель писав у «Метафізиці», що це лише випадковість, коли будівельник кого лікує, бо зазвичай він цього не робить, а споруджує будинки. Для Арістотеля існує буття у правді, і таким буттям, як він писав, є його згідність із самою його істотою. Але ми уже відкинули поняття істоти мого Я та інтерпретацію подій, котрі б на неї

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

Справедливість, якщо про неї думати серйозно, не залежить від “попередніх умов” — вона або є, або її немає. Відносини між націями і державами, це здається ми вже засвоїли, будуються не на сентиментальності, а на взаємоповазі, рівноправності й правильному розумінні національних і державних інтересів. І знову і лише на справедливості.

Прощу вибачити мою наївність.

Чи і коли буде операція “Анти-Вісла”?

Можна розгорнути цю думку. Йдеться про те, чи сучасна польська держава і сучасне польське суспільство готові нормалізувати стосунки з українською державою та з українським суспільством і виправити здійснене зло?

Трагічна річниця операції “Вісла” відіграла в Польщі роль лакмусового папірця і викликала поляризацію активної частини суспільства на тих, хто “за” нормалізацію і тих, хто “проти” нормалізації. Ці прояви ще раз довели, що, попри наміри організаторів операції “Вісла” 50 років тому, в наступні роки і досі, не було досягнуто “остаточного вирішення” українського питання в Польщі. Українське питання існує, турбує, вимагає рішень саме тоді, коли цих рішень ніяким чином не хочуть ні приймати, ні, тим більше, здійснювати.

Є помітна і впливова група польських політиків та менш помітна і менш впливова група інтелектуалів, які намагаються полагодити справу “Вісли” і нормалізувати

польсько-українські стосунки. Саме з цього середовища вийшла відозва переважно представників опозиційної до уряду Виборчої акції “Солідарність” та їх прихильників з кіл інтелектуальної еліти, опублікована у польському паризькому журналі “Kultura”. Ніхто з владної коаліції (посткомуністичний Союз Демократичної Лівиці, СЛД, плюс Об'єднана Народна Партія, ЗСЛ, т.зв. “людовці”) до цієї відозви не приєднався. Характерно, що серед тих, хто поставив свій підпис немає імен відомих польських істориків, які займаються польсько-українськими відносинами. Таку помітну відсутність спеціалістів можна пояснювати подвійно: або принциповою незгодою з намірами нормалізувати стосунки двох народів (такі історики не готові до діалогу навіть суто наукового), або страхом перед пресією шовіністів, ксенофобів,

покликалися. Для будівельника той принагідний факт, що він когось вилікував, може мати вирішальне значення у формуванні його власної ідентичності. Рікер, коментуючи цю думку Арістотеля, покликається на поняття атестації. Атестація не є знанням про себе, а отже і про те, що було, вона є різновидом віри, une espérance, різновидом довіри, в даному випадку, до власної пам'яті. Таким чином, в атестації немає певности, вона крихка, але не підлягає, як будь-яке інше твердження, категоріям правди й олжі. Протилежністю атестації мала б бути підозра. Аtestуючи, я відкидаю підозру, я прагну визнання вірогідности атестації. В атестації я упевнююся щодо форми того, що було, вона також підтверджує мої оцінки. Це істотний момент для зміцнення моєї ідентичности, а водночас джерело конфлікту із тим, що мені накидається, із поглядом ззовні, який мимоволі будить підозру щодо мене самого. У архіві є ще сховки, де лежать найдорожчі, або, навпаки, найстрашніші, неохоче оповідувані спогади. Їх неможливо забути, вони є чимось таким, що найглибше пов'язує мене із минулим, із тим, яким я колись був. Рікер сказав би, що вони означають моменти повної атестації, вирішальні у побудові моєї автентичности, істотні для цього. У сховках Я відкривається перед собою у драматичній і нездоланній ширості. Воно не може їх позбутися, затерти, хоча б соромилося чи жалалося їх. Я намагається їх увічнити та ревно стереже, оскільки вони мають для нього найвищу цінність. Сховки є скарбницею інтимности, моїх найглибших переживань, щодо яких у мене немає сумнівів, і не важливо, як я їх оцінюю сьогодні. Є спогади, які тяжіють, змушують бути тим, ким бути не хочеться, є й такі, які становлять джерело нездоланного розпачу, є такі, які переповнюють мене радістю. У цьому місці виникає проблематика розпачу і насолоди, їхньої ролі у творенні ідентичности Я, чому так багато уваги приділив К'еркегор. Не буду у неї заглиблюватися. Можливо, він має рацію, коли стверджує, що розпач є хворобою, «не потрапити у яку — найбільше нещастя, natomiast, захворіти нею — найвище божє благословення», оскільки без розпачу неможливо відчутти себе вічним духом та особистістю. Можливо, усе те, що будило розпач, вчинило на мене сильний вплив. Я лише сумніваюся, що ці переживання, мовбито, завше підносять мене до добра, до одухотворення і Бога. Розпач має багато імен і численні моральні наслідки. Тут я поминаю ці питання. Істотним є лише твердження, що в цій частині архіву пам'яті криються найважливіші моменти, своєрідні верстові стовпи, які позначають перегони шляху

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДВІЗІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

україножерів, як лівих, так і правих. Очевидно, причини абсентизму є справді дві. Бо навіть серед формально прихильних науковців панують такі стереотипи про українців, що не мають фактичної підстави, а є наслідком псевдоісторичної мітології та певних ідеологічних настанов. Ну, а відвага відверто боротися з шовінізмом — не притаманна історикам. Часом виникає враження, що сумне відзначення 50-річчя перетворилося в палицю, застромлену в муравлище.

Слід підкреслити, що президент Польщі Александер Квасьньєвський, приймаючи організаторів і гостей Конгресу українців Польщі, засудив під час розмови з ними як юридичні підстави, так і практичну реалізацію депортації. Він і прем'єр Влодзімеж Цімошевич підтримали ідею будови пам'ятника українцям — жертвам табору в Явожно й обіцяли взяти участь у його відкритті.

Але не завжди реакція польської політичної верхівки була настільки прихильною. Газета "Zysie" зачитувала слова віцемаршала сенату Зофії Курнатовської (центристський Союз Свободи), яка "попереджувала, щоб українці не атакували Польщі, бо вони також на Східних Кресах (Курнатовська вжила це образливе для України поняття, бо вислів "західноукраїнські землі" не може пройти через її уста, а термін "Східні Креси" автоматично означає, що йдеться про частину Польщі.-Я.Д.) чинили різанину. Гострі слова можуть відштовхнути прихильних людей, що хочуть жити в злагоді. Думаю, найкращою

формулою врегулювання наших контактів було б послати слова "прощаємо і просимо прощення". З цього всього повіває явним диктатом: робіть саме так, бо може бути гірше. Про формулу "прощаємо і просимо прощення" я вже висловлювався. Тут можу додати, що, на мою думку, це глибоко неморально — вимагати каяття від поневолених, які піднялися на повстання проти гнобителів. Насамперед треба почекати каяття гнобителів. Росія не вимагала від поляків, а також литовців та білорусів каяття за повстання 1794, 1831, 1863 рр., хоча вона також зазнала тоді великих жертв. Мої слова про гнобителів і поневолених не стосуються спеціально польсько-українських відносин, а є висновком із світової історії. Була збройна і кривава деколонізація Алжiru, Анголи, Бельгійського Конго, Кенії — й ніхто за це не вибачався. Чому українці мають каятися за Богдана Хмельницького, Гайдамаччину, Українську Повстанську Армію перед своїми гнобителями? Це факти історії — здійснення права пригноблених на повстання (коли мирні заходи не дають результатів) — і чесна історіографія може їх інтерпретувати лише однозначно. Чи, може, українці мають бути єдиним народом у світі, що не сміє вести національно-визвольну боротьбу?

Колишній міністр внутрішніх справ Антоні Мацєрєвич (тепер в опозиції; представник правого, дехто вважає — крайньо правого, Руху Відродження Польщі, РОП): "Польська держава повинна справедливо компенсувати кривди Другої Світової війни. Однак не

у пошуках самого себе. Завдяки їм ми також бачимо, що дорога ця не була проста. Невпорядковані архіви та сховки вказують на те, як важко мені було шукати власну ідентичність, які численні конфлікти та напруги я пережив, скільки разів повертався, збочував і падав. Напевне саме тому я бережу ці найцінніші переживання від неделікатності інших, готовий прибирати різні маски, і тим самим приречений на розщеплення між переживаннями та їхньою внутрішньою експресією. Це не цілком хворобливе розщеплення, як це бачать психіатри, це природний спосіб захисту власних інтимних скарбів. Усім спогадам колориту надає мова. Напевне саме тут власна історія найближча до оповіді у її літературній формі. Аби правдиво відтворити те, що було, треба цю історію зодягти у відповідні слова, тим самим відтворюючи той настрій, далеку уже атмосферу тих днів. Є, однак, спогади, які взагалі неможливо висловити словами. Долучення їх до оповіді є насильством, чинним щодо таких спогадів, підпорядкуванням їх чомусь чужому, тому, що принесене світом, вимогами оприсутнення, дотримання присутності в об'єктивізованій формі, яку тільки й може дати мова. Слова повинні вказувати дату, значення якої так виразно підкреслював Бергсон. Репортажне представлення випадків, об'єктивізоване, схематичне, як-от у офіційній біографії, призводить до втрати правди, певної деформації. Буває, коли хто розповідає про моє життя, я усвідомлюю, що він не каже, як воно було насправді, що випливає із самої конструкції оповіді. Ця інформація може бути надміру суха, або ж, навпаки, надто поетична, а це діймає, бо події позбавляються властивої кумедності, серйозності чи загрозливості. Мої спогади добирають слів спонтанно, мають свою власну мову, завше емоційну, оскільки мають на меті не так правду фактів, як переживань. Мова змушена забріхуватися разом зі мною, мусить повернути мені мене самого, бо це Я, яким, як геніально пише Пруст, я «був тоді, а потім зник так надовго, аби це знову стало мені близьким». Це мова інтимних спогадів, однак вона рідко досягається та знаходить адекватне відображення у публікованих мемуарах і часто зазнає змін, коли я вживаю її сам, дивлячись на минуле крізь призму актуальної миті. Ці відмінності будять у мені сумнів. А може, вдивляючись у минуле і шукаючи належних слів для його відтворення, я впадаю в ілюзію, творю певний міт того, що сталося, що було для мене якимось чином дороге чи невідне, перебільшую, переміную, втрачаючи відчуття пропорції через віддаленість і неясність спогаду.

БАРБАРА СКАРґА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

можна допустити до ситуації, при якій компенсацію мали б отримати спершу позбавлені комуністами польські громадяни інших національностей, а лише опісля — також позбавлені майна — поляки“ (цитую за газетою “Zycie”). З таким проявом національного егоїзму дискутувати досить просто. Україна, попри свій дуже важкий економічний стан, дає фінансову допомогу своїм громадянам кримськотатарської, а також грецької, вірменської, болгарської національностей, хоча ця ж Україна не має жодного стосунку до депортації кримських татар та інших меншин (а Польща ж до депортації українців стосунок має!) — її здійснила Росія, що не дає жодної компенсації. Хоча цілком оправданою є вимога, щоб український уряд пам'ятав також про депортованих українців.

Думаю, крапки над “і” поставив у інтерв'ю “Gazecie Wyborczej” віцемаршалок сейму Марек Боровський (Союз Демократичної Лівиці): “Поки що не бачу шансу, щоб сейм засудив операцію “Вісла” (пригадую, що сенат засудив операцію „Вісла” ще 3 серпня 1990 р. – Я.Д.). Операція була наслідком, а не причиною певних подій. Не так, як сталінська політика денационалізації, коли переселяли цілі невинні народи. Ці українці не були народом спокійним і тихим, тогочасна влада мусила щось робити, реагувати“. Як бачимо, польські посткомуністи нічим не різняться — в ставленні до українців — від своїх комуністичних колег з-перед 50-ти років. Боровський не хоче знати історії, бо між сталінською депортацією народів

Росії і комуністичною депортацією народів Польщі стоїть знак рівняння по лінії принципу колективної відповідальності, засудженого цілим цивілізованим світом. Смішно слухати, що операція “Вісла” з розпорошенням українців на великих територіях не була розрахована на денационалізацію й етноцид, бо чим займався, нібито, лише Сталін.

Як бачимо, на практиці до нормалізації польсько-українських стосунків — у світлі 50-річчя “Вісли” — з точки зору відомих польських політиків ще далеко. А польська влада не думає реально заглянути злочин операції.

Про, м'яко кажучи, нерішучість польських істориків я вже згадував. На німецько-польсько-українському форумі “До 50-річчя операції “Вісла”. Від важкої історії до одвертого обміну молоддю” 4 квітня 1997 р. у Кракові відомий історик Ришард Тожецький відстоював думки, що, нібито, існувало політичне рішення, ухвалене III конференцією ОУН у лютому 1943 р., про ліквідацію польського населення на західноукраїнських землях; що операція “Вісла” здійснювалася за командою з Москви; що депортація українців Закерзоння була викликана мілітарною необхідністю. Все це — без підтвердження історичними джерелами. Польські історики, майже як правило, ігнорують українські історичні праці та уникають наукової дискусії з автентичними документами в руках.

Мова, таким чином, може стати причиною двозначності пам'яті, порушивши її правду, а водночас дозволивши її увічнити. Ця двозначність посилюється тоді, коли ми намагаємося надати сенс цілості спогадів, а отже із вмісту архіву створити власну історію. Я завше маю якусь історію, яку можна оповісти, у якій я виступаю головним персонажем. Історія має певні особливості, які можуть стати джерелом конфлікту і зруйнувати вибудовану автентичність. Причини тут бувають різні. По-перше, початок історії не збігається із початком мого життя. Цього я не пам'ятаю, свідками тих часів були інші особи, від них я запозичую відомості. Моя історія починається у тій точці, куди сягає моя пам'ять, хоча можливо, саме перші дні чи роки могли визначити увесь її перебіг. Отож, ця історія недолуга через саму істоту пам'яті, вона непевна і легко піддається маніпуляціям. Мені нічого не відомо про те, що (як повчає психоаналіза) у перші миті життя зі мною начебто трапилося якесь травматичне переживання, яке позначилося на моєму Я настільки сильно, що визначило напрямок моїх думок і прагнень. Якесь агресія, невідь-чому зроджена, якесь злість чи несподіваний, нічим не спричинений страх, — чи не мають вони свого витoku у часах непам'яті, через віщо я не в стані пояснити їх, не в стані включити ці відчуття, а може й дії, до моєї історії, в такий спосіб порушуючи когерентність подій. Моя історія приречена на білі плями, яких не може заповнити чужа розповідь, що видається мені неправдивою, а то й просто забріханою. Далекий від психоаналізи Бергсон запровадив поняття несвідомих спогадів. Поряд із тими спогадами, які прекрасно прилучаються до наших актуальних думок, позаяк вони пов'язані із нашими активними діями, «існують тисячі й тисячі інших, замкнених у нашій пам'яті; вони знаходяться *під* сценою, куди не світло свідомості... Ці спогади, які пам'ять утримує у своїх темних глибинах, є ніби невидимими марами. Вони прагнуть видобутися на світло, навіть не пробуючи туди вознестися, вони бачать, що це неможливо, оскільки я, жива та діяльна істота, зайнятий чимось іншим, а не ними». На думку Бергсона, такі спогади уявляються лише в наших снах. Їх брак у яві може призвести до глибокого заламання усієї нашої особистості, оскільки вона не в стані цілісно охопити усієї своєї історії, пояснити усіх своїх вчинків. Лакуни у пам'яті породжують неспокій, напруження; аби їх позбутися, Я дуже часто полишає бажання зрозуміти самого себе і творить історію лише із частини спогадів, «закриваючи очі на всю решту». Оповідач нерідко вдається до типових випадків, аналогічних тим, які випали

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДВІЗНІННЯ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

Запрошення до зіставлення своїх та українських наукових поглядів відкидають. Найновіший приклад. 15-16 травня 1997 р. Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича Національної Академії Наук України та Львівський університет ім.І.Франка провели у Львові конференцію "Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла")". У ній мали взяти участь такі польські спеціалісти, як А.Айненкель, С.Ячинський, М.Папезинська-Турек, В.Серчик, С.Стемпень, Р.Тожецький, Р.Щигел. Ні один з них на конференцію не прийшов, хоча їх дуже чекали. Бойкот не є ні науковою дискусією, ні науковою відповіддю. Тим більше, що українські історики лише відносно недавно отримали змогу писати і говорити одверто. Таким чином, предметна наукова дискусія істориків, по суті, лише повинна початися.

Можна зрозуміти, що польські історики є у дуже складному становищі: між історичною правдою, що може бути лише одна-єдина, і патріотичним обов'язком, який чомусь не завжди ототожнюють зі справедливістю і, знову, з історичною правдою. Але завдання позбавити власну громадськість позаісторичних мітів, здається, дуже важливе і невідкладне. Правда, це завдання не єдине лише істориків.

Задля об'єктивності слід відзначити, що й з українського боку працюють фальсифікатори історії, які шляхом пристосування намагаються — за дуже давньою

традицією — не втрачати "панської ласки". Академік Ярослав Ісаєвич, для прикладу, керуючи засіданням II Міжнародного наукового семінару "Польсько-українські стосунки в роках Другої Світової війни", що проходив 22-24 травня 1997 р. у Варшаві, наклав кляп на уста тих українських істориків, які намагалися розглядати польсько-українські відносини у причиновому зв'язку. До тем, на які академік наклав табу і які були вилучені з наукової дискусії, увійшли наприклад: польські пацифікації українських земель напередодні війни, винищення польською стороною українського населення Холмщини, Волині, Східної Галичини, Закерзоння саме в роки війни і зразу ж після неї, межі української етнічної території на 1939-1945 рр. і те, що Україну — також під час війни — позбавили двох стародавніх княжих — королівських столиць Перемишля і Холма. А замовчування проблем — це, як відомо, один з найяскравіших проявів фальсифікації. Між прислужництвом та науковим підходом до важливих питань дуже важко знайти щось спільне. Ледве чи помагають у таких випадках ті високі наукові титули.

Розглядаючи ставлення польської преси до українського питання в Польщі, історик та журналіст, редактор місячника "Агсапа" Анджей Новак скаржився на згаданий краківській конференції 4 квітня 1997р., що в пресі, мовляв, складалася непропорційна ситуація, бо найпочитніші газети друкують матеріали, прихильні до українців і навіть говорять про польські злочини. А

на долю інших, долучає їх до потоку історії, хоча вони й не трапилися, позаяк йому у такий спосіб легше зрозуміти себе і бути зрозумілим для інших. До цієї добірки він допускає також особливі факти, які мали б свідчити про окремішність, певні повороти долі, властиві тільки йому; джерелом цих подій є його сховки, навіть тоді, коли такі факти руйнують цілісність потоку. З'являється інший вимір напруги, поміж тим, що є правдою для Я, і сенсом, якого він хоче надати цій історії. Інгарден звертав особливу увагу на те, що все мое минуле з'являється у «скороченій часовій перспективі», що тут трапляються зсуви, усічення чи видовження часових фаз, а це своєю чергою призводить до значних модифікацій моїх власних переживань у спогадах. Проблема, однак, значно глибша. В архіві не існує жодної окресленої часової структури, в той час як у оповіді перебіг подій, їх черговість у часі видається фундаментальною справою. Інтрига мусить розвиватися, аби увиразнити сенс. Однак часовий вимір інтриги незгідний із реальною хронологією подій. Наступні з них можуть пояснити попередні. Отож, структура часу підпорядкована правилам сенсу, а не навпаки. Час оповіді лише у виняткових випадках може зберегти тяглість і лінійність. Він має миті зламів, стрибків, повернень, що підкреслює драматичність його перебігу. Конфігурація, якій підпорядковані події, може, таким чином, відходити від тієї, яку творять інші, намагаючись пізнати історію. Біографія та автобіографія можуть цілковито відрізнитися одна від одної. Правила сенсу, яким я підпорядковую власну історію, змушені також зважати на фактичний перебіг подій у навколишньому світі. Знання про них впливає як на добірку моїх переживань у минулому, так і на зв'язки, які вони мають пояснити. Моя історія перестає бути тільки моєю історією, адже вона освітлюється ззовні, вона бачиться крізь призму загального, яке стосується не лише мене. Про це передовсім свідчать мемуари. Хоча спогади рідко бувають цілком ідентичні власній історії, вони, тим не менше, описують індивідуальні історії. Однак, порівнюючи їх із іншими мемуарами того ж історичного періоду, ми помічаємо, що вони радше типові; вони можуть різнитися деталями, висвітленням фактів, різновидами відчуттів, що дуже цінно для історика, однак їхня зануреність у події значною мірою нівелює ці відмінності. Погляньмо, скажімо, на спогади поляків періоду війни, скільки тут стереотипних біографій, скільки повторюваних випадків і способів поведінки, котрі дозволяють синтетично і загалом сприйняти їх. А де ж моя власна, моя неповторна, притаманна лише мені, ні з ким не вимінна історія? Вона

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

відмовляються друкувати антиукраїнські статті. Тому, за Новаком, виникає "ситуація нерівноваги" і "однобічність", яких треба уникати. Треба віддати належне найпоширенішій польській пресі (а вона є високого рівня, без сумніву), яка намагається займати об'єктивну позицію. Також відчуваючи пульс епохи. Але не все є таким розживим. Хоча україножерна католицька газета "Слово" перестала виходити, її майже автоматично замінила посткомуністична "Трибуна". Один з найпопулярніших у Польщі тижневиків "Політика" вмістив 12 квітня ц.р. нотатку про Конгрес українців Польщі у своїй хроніці аж на передостанньому двадцятому місці, після однієї кримінальної справи і перед некрологом. Це про дещо говорить. Та й основне, на що звернув увагу тижневик, це формула "прощаємо і просимо прощення". Антиукраїнські походи не припиняють правоекстремістичні "Szczerebiec" та "Falanga Torunska". Так що статті антиукраїнського змісту не зникають і "ситуація рівноваги" не надто порушена.

Явну ж "ситуацію нерівноваги" створюють спеціальні вітрини і відділи в книгарнях, в яких щедро представлено видання про польські Львів, Вільнюс та Східні Креси. При читанні такої літератури складається враження, що саме там, а не в Центральній Польщі, перебуває дух і б'ється серце правильного поляка. Тому з великим успіхом відбувається збір коштів на екранізацію "Огнем і мечем" за Генриком Сенкевичем, хоча антиісторичність і фальсифікаторство його роману не є секретом. Тому на

роль Богуна призначають актора, якого амплуа є ролі бандитів та вбивців. А ще є український тризуб, пробитий польським орлом, у римо-католицькому костюмі в Перемишлі та багато, багато свідчень ксенофобії й шовінізму. Є ще забуття 6 мільйонів поляків, які загинули від рук німецьких окупантів під час Другої Світової війни, і постійне пригадування хай навіть 80 тисяч тих поляків, які загинули в цей же час від рук українців на українських землях. Варто вдуматися в пропорції жертв. Німців повинні б ненавидіти понад 70 разів більше, ніж українців. Але так не є. Є ще результати примусової асиміляції українців — ті, що під тиском стали перекинчиками та примусили своїх дітей забути про українське коріння. Виникла категорія криптоукраїнців, які, побоюючись ксенофобного оточення, "на людях" говорять лише по-польськи і всіма способами намагаються замаскувати свою українськість. В такий спосіб було розтоптану людську гідність значної частини українців у Польщі.

У польському суспільстві помітні певні зрушення. Але воно в цілому не хоче розуміти і визнати свої помилки, свій імперіалізм, колоніалізм стосовно українців. Воно хоче лише покори і прохань прощення. У польському суспільстві, поки що, немає розуміння того, що і на Волині, й на інших українських землях поляки були лише окупантами і колонізаторами — і що як такі вони програли політично, мілітарно і морально.

затирається, включаючись в універсальний потік життя, вона перестає бути моєю, стає чужою мені, оскільки не є винятковою. Дедалі скрупульозніше шукаючи сенсу власної історії, я усе глибше вникаю у власні вчинки, їхні мотиви, у мої переживання, страждання, помічаю їхню переплетеність і залежність від того, що було поза мною, від різноманітних сил та обставин. Чи можливо, отож, здійснити інтеграцію з тим, що було, чи можу я знайти у минулому нарис проєкту моєї власної автентичності? З'являється напруженість поміж тим, що Я трактує як своє минуле, та цією інтеграцією зовнішніх сил, які вдираються у потік моєї історії, позбавляючи мене чогось, водночас накидаючи чуже, накидаючи навіть те, що я відчуваю глибоко своїм. Історія, у якій я шукаю сенсу мого власного минулого, постає переді мною в якості чужої, — тієї потуги, яка здатна знищити, а може, й уже знищила мою власну історію. У спробі надання сенсу закорінені суперечності, які виникають із діалектики поміж тим, що моє, і тим, що виходить поза межі мого, є загальним і чужим, поміж моєю історією та історією навколишнього світу, поміж моїм баченням минулого, моєю пам'яттю і пам'яттю інших. Чи в стані я окреслити, ким був, куди йшов, чого прагнув, з урахуванням цих відмінних перспектив, відкидання яких свідчило б лише про безпричинну, ба навіть, хворобливу замкненість у собі? Врешті, пам'яттю управляє те, що я назвала епістемою, моїм горизонтом ідей та wartości, змінним у часі, але завше присутнім, у минулому вирішальним для моїх вчинків, сьогодні, коли я звертаюся до минулого, намагаючись це минуле відтворити, значною мірою вирішальним для добору подій. Споглядаючи те, що трапилося, я намагаюся не лише зрозуміти, чому трапилося так, а не інакше, але й виправдатися. Я згадую власні помилки, невдачі, ба навіть злочинні рішення. Я можу себе засуджувати, бо нині я думаю уже по-іншому. А все ж, мені б хотілося применшити вину, витлумачити свої мотиви, створити міт про себе і про минуле, певну фіктивну історію, котра зрештою зрадить себе. Факти ці належать радше до сфери психології, аніж онтології. Із онтологічної точки зору варто ствердити лише одне. Горизонт, у якому Я будує себе, є настільки мінливим, що може порватися нитка між тим, що відбулося і що я пам'ятаю, та тим, що є зараз і до чого я прагну. Залишається нерозв'язаним питання, чи я творю історію так, аби віднайти себе, чи навпаки, історія, хоча й сповнена лакун та перекручень, творить мене. Коли я міркую про історію та пам'ять, мені на думку спадає грецький міт про дзеркало, який так мудро пов'язує історію Наркиса зі світом

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ
ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ. ПОДЗВІННЕ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА"

Культивування ненависти до українців за програму — це хвороба суспільства, яку треба лікувати. Ліки в руках польської політичної й інтелектуальної еліт. Бо лише вони можуть допомогти ламати психологічний бар'єр, який нарастає століттями, і який вони переважно зміцнювали, а не руйнували.

Треба сподіватися, що офіційні контакти між Польщею та Україною (візит президента Польщі до Києва у травні 1997 р. і підписання ряду угод та інших документів), які розвиваються цілком задовільно, поступово впливатимуть також на стан умов суспільства. Правда, "залишаючи минуле історикам", обидва президенти одночасно виступили інтерпретаторами (не дуже вдалими) цього минулого, а словесної формули "просимо вибачення" у наш час вже замало.

Існує певний, питомо польський комплекс: уявлення про те, що Україна не зможе існувати, жити, розвиватися при неприхильному або ворожому ставленні до неї польського суспільства. Зможе. Бо Польща не є "номер 1" в українських зовнішньополітичних проблемах. А плекання ненависти йде лише на шкоду самій Польщі й польському народові.

Доки в Польщі діятиме подвійний алгоритм мислення — один для "нас", поляків, а інший для "них", українців, доти польське суспільство не буде готовим до рівноправного і плідного діалогу зі суспільством українським. А такий діалог і нормалізація надзвичайно потрібні. Це вимога часу, який ми переживаємо.

Діоніса. У метафізичній інтерпретації він говорить про те, що душа, розглядаючи себе у дзеркалі Наркіса, прагне охопити сама себе у всій своїй повноті, переплавитися із собою і тим, що видається іншим, намагаючись досягнути абсолютну єдність. Дзеркало Діоніса розбиває моє відображення на нескінченну кількість хаотичних, невиразних фрагментів. Тим сильнішим стає прагнення втекти від цієї розмаїтості, прагнення стати цілим, здобувши себе. Поміж цими двома відображеннями панує, отже, згідність одного й того ж фундаментального прагнення, яке недосяжне, але яке безперервно прошиває нас. Із його перспективи пам'ять, з одного боку, уявляється мені передумовою інтеграції автентичності, а з іншого — безперервною загрозою розтрощення.

Переклад Андріса Вішняускаса

Ingarden R. Książeczka o człowieku. — Krakow, 1972. — S. 50.

Ibid. — S. 47.

Ibid. — S. 50.

Ibid. — S. 68, 73.

Ibid. — S. 50.

Ibid. — S. 57.

Ibid. — S. 58.

Bergson H. Melanges. — Paris, 1973. — P. 50.

Bergson H. Oeuvres. — Paris, 1963. — P. 63.

Husserl E. Wykłady z fenomenologii wewnętrznej świadomości czasu. — Warszawa, 1989. — S. 63.

Heidegger M. Bycie i czas. — Warszawa, 1994. — S. 460.

Ibid. — S. 462.

Levinas E. Totalite et infini. — La Haye, 1961. — P. 118.

Heidegger M. Die Grundprobleme der Phaenomenologie. — Frankfurt/M, 1973. — S. 375.

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ

А Л Е Н Б Е З А Н С О Н

КОРДОНИ ЕВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

Багато відповідей, що стосуються майбутнього Європи, оминають один істотний пункт, а саме — питання східних меж майбутньої Унії. Я хотів би з'ясувати певні аспекти цієї спірної справи.

На думку істориків, Європа мала певні особливі риси ще задовго перед переселенням народів. Римська Імперія так і не змогла її об'єднати. Експансія Риму, з одного боку, спрямувалася на Близький Схід, а з іншого — на Африку, тому завоювання Європи так і не було завершене.

У середньовіччі Європу єднає в певному сенсі саме розпад Римської Імперії (усамостійнення Візантії та перехід Африки під панування ісламу) та латинське християнство. Воно згуртовує довкола себе германські народи та невелику частину народів слов'янських.

Під кінець XVII сторіччя східні кордони Європи виглядають так: на півночі вони визначаються межами шведських та пруських володінь. До них належить Фінляндія (та — як перехідні — терени довкола Фінської затоки) і територія майбутніх Естонії та Латвії. Далі на південь лежать терени польсько-

Ibid.— S. 384.
Heidegger M. Bycie i czas.— Warszawa, 1994.— S. 592.
Поп.: Ibid.— S. 478 etc.
Ibid.— S. 475.
Ibid.— S. 475.
Ricoeur P. Soi meme comme un autre.— Paris, 1990.— P. 175.
Див.: Skarga B. Granice historycznosci.— Warszawa, 1989.
Арістотель. Метафізика.— 1032a, 1027a.
Ricoeur P. Soi meme comme un autre.— Paris, 1990.— P. 347 etc. «Comme il vient d'être suggere, l'attestation est l'assurance, la creance et la fiance — d'exister sur le mode de l'ipseite».
Ricoeur P. Soi meme comme un autre.— Paris, 1990.— P. 351.
Kierkegaard S. Bojzn i drzenie. Choroba na smierc.— Warszawa, 1969.— S. 162-163.
Порівняйте із міркуваннями Антонія Кемпінського на теми шизофренії у: Kepinski A. Schizofrenia.— Warszawa, 1992.— S. 198.
Proust M. Sodoma i Gomora / Tium. T. Zelenski-Boy.— Warszawa, 1958.— S. 189. Тут я маю на увазі той фрагмент, коли герой згадує покійну бабусю і шукає належної мови, аби переплавитися із дорогими йому хвилинами минулого, тоді як слова і думки невдячного і самолюбного молодика не дозволяють йому до них наблизитися.
Bergson H. Melanges.— Paris, 1973.— P. 452. Ibid.— S. 1082.
Ingarden R. Ksiazeczka o czlowieku.— Krakow, 1972.— S. 56.

БАРБАРА СКАРГА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ

АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

литовської унії, кордони якої змінюються в результаті війн та угод; до них належать Княжа Пруссія, Лівонія, Курляндія та інші навернені хрестоносцями землі, а окрім того, терени, що лежать у басейні верхнього Дніпра (Литва, терени теперішньої Білоруси), Україна, аж по її південні кордони, де розпочинається панування Оттоманської Імперії та кримських татар. І нарешті, мінливий південно-східний кордон з Османською Імперією становлять терени, що належать імперії Габсбургів, які поступово поглинули землі, заселені наверненими в католицизм слов'янами (словенців, хорватів, чехів, словаків) та Угорщину в їх якнайширших межах.

Тому можна визнати, що східню межу Європи творять три обшари — прусько-шведський, польсько-литовський та австро-угорський. Однак насправді ситуація складніша з уваги на два фактори: з одного боку, це російська експансія, а з іншого — відступ держави Османів. Тут я хотів би розглянути тільки перший. Однак перед тим, як я до нього приступлю, спробуймо окреслити причини, чому ми ледь не інстинктивно зараховуємо попередньо перелічені території до Європи.

А йдеться тут про подібність чи аналогічність історичного досвіду та відсутність кардинальних відмінностей, які могли б вносити якусь відмінність у

процесі їх спільного розвитку.

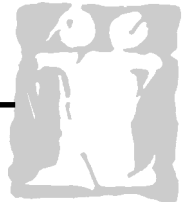
Я вже згадував про латинську християнську традицію. До неї слід додати такі важливі середньовічні інституції, як феодальна суспільна структура, міське право (польські міста поставали, запозичивши Магдебурзьке право), ордени бенедиктинців, домініканців, францісканців, університети, мистецтво готики; а потім — Ренесанс, римське право, гуманізм, орден єзуїтів. З огляду на неперервність розвитку навіть Реформація не стала відступництвом, оскільки реалізує певні засади, закладені у латинській християнській традиції, і стає явищем, типовим для Заходу — і чимось чужим та незрозумілим для православ'я. Щоб шляхта та міський патриціат могли перейняти маєтності та церковну владу, необхідною умовою була сама наявність цієї шляхти, міст, законодавчо закріпленої власності, детальної догматичної теорії св. Августина — того всього, що є визначальним і неповторним явищем, яке ми називаємо Європою.

Так само істотною справою є і її цивілізаційна єдність, її неперервність як у часі, так і у просторі. Прикладом можуть служити досягнення середньовічного землеробства, що полягали в обробітці тяжких та вологих земель півночі; це вміння з'являється десь коло тисячного року. До інших країн воно приходить повільно — потрібно було вісім століть, щоб воно досягнуло Польщі.

Так само можна прослідкувати поширення таких

АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

явищ, як право, купецькі міста, університети, друк, феодальна структура влади, тощо. Ідучи за цим принципом, ми можемо дійти до теренів, до яких згадані принципи вже не сягають, або ж є настільки деформованими, що втрачають свій первинний характер — і таким чином доходимо до кордонів Європи.

Ідучи потягом з Парижу до Москви, ми виразно відчуваємо, як закінчується Європа, як вона розчиняється та поступово пропадає. Села та міста поволі втрачають свою красу, щоб нарешті десь в околицях Смоленська перед нами розпростерся краєвид вражаючої краси, певним чином кращий, ніж той, який ми залишили за собою. Самотність та загубленість у розлеглих порожніх просторах, убогість і своєрідний чар господарств та низьких огорож — знак, що ми прибули до іншого світу.

Таким чином межі Європи пролягають по Росії. Вона неодноразово декларувала свою європейськість, від часів Петра, Катерини та Олександра аж до сьогодні. Щоправда, ніколи не одноголосно. Які ж аргументи може навести Росія для обґрунтування своєї тези?

1. По-перше, це аргумент переможця. Московське князівство було далеко від сфери інтересів Європи і було тереном набагато менше знаним, ніж Османська держава. Аж до XVII сторіччя Швеція та Польща змогли незначними зусиллями ще більше ізольовувати Росію. Тимчасом наприкінці того самого століття шведський мур

був пробитий, а Польщу ослабило відділення половини України. Перевага Росії над Швецією була перш за все чисельною, порядку 15 на 1. Таким чином, Швеція, попри свою чудову організацію (бо була зразком для Петра Великого), мусила поступитися. У випадку Польщі російська перевага стосувалася головно політики. В Польщі не відбувся до кінця перехід від форми врядування типу абсолютної монархії, так як це відбулося в інших європейських країнах. У той момент, коли перед лицем російської загрози ця зміна стала доконечністю, російська дипломатія вже була здатна цьому запобігти.

Російська держава, тоді ще значно відмінна від монархії *ancien regime*, довела, що може бути більш ефективною, ніж шляхетська Річ Посполита. Прусська та Австрійська монархії поспішили поділитися між собою те, що залишилося від Польщі так, щоб вона повністю не підпала під російське панування. З того часу (1795 року) Росія мала кордони з Пруссією та Австрією і задекларувала свою приналежність до Європи.

2. Росіяни в цілому мають світлу шкіру, пряме волосся та європейський розріз очей. Вони є результатом етнічного змішування народів, що прибули з південних степів (скіфів? слов'ян?), північних фінських племен, та незначної домішки татарської крові. Таким чином росіяни належать до того самого

Отрута лихої пам'яті

*Треба знати також те, на що
були здатні наші безпосередні
предки, а не лише те, що із
ними трапилося. Треба знати,
на що здатна людина.*

Еліас Канетті, «Гра очима»

Марія Домбровська-Партика

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТІ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

етнічного типу (раси, як казали у XIX сторіччі), що й інші європейські народи. Російська мова належить до індоевропейської групи мов, подібно як і мови, якими розмовляють у серці континенту. Російська літературна мова наприкінці XVIII сторіччя (Фонвізін, Пушкін) була під таким сильним впливом французьких зразків, що в певних аспектах більше нагадує сучасні романські мови — принаймні з огляду на синтаксис та блискучість висловлювання — ніж польська чи німецька мови, вже не кажучи про угорську чи фінську.

3. Росія є християнською державою. Була хрещена 988 року через особисте хрещення правлячого князя; подібно, хоч і в інший час, була здійснена і християнізація Норвегії, Угорщини, Польщі та Литви. Християнство в Росії перетривало панування наvernених у іслам монголів. Від католицизму, який впливав на Росію з Польщі та України, вона запозичила свій перший катехизм. Із Німеччини та Швеції йшли протестантські впливи, які дали зразки для організації російської Церкви, тому для деяких містичних рухів та сект Росія стає місійним тереном. Англійські біблійні місії у XIX столітті починають перекладати Святе Письмо на російську мову.

4. Зближення Росії з Європою відбулося завдяки волі держави, яка хотіла позбутися ізоляції та

порвати з традицією степової імперії. Це бажання, яке появляється вже у Івана III, набуває шораз більшого значення у XVII столітті і реалізується в епоху Петра Великого. Петербурзькі царі прагнуть витворити у Росії монархію апієн regime за французьким зразком. Але у версії, що була адаптована Пруссією та Швецією для Східної Європи. Будучи військовою та адміністративною монархією, російська держава обирає своєю метою досягнення суспільного порядку і почасти цю свою мету осягає. Поволі вдається з маси підданих вибрати прошарок дворян та прищепити йому певну європейськість, манери та почуття власної гідності. Починаючи з часу правління цариці Катерини, російський дворянин не може бути покараний фізично. Микола I впорядковує правову систему та впроваджує справжнє право власності. Олександр II ліквідує панщину. Олександр III пропагує промислову революцію та масову освіту. Можна сміливо стверджувати, що на початку цього століття Росія дійсно з огляду на багато аспектів починає нагадувати німецькі чи австрійські зразки, попри запізнення в певних сферах — часом і на кілька століть (у рільництві, праві), але часом лише на кілька десятиріч років (у системі освіти, представництві).

5. Найбільшим аргументом, що мав би свідчити про приналежність до кола європейських культур — в очах росіян, як і решти світу — є російська література XIX

Історія не є учителькою життя — ось у чому полягає безрадісна і скептична мудрість нашого віку. Чи може пам'ять чогось навчити, від чогось уберегти, дати свідчення правди? Що то буде за правда і яка з неї користь? Чи зуміємо ми осягнути, на що була і залишається здатною людина?

Задужбина — це побожний дар, який складається за упокій душі фундатора, во славу Божу, на пожиток і пересторогу людям. Це знак сатисфакції та покути, прохання про пам'ять і молитву, матеріалізована мрія про вічність. Задужбина може бути храмом, олтарем, колодязем, мостом, притулком для подорожніх, школою чи монастирем. Вона увічне ім'я фундатора, виростаючи із сподівання на вдячність наступних поколінь. У тлінному вимірі вона є безкорисливим дарунком, у остаточному вимірі — волянням душі про допомогу на шляху до спасіння. Задужбина — це вияв покори щодо Бога і людей, а водночас вияв опору часові. Слово задужбина нерозривно пов'язане із пам'яттю про середньовічних християнських володарів слов'янського Балканського півострова. Зі стін церков і монастирів дивляться на нас серйозні очі фундаторів. Їхні постаті, застигли у ієратичних жестах, увічні в барвистому світі старовинних фресок. Але не тільки вони, турбуючись про спасіння душі, залишили свій слід на землях

балканських слов'ян: «Спорудження призначеної для загального вжитку будівлі було святим обов'язком кожного доброго мусульманина, який володів належними засобами і можливостями, а також міг забезпечити відповідні доходи на її утримання», — пише Радован Самарджич у ґрунтовній біографії Мехмеда паші Соколовича. Однак на «задушних» пам'ятках побожних мусульман ми не знайдемо їхніх портретів. На деяких із них zostалися імена фундаторів, прізвища інших збереглися у вдячній пам'яті нащадків чи кривавих легендах. Найкращі пам'ятки християнської та мусульманської культур на просторах Балкан є проханнями про пам'ять добра, залишеного у спадок нащадкам тутешніми і зайдами, переможцями і переможеними, жертвами кривавих боїв за свого Бога, своїх володарів, свою здобич і маєтки. Балкани — це простір, спадково обтяжений КОРДОНОМ: поміж святинями, релігіями, державами, племенами, народами, регіонами, людьми. В історичній пам'яті Балкан домінує постать ЧУЖОГО, НЕПРИЯТЕЛЯ, котрий безуважно чатує на згубу МОЄЇ віри, МОГО простору, МОЄЇ спільноти. Оборона та напад, недовіра та відчуття загрози, деструктивна ксенофобія — ось ті моделі, які історія прищепила мешканцям Балканського півострова. І лише подекуди

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТІ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

століття. Пушкін, як і Чосер у Англії XV століття, орієнтується на французькі зразки та освіжає їх. Він започаткував прекрасну літературну традицію, що надихається здобутками Англії, Франції та Німеччини, і за незначними виїмками тримається світського та ліберального духу.

Коли на початку цього століття японці захотіли ознайомитися з історією європейської літератури, то щонайперше вони звернулися до російської літератури, як найближчої та найбільш доступної.

Тобто аргументів є багато. Росія може на них посылитися, і їх може сприйняти Європа. Проте, все ж таки, попри весь поступ європейської цивілізації на просторах Російської Імперії, то тут, то там було чути й скептичні голоси. Між тих, хто сумнівається, були і Руссо, і Кюстен, і Мішле, і Маркс, і Конрад. Мішле писав: „ Це крещендо брехні, фальшу, ілюзій... Я вам кажу, стверджую та доведу, що Росія *не існує*“. Або Маркс: „ Попри світові досягнення, (Російська Імперія) існує більше силою віри, ніж факту“.

Подібні твердження, поширені близько 1850 року, здаються абсурдними у 1914 році. Тимчасом через десять років опісля від європейської цивілізації в Росії нічого, чи майже нічого не залишилося. Після падіння *ancien regime* та руйнації Церкви щезає громадянське суспільство,

ринкова економіка, право, власність, суспільні класи; навіть мова убожис. Все, що залишилося від релігії та літератури, животіє у підпіллі та на еміграції. Європейська соціалістична доктрина потрапила до рук фанатиків, які перекутили її, виходячи з своїх власних потреб, та довели до стану дикости; і саме ці фанатики оволоділи Росією. Здобутки трьохсотлітньої історії невдовзі були повністю знищені. Чи, може, вони були такі крихкі, а європейське коріння так неглибоко закоренилося у російській землі? Але чому?

В епоху перед примусовою (накинutoю зверху) європейізацією в Росії бракувало попередньо згаданого історичного досвіду, який був спільний для всієї Європи. Не було тут ні Римської Церкви, ні феодалізму, ні міст, ні Ренесансу, ні права власності і т.д. Мало того, Росія була обшаром відносної цивілізаційної порожнечі не тільки у порівнянні з Європою, але й щодо сусідніх імперій турків-османів, персів, монголів та Китаю і Японії. Ремесло майже не існувало. Рільництво початку XIX століття мало продуктивність, порівнювану з продуктивністю епохи Меровінгів, а на початку XX століття — Англії епохи Війн Двох Троянд. Щоб Росія стала європейською, все мало бути створене державою. Звідси беруть корінь і сумніви багатьох європейських мислителів: для них Росія нових часів була штучною

їм вдавалося визволитися від цієї спадщини. Тому балканські задубжини так часто падають жертвою злої пам'яті нащадків, які ставляться до них, як до символів ненависних чужинців, пам'яток принижень і злочинів, а не як до символів співекзистенції, можливості оновленої спільноти. Зла пам'ять тут жива, хоча вона й приглушена, її легко воскресити й перетворити на знаряддя ненависти. Одним із найсильніших її зразків, який концентрує в собі дуже давній, але щоразу поновлюваний міт, є міт рідної автохтонної культури, яка падає жертвою чергових нападів варварів. Образи блискучого минулого, «золотого віку», — невідмінна складова балканських автостереотипів. Згаданий «золотий вік» є моделлю історичного звернення. Він, ясна річ, належить минулому, але містить у собі проформу майбутнього. Треба тільки перемогти варварів, усвідомивши і підхопивши месіаністичний виклик історії. Оживити пам'ять і звільнити її від усього, чим отруїли її чужинці. Повернути первісну чистоту, відродитися всупереч зазіханням ворожого оточення, відродити спільноту, безсумнівно, як закони природи. А таку власне важко знайти в історії. Адже на Балканах члени одного й того ж племені, народу чи нації бували в різний час мешканцями королівств не лише різних, але й смертельно ворожих одне одному.

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТІ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

конструкцією, що імітує певні форми, які є результатом розвитку європейської цивілізації, що відтворює певний етап цієї цивілізації, при одночасній відсутності солідної на це бази. В цій цивілізації, якщо забракне стимулів ззовні, зовнішньої сили, все розпадається, розкладається, повертається до стану інерції та маразму. На думку російського історика Ключевського, Петро Великий хотів, „щоб холоп, залишаючись холопом, чинив вільно та зухвало“, — ця суперечність дала фатальні наслідки.

Чим більше Росія нагадувала Європу зовнішньо, тим менше вона була подібною на неї внутрішньо. Багато хто, коли відвідує цю країну, спочатку переповнюється симпатією, однак невдовзі починає відчувати і нарешті відкриває темний та ворожий дисонанс. Найчастіше він проявляється там, де стикаються релігія та держава.

Російська держава немає нічого спільного з Київською Руссю. Остання була заснована варягами (прибульцями із Швеції) на теренах, які населяли слов'яни, і впала під ударами навали чужих племен, переважно тюркських. В результаті погрому частина людності переселяється до Галичини, і з часом починає творити ядро майбутньої України. Інша частина прямує в напрямку порослих лісом теренів між Окою та Волгою і у XIII столітті підпадає під татарське панування.

Вони славили Бога у церкві, катедрі, мечеті, у слов'янському глаголичному, православному, грецькому, уніатському, латинському, лютеранському обрядах; вони шукали Його у таємничих обрядах богумлів і містиці сіхастів. Вони боролися навзаєм у арміях усіх тих великодержав, для яких Балкани були брамою на Схід чи Захід, для яких порти Адріатики, Чорного та Середземного моря покликані були прокласти шлях до наступних завоювань. Лихом півострова стала в історичному минулому роль стратегічної території, чого нещасні мешканці терену не могли й не зуміли змінити. Століттями він був межею і передпіллям, об'єктною сценою, а не суб'єктом власної історії. Балкани були простором із непевною, хиткою ідентичністю, де людей більше поділяло, аніж об'єднувало, простором атомізованих, різномовних спільнот, землеробських і пастуших громад, пов'язаних місцем, родинними, родовими, племінними узами. Міста, ці розкидані по усьому півострові етнічні мозаїки, становили для членів локальних спільнот культурно чужий простір. Цього фундаментального образу не міняє, а радше підсилює, традиція шляхетської спільноти у центральній Хорватії та існування міських республік на Адріатичному узбережжі. Їхні мешканці ідентифікували себе лише зі своїм полісом, а пам'ять про це дотривала у них

Впродовж двох століть центром влади Ханату для Росії є Китай чи Сарай (на нижній Волзі). Великий князь московський спочатку нагадує когось на кшталт візира при дворі татарського хана. І тут дуже важливо зауважити: Великий князь московський, християнський владар, росіянин, відіграє роль загарбника щодо свого власного народу. Один англійський мандрівник XVI століття запитав, який є правовий статус княжих підданих, на що з вуст людини, яка сама донедавна була „тільки холопом“, дістав відповідь: „одні холопи“.

Таким чином, у Європі функціонували, беручи згубша, дві моделі держави. Перша з них, прототипом якої є князівство норманів, сягає Англії, а на континенті стає зразком для династії Капетингів, і потім, меншою чи більшою мірою, й для решти Європи. Ця модель працює, опираючись на впорядковану, багатоступеневу суспільну ієрархію, на вершині якої є суверен. Вона є взаємозв'язаним цілим, де кожна з верств може наслідувати досягнення вищих верств. Другу модель, прототипом якої є держава монголів, прийняли чи успадкували Туреччина, Іран та Китай; вона працює виходячи з відсутності диференціації в суспільній ієрархії — окрім володаря маємо справу з певного роду рівністю у підданстві. Цю рису зберегла і російська держава, яка веде свою генеалогію від орди. Таким чином теоретично саме вона була власником всіх маєтностей та душ. Навіть у XIX столітті, коли російська

досьогодні. У містечку Паг, славному мереживами, сирами та сіллю, що її випарювали із морської води, ще десять років тому можна було почути оповідки про затяті війни його мешканців із «підступними та хтивими сусідами» — мешканцями поблизового Задару. Сутички, в яких зазвичай брали участь по кількадесят осіб, набували у цих оповідках форм, гідних героїчних саг. І, хоча вони існували кількасот років тому, у них вбачали живе минуле, ледь не вчорашній день. Вони були доказом невинуватості захланності сучасних жителів Задару. Це лише анекдот, нотатка із подорожі, але також і *exemplum* — мініатюрний автопортрет культури. Це лише дрібна частка розгалуженої мови локальних гетеро- і автостереотипів, у яких щодня презентують себе мешканці території, донедавна званої Югославією. Перш ніж вона вкотре стала полем бою усіх супроти всіх, персонажі, які уособлювали певні міста й регіони, населяли світ безкочечних анекдотів. Однак у їхньому невідпорному комізмі проглядалися й грізні, ба навіть, трагічні, можливості. Герої цих оповідок завше були звідкілясь, і це дорешти окреслювало їх. Звідкіля — про це свідчило ім'я та кілька характерних мовних рис. Крайність і гіршість, розум і глупота, відвага і боягузтво, щедрість і захланність, миролюбні чи людиновбивчі схильності були очевидними атрибутами цього імені, місця та мови.

держава у своєму прагненні до росту та домінації над Європою створила основи монархії типу *ancien regime*, визнала певні привілеї дворянства, визнала право власності — на багатьох росіянах татарський спадок був дуже помітний. Герцен називав Миколу I „Чингіз-ханом з телеграфом“, а Ткачов, стверджуючи, що держава у Росії веде себе як військо у загарбаній країні, зробив висновок, що вона не має тут серйозних основ і її легко може замінити група рішучих революціонерів. Так і сталося.

Попри весь петербурзький світ, ця держава з багатьох причин вважала себе спадкоємицею орди. А тому відчувала себе покликаною — як і тепер — до особливо близьких, чи принаймні упривілейованих, зв'язків з такими країнами, як Китай, Персія, Османська Імперія; зв'язків, які принципово відрізняються від тих, які в цьому регіоні могла б мати яка-небудь інша європейська держава. Росія відчувала своє право зайняти розлогі терени в центрі євразійського континенту, оточені гірськими пасмами Ельбрусу, Гіндукушу, Тянь-Шаню та Великого Хінгану. У ХХ столітті ці претенсії стали теоретичною підставою для так званого руху „євразійців“, про постійне повернення якого нагадав останньо Франсуа Том. Претенсії, про котрі йдеться, трактувалися як речі самі собою зрозумілі і настільки були невідірвні від її політичної самоідентифікації, що Росія ніколи навіть і не згадує про свої імперіалістичні інтенції. Вона просто-напросто

Національний стереотип був сумою локальних цнот і хиб. Це також слід живої пам'яті про клопоти із національним існуванням. Конфесія, визначаючи межу між християнським Сходом та Заходом, світом ісламу та християнства, поміж церквами традиційними і реформованими, нерідко ототожнювалася із етносом. Однак релігійні межі не збігалися із етнічними, мовними та державними. Віровизнання, замість поєднувати, роз'єднувало людей, які говорили однією й тією ж мовою, були вкорінені у ту ж локальну традицію, людей, котрі резервували терени спільної пам'яті лише для своїх, відмінних ідеологічних світів. Конфесія також не могла, особливо у новітні часи, виступати, як самодостатній критерій культурної, зокрема політичної ідентичності.

Сучасні народи Балканського півострова упродовж кількох, навіть кільканадцяти, століть не мали власних державних осередків, навколо яких вони могли б будувати своє національне почуття, як це чинили їхні щасливіші сусіди. Коли й для них настала пора, а трапилося це на межі XVII й XIX століть, усю свою духовну енергію вони зосередили на виокремленні себе як понадлокальних спільнот, цілком відмінних від сусідів: болгарських, хорватських, сербських; католицьких, мусульманських,

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТІ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНІ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

збирала одну за одною ці території, єдиним призначенням яких від незапам'ятних часів було об'єднання з Російською Імперією. Забравши Казанське Ханство, а потім Україну та Польщу, вона чинила це тільки з чистої любови до ближнього, вдовольняючи найглибші прагнення, породжені самим духом історії підданих їй відтоді народів. Прагнення до експансії перейняв від неї і Радянський Союз. Згідно з громадською думкою часів Брежнєва, ставлення Росії до Узбекистану, Болгарії чи Куби було виключно безкорисливою самопосвятою. Справа у тому, що російська держава не була національною державою. Вона була свого роду імперіальним витвором, що не мав сталих кордонів. Як казав де Вітте: „Я не знаю Росії, я знаю тільки Російську Імперію“.

Московська держава потребувала санкціонування своєї влади. Довгий час вона покликала на спадщину Чингіз-хана, що стало причиною перших завоювань (загарбання Казані), однак невдовзі цю роль взяла на себе Православна Церква. В рамках православ'я маємо два паралельні та конкуруючі один з одним нурти — один становить справжню версію християнської традиції, натомість інший має своєю основою антикатолицизм. І саме таку формулу православ'я, що є антикатолицьким, а потім доповнену антилютеранством, вибрала московська держава для

православних; східних, західних, середземноморських; міщанських, селянських, шляхетських. Згадані критерії неможливо було узгодити між собою. Такі спроби ударемнювала історія, яка по-своєму і вкрай хаотично загосподарила простір Балкан. Отож фундаментом спільноти став мітологізований простір: Слов'янщина, Велика Сербія, Велика Хорватія. Їхні межі визначалися ідеологіями XIX століття, які покликалися на історичне право або органічну єдність мови, землі та крові. У такий спосіб вони боронилися і від натиску сучасників, і від синкретизму традиції, який руйнував усі ідеологічні об'єднавчі проекти. Вони підхоплювали месіаністичне послання історії, провіщаючи воскресіння «золотого віку» у старовинних формах, у постаті, незайманий чужинцями і пам'яттю про століття неволі. Колективний автопортрет, неповний і багатозначний, вигравав завдяки цьому на глибині та гостроті, стаючи соліднішою підставою самоідентифікації. Мітологізований часопростір історії, спроектований на сучасні реалії, ушляхетнював щойно народжені нації. Він формував нове відчуття вкоріненості, зміцнене історичними раціями, аргументом давності й природності новостворюваних спільнот. Однак цей процес містив також загрозу самомістифікації,

полегшеної ідентичності, заснованої на негативних факторах. Роль безборонної жертви історії звільняла від обов'язку критичної саморефлексії. Багатовікова неволя боронила перед відповідальністю за власну історію. Борня за волю та відстоювання власної ідентичності призупиняли чинність моральної оцінки засобів. У дуалістично поділеному світі пошуки ідентичності небезпечно легко набували форм терору стереотипів. Чим неприязнішими, інакшими і непроникнішими були обличчя ЧУЖИХ, тим міцнішою була НАША ціннісна відмінність. Немов *perpetuum mobile* діяв механізм «негативного ототожнення», оживляючи дедалі розлогіші простори злої пам'яті: ВОНИ завжди нам загрожували, ВОНИ прагнули нас знищити, ВОНИ нами користуються, ВОНИ тільки й чекають. ВОНИ — це міг бути кожен, зокрема сусід. Поміж НАМИ і НИМИ не було місця ваганню, ніхто не мав права залишатися осторонь. Патріотична література XIX століття створила власну реальність навколо постатей СВОЇХ, ЧУЖИХ і РЕНЕГАТІВ. Багатовимірною історичною драмою перетворилася у повість про напад, захист і зраду.

Цю метаморфозу полегшила народна традиція епічної поезії, яка так захоплювала романтичну Європу і яка для модерної поезії епохи національного відродження балканських слов'ян стала «широю народною» вішункою у

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА, ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТІ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

виправдання своєї влади та сакралізації своїх кордонів (за монгольським зразком). Релігійна екзальтація та ксенофобія невдовзі трансформувалися у мегаломанію — бо чи можна окреслити якимось інакше той факт, що дрібне та малозначуще Московське князівство проголошує само себе „Третім Римом“? В міру того, як Церква ототожнювала себе з державою, разом з культом істинного Бога починає народжуватися ідолопоклонницьке самолюбівання, культ російськості. Те, що становило релігію, починає одержавлюватися, а держава стає релігією.

Петро Великий остаточно підпорядковує Церкву державі, знищивши патріархат та ввівши церковну структуру на кшталт шведської. Це призводить до зникнення релігійної мегаломанії ледь не на ціле століття. Вона відроджується тільки на початку XIX століття. Цар Микола знову звертається до православ'я як основи своєї влади і править, керуючись максимом „Самодержавство, православ'я, народність“. Його противники слов'янофіли, які шукали у Росії моральні вартості, що могли б протистояти решті Європи, теж звертаються до православ'я як єдино чистої віри, позбавленої помилок католицизму та лютеранства. Так появляється особлива ідеологія, значення якої, попри злети та занепади, постійно зростає. Вона поєднує в собі погорду щодо

Заходу, віру у месіанське призначення Росії, своєрідну мітологію російського народу, впевненість у його принциповій відмінності від інших народів. Все це можна було б розглядати як результат трансформацій німецького романтизму, якби не факт, що у Росії ці погляди обґрунтувала віра та вимріяла, шораз багатша на деталі, маєстатична генеалогія російського християнства.

І саме такі ідеї, допрацьовані пізніше під впливом Достоевського, символізму та філософії початку цього століття, домінували в Росії напередодні революції. І хоча більшовизм був їх запереченням, на думку деяких авторів, таких як Бердяєв, він мав ту заслугу, що унеможливив розвиток Росії тим самим шляхом, що і Західна Європа. Сьогодні можна спостерігати повернення старої ідеології. Генерал Лебедь, який вважається людиною з великим майбутнім, робить її фундаментом для народу та держави, — годі знайти кращий заміник ідеології більшовизму. У війську ця доктрина є обов'язковою — відповідно проінструктовані священики замінили у цій ролі колишніх політкомісарів.

Більшовизм прекрасно узгоджується з мітологією православ'я в одному питанні: вони обидва є чудовими інструментами для трансмутації дійсності, заперечуючи те, що є дійсним, та підмінюючи його ілюзією, суть якої зводиться до заперечення досягнень Заходу та відособлення Росії. Саме звідси витікають першоджерела знаної,

справах мови та способу сприйняття світу. Полегла, позаяк її улюбленим героєм був незламний і непереможний ВОЙОВНИК, особа із бурхливим темпераментом і невичерпною жагою убивати ворогів. Вороги оті були іновірцями та зайдами. Вони творили справжній паноптикум напівлюдських персонажів, керованих тваринними інстинктами або безкорисливою потребою жорстокости. Вони користувалися найменшою нагодою, аби вчинити насильство, ганьбу чи убивство, жертвами яких падали неповинні земляки і одновірці ВОЙОВНИКА. Їхні страждання і смерть накладали на нього обов'язок святої помсти самому винуватцеві та його одноплемінникам. Цей обов'язок був чинний у деяких районах колишньої Югославії ще у другій половині нашого століття. Найвидатніші поеми першої половини XIX століття: у сербській літературі — «Гірський вінець» Петра Петровича Негоша, у хорватській — «Смерть Смаїлаги Ченгича» Івана Мажуранича, виповнили романтичним поетичним змістом народний світ боротьби, помсти і зради. Негош виправдовував святощами національних і християнських рацій різанину «потурчених» (християн, котрі перейшли на іслам), вчинену у ніч Божого Різдва теократичним володарем Чорногорії за згодою та благословенням православного душпастиря. Мажуранич розповідав про святу помсту чорногорських воїнів

титульному героєві, жорстокому туркові, представленому як демонічне втілення зла, в той час, як історичні джерела розповідають, що він був наверненим у іслам слов'янином, відносно толерантним і вправним адміністратором підлеглою йому терену.

Народні та романтичні легенди опанували колективну свідомість, визначили форми змісту історичної пам'яті та у визначеному ними вигляді лягли в основу нового почуття ідентичности. Вони дієво підпорядкували історичну дійсність власним потребам і цілям. Вони приоздобили її, відібрали у неї багатомірність, замурували її у скам'янілому укладі вартостей. Відтоді націоналістичні ідеології та розмаїті концепції слов'янського федералізму виступали насамперед на тлі злої пам'яті. Пам'яті про те, чого НАМ завдали, а не того, на що ми були здатні.

У найвіддаленіших закутках колишньої турецької імперії все ще можна відшукати задужбину Мехмеда паші Соколовича. Більшість із них могутній фундатор наказав спорудити у рідній Боснії. Місцева традиція приписує йому, окрім найпоказніших, також і скромні та зовсім непоказні споруди. Мехмеда пашу, православного християнина із боснійського села Соколовичі, якого підлітком вивезли до Стамбула. Він

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТІ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНІ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

оманливої, небезпечної та надзвичайно успішної російської містифікації.

Це все, що стосується історичних міркувань. Однак яке значення вони мають для сьогоденної ситуації?

На сімдесят років держава та Церква у Росії, під пануванням підпертої ідеологією диктатури, перестали існувати. В той самий час у Західній Європі як реакція народився гітлерівський режим, який дорівнював тому з огляду на своє божевілля та злочинність. Але німці таки змогли прокинутись із кошмарного сну і знайти своє місце в Європі. Диктатура не змогла знищити основ держави. У 1945 році у Німеччині ще досить багато залишилося від права, суспільного порядку та права власности, щоб можна було закрити потворний розділ історії. І невдовзі туди повернулася демократія.

Інакше стояла справа у випадку комунізму. Розвал системи відбувся без проголошення *damnatio memoriae*. Жодного з вищих функціонерів не спіткала кара чи хоча б осуд, які і далі тяжіють — пізлість опісля — навіть над найскромнішими учасниками гітлерівських злочинів.

Амнезія щодо комунізму, гіперамнезія щодо німецького фашизму, відсутність єдиної моральної оцінки цих таких подібних один до одного режимів означає, що ми є — і довго ще будемо — свідками серйозних перекручень історії. Ані теперішнє покоління, ані наступне

так і не буде знати справжньої історії, в сенсі „того, що відбулося насправді“ (Ранке).

Більшовицька держава, будучи принципово відмінною від петербурзької держави, мала однак з нею три спільні риси. А саме: вона теж була — причому навіть більшою мірою — „військом у загарбаній країні“, яке не повинно відповідати перед своїми громадянами. Вона була імперіалістичною структурою, що приховувала свій імперіалізм. Використовувала для своїх цілей російський націоналізм. Якщо зараз православ'я займе місце більшовицької доктрини, то буде збережена логічна тяглість традиції. І це тим більш можливе, що державні чиновники пережили руйнацію системи у тому самому складі. Попередня держава опиралася на військо, політичну поліцію, дипломатію, розвідувальні служби та Церкву. Посткомуністична держава користується тими самими інституціями; вона навіть не вважає за потрібне змінити людей.

Націоналізм становить доконечний елемент комунізму, бо саме він привносив певний елемент дійсности та спонтанних людських почувань в нереальний та нелюдський світ утопії. А зараз він набуває першорядного значення. Якщо стане потрібна абсолютна та універсальна істина, то її дасть радше російське православ'я, ніж науковий комунізм.

став яничаром, мусульманином, опорою трону трьох султанів, однією із наймогутніших осіб імперії, яка перебувала тоді на вершині своєї могутності. У вже згаданій монографії Радована Самарджича можна знайти докладну розповідь про те, як Мехмед паша посадив на польському троні Стефана Баторія, семигородського володаря і турецького васала. Завдяки цьому він міг покласти Річ Посполиту до ніг свого монарха, яко нову підвладну йому територію. Позаяк васал став королем, то його нове королівство стало васальною територією падишаха. З цим важко погодитися читачам, вихованим на історичній пам'яті про блискучі перемоги чоловіка останньої королеви з династії Ягеллонів. Однак Самарджич приймає розумування свого героя. Для біографа у XX столітті це ще один доказ величчя знаменитого земляка. Але ж доля Мехмеда паші цілковито вкладається у похмурі контури образу РЕНЕГАТА. Він досягнув вершин, отож став промовистим зразком для інших. Він обрав чужих і зміцнював їхню могутність із безоглядністю вродженого войовника. Він пригноблював СВОЇХ чи схиляв їх до зради. Однак його непотизм залишився у пам'яті, як вірність своєму племені, військові таланти — як спадщина пращурів, слов'янських воїнів, таємничая ж прихильність до архибагатого Дубровника, званого не

без приводу містом шпигунів, які поза тим займалися купецтвом і мореплаванням, — як вияв сантменту до колишніх одновірців, котрі розмовляли його рідною мовою. Така амбівалентна оцінка, напевне не дорешти усвідомлена, здається випливає із цієї однієї трагічної дилеми малих народів, і то не лише балканських: із найчастіше нерозв'язної альтернативи поміж величчю і вірністю. Зі злої пам'яті про приречених на поразку або тих, хто досягнув успіху ціною зради та відступництва.

Ця проблема підвищених поміж світами все життя переслідувала Андрича і означила його героїв плямою безвинної драми. Вона визволила у ньому розуміюче співчуття до найвідразливіших персонажів, до їхніх похмурих, непередбачуваних ексцесів. Іво Андрич, єдиний лавреат Нобелівської премії зі слов'янських Балкан, розумів ненависть і боявся її понад усе. Він знав, що вона посестра злої пам'яті, і може саме тому зумів уберегти від неї світ своїх новел та повістей. Міст на Дрині, задужбина Мехмеда паші Соколовича, головний герой найвідомішої повісті Андрича, хоча й знаходився на межі світів, однак поєднував собою два краї провалля. Він получав часи і людей, навіть у супереч їхнім переконанням і волі. Він був проханням про добру, чи принаймні милосердну, пам'ять. Він був не лише волянням великого візира із невеликого села Соколовичі,

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТІ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

Росія домагається, щоб її прийняли до Європи. Однак які можуть бути наслідки у випадку згоди чи відмови з боку останньої?

Якщо Росія ввійде до Європи, то остання буде тягнутися аж до Владивостока. Тільки вражаючи ігноранція чи брак ясного бачення всіх наслідків цього міг продиктувати формулу „від Атлантики аж до Уралу“. Хоча б тому, що Урал ніколи не був ніяким кордоном, навіть у XVI столітті, а обшар по обох його боках є російською територією. Сибір віддавна належав росіянам, і розмовляють там по-російськи без ані найменшого акценту.

Загальновизнано, що сила Росії непорівнянна з Європою. Однак як на це глянути. Чисельність населення в Росії докладно не відома. Правдоподібно, його чисельність не набагато більша від чисельності німців і має такий самий низкий природний приріст. Зруйновану промисловість безперечно вдасться відбудувати, але ще не скоро вона стане конкурентоздатною щодо Заходу. Трудність полягає радше у відсутності доброї волі з боку російської держави. Тоді як післявоєнна Німеччина п'ятдесят років вела себе дуже обережно, посткомуністична Росія, переконана у своїй безкарності, зовсім не вагаючись, діє нагло і брутально. Першою офіційно оголошеною метою було збереження статусу „великої наддержави“,

і це тоді, коли країна була у крайній бідності, майже на порозі анархії. Захід визнав ці претенсії, і таким чином Росію допустили до прийняття найважливіших рішень, вона змогла засідати у всіх кріслах при кожному зі столів. Подібною вироzumілою забракло щодо Бразилії, країни з великою кількістю мешканців, багатшої і більш демократичної.

„Велика наддержава“ — але для чого? Росія хоче зберегти своє право на західні субсидії, які отримувала ще з часів Брежнєва. Невинна забава у „яструбів та голубів“, завдяки якій до СРСР широкою рікою пливли кредити та товари, і далі триває, з тією різницею, що тепер бавляться у „демократів“ та „націоналістів“, прихильників Єльцина чи Жириновського, і все свідчить про те, що гра йде з таким самим успіхом. Є, правда, ще й інші методи. Наприклад, щоб російські дослідники-атомники не захотіли часом запропонувати свої послуги країнам „третього світу“, американський уряд прийняв рішення виплачувати їм плату. Це дозволяє вченим працювати над удосконаленням атомного арсеналу Росії, яка завдяки цій допомозі може вільно вирішувати, чи вона продасть цю технологію Іранові, чи відмовить у випадку подальшої фінансової допомоги Заходу.

Визначення себе як „великої наддержави“ означає, що Росія хоче зберегти свою упривілейовану позицію щодо європейських країн. Рішення про вступ до

але й голосом усіх тих, для кого віками становив може й незначну, мертву, небажану, але прецінь спільну частку їхньої екзистенції. Цей міст уже не існує у давньому вигляді. Він упав жертвою війни, із якої вісімдесят років тому виринула Югославія. Її також уже немає. Можливо, вона не мала рації існування, як і кожна ідеологічна утопія, яку спіткало нещастя протиставитися живій суспільній матерії. Але чи мусила вона померти саме у такий спосіб? Загрузнувши у катастрофі, колись зверхньо окреслений поняттям «балканізації», єдиним змістом якого є ігнорування і байдужість творців цього поняття? У цій війні пам'ять стріляє у пам'ять, у ній розстрілюють задубжину, але гинуть живі люди, котрі борються за реальні квадратні кілометри. Кордон між Країною та Хорватією креслять упирі австрійських генералів, котрі мало не чотириста років тому вигадали ідею Великих Касарень. Поселення селян-солдатів, православних утікачів із сусідньої Туреччини, у краєвиді яких панує симетрія паралельних і прямокутних вуличок, не мали бургомістрів чи солтисів, а лише «капітанів». Аж до часу падіння архикатолицької монархії ці люди стерегли її кордони; вони були «форпостом християнської Європи». У Югославії вони були частиною Хорватії; у незалежній Хорватії їм запропало стати частиною Сербії; у сучасній Сербії у них вбачають частину Великої Сербії. А в

реальних селах і містечках Великих Касарень віджило відчуження між учорашніми сусідами й приятелями, сербами і хорватами, від яких треба «очистити» сусідське подвір'я чи сусідню вуличку. Хорвати і серби, мешканці сучасної Європи, навізаєм убивають одні одних під орудою воскреслих упирів, австрійських генералів і власних патріотів-романтиків, одягнених у орієнтальні «долами» чи віденські сурдуги, із фесками на головах, що повинно було підкреслювати слов'янськість їхніх власників. Сьогодні сербські та хорватські солдати одягаються у брунатно-зелене масковбрання та щільні вовняні шапки-панчохи із вирізом для обличчя, прикрашають себе гранатами та багнетами, переодягаючись у комікських суперменів — також на знак патріотизму й незламної волі боронити кордони вітчизни. Тільки як провести їх у реальному світі: через середину подвір'я, кухні чи подружнього ложа?

Зла пам'ять існує не лише на теренах Балкан, Кавказу чи віддалених культур Азії та Африки. Вона дрімає у нас усіх, вона ладна пробудитися частіше, аніж ми схильні думати. Вона як ніж, по якій легко сягне кожен, хто не надто обтяжений сумнівами і жадає влади. Зла пам'ять є ідеограмою історії, з якої і надалі можна укласти картини убивчої сили. Ними граються митці, ідеологи, політики. Але це дуже небезпечна гра. Надто

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТИ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

НАТО на практиці залежить і від згоди Росії. Тому Польща і далі живе у тіні Росії, подібно як і в часи цариці Катерини, яка узурпувала собі право „обороняти“ конституцію тогочасної Речі Посполитої.

Цього роду тенденції у міжнародних стосунках свідчать про те, що російська держава хоче не стільки творити об'єднану Європу, скільки — що є зовсім іншим — прагне мати впливи в Європі. І тут допомогу може надати російська дипломатія. Російська дипломатія зрештою є — і завжди була — чудовою, як щодо іншої частини російської адміністрації, так і в порівнянні з дипломатією Заходу.

Разом з тим вона є надзвичайно чисельною. У Парижі після падіння комунізму вона не покинула жодної з будівель, яку займає, разом з резиденціями балтійських країн, які забрала собі після війни. Російські дипломати об'єднані спільною ідеєю, вони покликані до реалізації далекоглядних цілей, — тому не дивно, що на вулиці Гренель та бульварі Ляне і далі можна бачити ті самі обличчя, що і в часи Хрушова...

Прийняття Росії до Європи означало б не тільки пересунення кордонів останньої, але і втягнення в російські прикордонні суперечки. Росія з самого початку існувала як імперія і не мала етнічних меж. Зараз вона пильнує кордонів колишнього СРСР. Окрім того, згідно з багатовіковою традицією, вона наглядає за Кавказьким

регіоном. Підтримує добрі стосунки зі штучно створеними народами Туркестану для забезпечення кордонів Туреччини. Кордон з Китаєм є ілюзорним. Це не є нашою темою тут, але немає причини, чому Китай, набагато потужніший тепер від Росії, не міг би одного доброго дня нагадати, що кордони є результатом „несправедливих договорів“.

Татарські, башкирські та інші анклавні вимагають незалежності. Навіть у Якутії обрано власного „міністра закордонних справ“. Мільйони росіян, що опинились поза межами актуальних кордонів країни, є потенціальним джерелом ірредентизму такого рівня, який важко уявити собі на Заході.

Російські підрозділи ведуть війну у Таджикистані, у Чечні ми теж маємо справу з регулярною репресивною кампанією. Чи Європа, яка відчуває себе безсилою щодо сербських акцій, могла б толерувати подібні конфлікти непорівнянно більшого засягу?

Як же ж тоді виглядає справа із західними кордонами Росії?

Балтійські країни були загарбані на початку XVII століття в результаті війн із Швецією та Польщею. Приєднання відбулося по-європейськи, через укладення договорів, згідно з якими найвищу владу мав би здійснювати російський цар, тоді як новим підданим гарантувалося певну кількість свобод. В цих країнах

легко, як це показує «Сербська драма», безкомпромісно прониклива книга Небойши Попова, чиняться маніпуляції, внаслідок яких поняття патріотизму, ідентичності, вірності й закоріненості перетворюються у знаряддя злочину. Повість Вука Драшковича, провідника сербської антикомуністичної опозиції, «Ніж» закінчується одою до ножа. Це одне з багатьох свідчень злої пам'яті, які стали дієвою зброєю ненависті. Можливо, хоча це видається малоймовірним, це діється всупереч намірам і волі авторів. «Ніж» — книга про сучасного яничара, серба, невідомого походження і долі, безвинного ренегата, вихованого мусульманами у ненависті до власних родичів. Тільки він, коли ще був новонародженим немовлям, учілив під час різанини, яку в день Божого Різдва сьомого січня тисяча дев'ятест-сорок другого року вчинили своїм православним сусідам мусульмани-устанші, ренегати двічі, свідомі та винні у своїй подвійній зраді. Кілька століть тому їхній предок-серб перейшов у іслам. Тепер його нащадки приєдналися до хорватських католиків-фашистів. Вони стали спільниками злочинів супроти сербів, чинячи найжорстокіші убивства. Через двадцять років їхній вихованець шукає самого себе, власне коріння і власну ідентичність, довідуючись правду про своє походження і долю своїх справжніх

батьків. Він безпорадний перед лицем цього відкриття. Він лише зумів ствердити, що те, що він дотепер любив, повинен був усе своє життя ненавидіти. А те, що повинен був ненавидіти — мав би любити. Він не може визволитися від цієї альтернативи. Між любов'ю і помстою нема місця пробаченню.

Повість Драшковича не фальшує історичних фактів. Вона радше відкриває те, що донедавна замовчувалося, намагається прояснити те, що було досі виключно об'єктом ідеологічних нападків. Вона спростовує брехню і промовчування комуністичної пропаганди. Вона наświetлює «білі плями» в історичній пам'яті післявоєнного покоління. А все ж, вона дихає ненавистю. Вона відживлює злу пам'ять, бо покликається тільки на те, що вчинили НАМ. Вона промовчує, на що були здатні ми. ВОНИ народжуються із ненавистю до НАС, позаяк лише вона допомагає їм забути про власне запроданство, вчинене кілька століть тому. Тільки вона звільняє їх від правічного і сучасного почуття вини. Вона дає забутий, бо спокій і безкарність забезпечила їм післявоєнна, комуністична, антисербська держава. Боснія Драшковича цілком інакша, ніж Боснія Андрича чи безсторонніх істориків. Тут ренегатство цілком позбавлене всілякої величі. Тут ідентичність неоднозначно позбавлена плями трагічного вибору.

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТІ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНІ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

значне число людности становила шляхта німецького, шведського, польсько-литовського походження та міський патриціат подібного походження. Для російської держави вони були джерелом творення освічених еліт та лояльних підданих корони, завдяки яким вона могла стати державою західного зразка згідно з волею царя Петра та його наступників. Перший розвал Російської імперії 1917 року призвів до значного послаблення позиції упривілейованої верстви на користь підлеглих їй до того часу народів — литовців, латиських та естонців. Однак ці „етнічні зсуви“ не привели до втрати політичної культури. Аж до 1939 року в тих країнах жилося заможно. Повторна більшовицька навала була жорливою. Знищено чи депортовано 10% населення, головню еліт. Під час війни гітлерівці практично винищили єврейське населення, яке було досить численною групою. Чергова чистка 1945 року остаточно зламала ці три малі держави, тоді як великі держави без протестів визнали їх анексію. В подальшому сорок років з Росії напливали емігранти — плановано (військові) чи спонтанно сюди прибували пролетарі, захоплені досить пристойним рівнем життя. Однак, не дивлячись ні на що, ці країни таки змогли відновити значну частину своєї незалежності. Її не визнає цілий нурт російської громадської думки, на переконання якого те, що було здобуте в часи царя Петра, є повноправною власністю Росії.

Ще важче погодитися із втратою України та Білоруси.

Україна втратила свої еліти, які асимілювалися із польською шляхтою. Козацьке повстання середини XVII століття виштовхнуло цю верству, однак так і не змогло її замінити. Прийняття російського протекторату закінчилося поразкою козаків, місце яких зайняло російське панство. XIX століття є століттям інтенсивної русифікації. Уніатська Церква силою включена у російську православну. Українська мова заборонена. Єдиний справді великий український письменник Гоголь писав російською мовою. Процес індустріалізації призвів до того, що пасмо від Харкова аж по Крим заселили головню росіяни. Сталінське душогубство у тридцятих роках, голод та повенні депортації завдавали Україні, жорстоких втрат, — над нею, як над Ірландією, нависла загроза втрати національної ідентичності. Однак, попри це все, у 1991 році Україна таки здобула незалежність, яку їй вдалося зберегти досьогодні попри різні натиски з боку Москви. Сила України зростає з кожним роком незалежності. Ще бракує багатьох ознак незалежної держави — ще повністю не розв'язана проблема грошей, закордонної політики, охорони кордонів. Справа Криму і далі є потенційним джерелом неспокою.

Територію України частково відділяє Молдова,

ВОНИ керуються лише нищими мотивами: убивають задля грошей або, йдучи назустріч підшептам збоченської психіки. І хоча слушна помста виявляється врешті-решт яловою, але видається, що їй немає справжньої альтернативи. Клаустрофобський простір злої пам'яті стає щоразу тіснішим, притлумлюючи моральні сумніви та унеможливлюючи людяні реакції.

Ненависть, ніж або втеча. Чи це єдині задубжини, які залишаться від людей нашого століття? Позаяк, Боснія — повсюди.

Переклад Андріса Вішняускаса

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА. ОТРУТА ЛИХОЇ ПАМ'ЯТИ
АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

яка є під впливами Москви. Більш ніж 4/5 вірних Православної Церкви і далі є у юрисдикції Московського Патріархату. Коли автокефальний український Патріарх оволодіє Печерською Лаврою та Софійським Собором, то це буде значним кроком у напрямку справжньої незалежності. Про те, чи Україна належить до Європи і чи вона зможе це доказати, повинна вирішити тільки вона сама. Принаймні за неї цього не зможе зробити Росія.

Подібно справа виглядає і у випадку Білорусі. Ця країна була ще більше знищена різнею, спустошеннями та грабунками, ніж Україна. Теперішні білоруські власті, обрані вельми непевним і сумнівним чином, діють так, ніби хочуть заперечити здобуту 1991 року незалежність. Тому Росія знову невдовзі може мати спільний кордон з Польщею на теренах між балтійськими країнами та Україною.

Таким чином, західні кордони Росії ще не остаточні, декому важко зрозуміти, що вони можуть відрізнитися від кордонів царської Росії. Про це свідчать як провокаційні зазіхання Жириновського, так і звернення Солженіцина до українців та білорусів щодо приєднання до російських братів, які і далі готові прийняти їх „з розпростертими руками“...

Однак припустимо, що Росія є за межами об'єднаної Європи. Це має сенс тільки за умови створення реального політичного об'єднання. Однак слід очікувати,

що російська дипломатія зробить усе, щоб цього не допустити. Досить пригадати подібні дії в Англії, яка попри все є інтегральною часткою європейського минулого — що не можна сказати про Росію. У випадку Англії йдеться про те, що, попри приналежність до Європи, вона має сильні зв'язки з рештою англосовітського світу, що цілком зрозуміло. Англійський націоналізм, антипапська державна релігія, можливо, й більш „цивілізовані“, ніж у Росії, але закорінені вони не менш глибоко і, принаймні для меншості, все ж не менш животрепетні. Якщо Англія, яка все ж є частиною Європи, може так успішно протистояти різноманітним об'єднавчим ініціативам, то що зможе зробити Росія, яка є противником об'єднання і чужа йому? Англія, попри слушні застереження де Голя, повинна була бути прийнята з огляду на історію, що у випадку Росії не актуальне. Засоби, до яких вона може вдатися з метою тиску, є іншими, ніж ті, які застосовує Англія, але вони так само численні та різноманітні. Наприклад, інструментом залякування може бути її атомний арсенал, який постійно модернізується попри скорочення озброєнь; поганий розвиток політичної чи економічної ситуації у поєднанні з вірою в успішність європейської допомоги; перепони у розв'язанні європейських конфліктів, наприклад, в Югославії і на Близькому

АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

Сході; маніпулювання аргументами про культурну та релігійну спільність, перспективи, які відкриває російський „ринок“, акцентування впливів у посткомуністичних країнах та в просторі „візантійської дуги“, яка проходить через Москву, Бухарест, Софію, Атени та Белград; розігрування ролі потенціального союзника — проти Німеччини (у Франції та Англії химерні остороги щодо „відкликаного примирення“), перед страхом загрози з боку ісламу чи Китаю; спроби знайти союзника у Сполучених Штатах проти Європи, у Німеччині проти Польщі, Франції та Англії — список можна продовжувати залежно від обставин. Росія завжди буде прагнути сидіти за європейським столом, змішувати карти та заважати у грі.

Однак припустімо, що вдасться реалізувати політичний союз в Європі. Яка повинна бути його політика щодо Росії?

1. Дотримування певної дистанції, вочевидь, є необхідним для добра взаємних стосунків. Європа хоче зберегти статус незаангажованого спостерігача і право на безсторонню оцінку політичної ситуації в Росії. Тільки за такої умови вона згідна розглянути проблему її можливого членства в Унії. Однак попередньо російська держава повинна довести, що вона відповідає певним критеріям політичної адаптації до решти Європи. Зараз ці критерії є такими: відречення

від імперіалістичних зазіхань, поступова відмова від доктрин, що базуються на націоналізмі і ксенофобії, та повне прийняття засад демократії.

Разом з тим ми не повинні переоцінювати можливості європейського впливу на ситуацію всередині Росії. Це ілюзія, якою охоче послуговується російська політика з метою здійснення впливу — тим разом успішного — на європейську політику щодо Росії. Те, чи у Росії „демократи“ подолають „червоно-коричневих“, зовсім не залежить від поблажливості Європи. Якщо російський уряд чинить як „червоно-коричневі“, водночас декларуючи свою приналежність до „демократів“, то ми не допоможемо демократії своїми поступками, посилаючись на аргумент, що „могло бути ще гірше“. Звичайно буде, і то дуже швидко. Такі витіюваті розумування були допустимі в часи комунізму, коли брак гласності не дозволяв однозначно оцінити ситуацію. Сьогодні цей аргумент неактуальний. Чи, може, Захід і далі повинен заплішувати очі і йти наперекір очевидному? Це правда, що останньо звертають увагу на певні ознаки відсутності гласності. Якщо це підтвердиться, то це буде цінним аргументом і водночас сигналом тривоги.

2. Важливою перевіркою політичної еволюції Росії є пошанування нею суверенності держав, що постали після розвалу СРСР. Сьогодні важко говорити про це пошанування, справцює радше право сили. Ми чуємо,

Збігнєв герберт

пан когіто міркує про повернення до рідного міста

Коли б я туди повернувся то певно б уже не застав жодної тіні від мого будинку ані дерев дитинства ані хреста з металевим таблом лави де шепотів я закляття каштанів і кушців ані жодної речі що була б нашою
тільки й того що відліла камінна плита із крейдяним колом стоїть посередині на одній лиш нозі за мить до стрибка
я так і не виріс хоча минають роки а над головою двигтять планети і війни стою посередині незворушний як пам'ятник на одній лиш нозі перед стрибком у неминуче
крейдяне коло рудішає ніби кров зашкарубла навколо вищають пагорки попелу до плечей до уст

Переклад Андріса Вішняускаса

що Європа не може боронити Україну, тим більше, що і остання має проблеми з своїм самовизначенням. Але чи боронила б вона балтійські країни? Румунію чи Словаччину? Чи навіть Польщу? Широ кажучи, невідомо. Йдеться про те, до якої межі можна дозволити Росії „піти задалеко“. Відповідь звучить: не далі, ніж це окреслено її сучасними кордонами. Там пролягає червона лінія. Це не означає, що у випадку її порушення Європа оголосить війну, — однак вона перестане трактувати Росію як партнера, а почне вважати її противником.

3. Партнерство з Європою корисне для Росії. Так само корисним було б і звільнення від ряду рис, які не дозволяли їй теж включитися у розбудову європейської цивілізації. Якщо Росія доведе, що вона — держава миролюбна, керована на пристойних засадах, то її пропозиція щодо членства в Європі перестане породжувати тільки недовіру. Партнерство означає розширення торгового, культурного, технологічного обміну. Воно означає повернення до найкращого періоду перед 1914 роком, коли Дягілев зачарував Париж, а Credit Lyonnais спрямовував французькі заощадження до Москви. Саме про таку Росію мріяла цариця Катерина та Пушкін.

Партнерство може бути плідним за умови, що його створення відбуватиметься крок за кроком і у формі навчання. Надмірний поспіх та брак необхідної стратегії

могли б загрожувати обом сторонам. Я не дуже розумію наполягання панів Талбота, Сороса чи Закса, на думку яких Захід повинен безумовно та ентузіастично йти назустріч Росії. В цій грі вирішальну роль грає вона сама. Тимчасом від 1991 року виглядає на те, що грає вона не надто чесно.

Переклад Тараса Матіїва

АЛЕН БЕЗАНСОН. КОРДОНИ ЄВРОПИ НА СХОДІ ТА РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ

стереотип України та данута соціальська українця в польській літературі

З українськими мотивами у польській літературі зустрічаємося вже у XVI столітті, однак, лише в добу романтизму українська тема стане справжньою притчею во язицех, швидко баналізуючи предмет своїх описів. З цього приводу, а також з огляду на значну кількість епігонів “української школи” і салонну моду на співанки про Гриця перебірливі читачі почнуть незабаром нарікати на хворобу “україноманії”. Злива поганої літератури

ЗБІГНЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

ЗБІГНЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ

геополітична пустка

Падіння Радянського Союзу перетворило центр Євразії у геополітичну пустку. Те, що донедавна становило серцевину потужної імперії та епіцентр глобальної ідеологічної небезпеки — величезні території, що відділяли технічно розвинуті західні околиці Євразії від далекосхідних, — стало політичним відповідником чорної діри: сумнівним стає не тільки її минуле,

але й весь її досвід. Така ситуація дещо відсуває загрозу безпеці багатих сусідів, якою колись був Радянський Союз. Однак у подальшій перспективі вона може стати джерелом нових, не менш поважних політичних небезпек.

Падіння Радянського Союзу — на що звернено вже увагу — є важливим поворотним пунктом у нашому баченні світу. Разом з тим це свідчить про речі історично ще важливіші: кінець трьох-

сотлітньої Російської Імперії. Імперії, яка змогла підкорити собі найбільші території і географічним осердям якої є сам центр Євразії, впливи та могутність якої сягали західних, східних і північних околиць обох континентів. У свою чергу опір країн, які знаходилися на цих територіях, — що робилося останнім часом за активної участі Америки, — визначили саме такі, а не інші лінії геостратегічних фронтів, що постали як

безлад

викличе упередження, провоковане не лише естетичною суттю, а й політичним передчуттям. Це однак, уже пізніша історія, започаткована взаємними розчаруваннями з часів Весни Народів. У період раннього романтизму, коли тільки-но формувалася “українська школа”, тематика, яку вона порушувала видавалася оригінальною і могла трактуватися цілком доброзичливо. Саме тоді виник міт України у його двох версіях — світлій і темній. Перша презентувала козацьку Україну, мешканці якої відзначалися майже фанатичною любов’ю до свободи і відданістю в боротьбі за неї. Підкреслювалися також естетичні риси “буйної і зеленої” країни, однак, чарівність сільського життя поступалася перед блиском героїчності: для романтиків найбільшою екзотикою цієї землі були козаки. Ці останні лицарі Європи, на думку романтиків, змогли зберегти у її антиподах ідеали, що зникли разом із Середньовіччям. Увагу письменників доби романтизму привертала також гарні дівчата — живцем узяті з українських дум “чорноброві” — з їх гарячою кров’ю і меланхолійною тугою за своїми коханими. Творці цього міту, зокрема Богдан Залевський і Міхал Чайковський, підкреслювали необхідність братерства між Польщею та Україною. Такою, на їх думку, була політична логіка обох народів, які лише спільними зусиллями могли вистояти проти Москви. Відповідно до цього переконання інтерпретувалася історія і пристосовувалися біографії героїв, що давали хоч би якимось підтвердження викладеної тези. Вказувалася й інша причина необхідності міцного зв’язку між Польщею та Україною. Мовляв, завдяки Польщі Україна нав’язувала контакт із Заходом — колискою свободи й цивілізації. Також, завдяки польським впливам, вона спромоглася чинити опір моделям поведінки, що надходили з деспотичного Сходу. Це останнє обґрунтування необхідності зв’язку між двома народами приводить до певної двозначності, що характеризує обговорюваний міт. Ця двозначність була спричинена браком розв’язання дилеми, чи є Україна “культурною підмогою” для зміцанілої європейської цивілізації, чи є від неї залежною, а все, що у ній вартісне, прищеплювалося

ДАНУТА СОСНОВСЬКА. СТЕРЕОТИП УКРАЇНЦІ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ЗБІГНЕВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

результат міжнародного протистояння.

Згодившись, що Російська Імперія не відродиться (про що буде йти мова далі), її зникнення означає кінець цього протистояння. На Заході це означатиме, що Середня Європа зможе поступово досягти культурної ідентифікації із Заходом, брати участь у господарській і політичній уніфікації Європи. Деякі частини колишньої імперії, передусім усі Прибалтійські республіки, а ймовірно навіть Україна й Білорусь, могли б йти у тому ж напрямку. На Далекому Сході падіння імперії звіль-

няє Корею, Японію і Китай від небезпеки, яка є наслідком присутності на їхніх кордонах потужної радянської армії. На півдні Туреччина, Іран і Пакистан залишилися несподівано відділеними від імперії лінією буферних держав, які посилили бар’єр, що відмежовував Росію від таких бажаних для неї південних морських портів.

Ще більше геостратегічне значення може мати факт, що падіння континентальної імперії є також і кінцем сорокалітнього протистояння Америки та Євразії. Для Сполучених Штатів уже не існує страте-

гічної загрози, що могла б призвести до конфронтації Америки з Євразійським континентом, який повністю перебуває під контролем ворожої імперії. Відсунення Америки за Атлантику і Тихий океан було безсумнівно метою Сталіна за часів холодної війни, зрештою так само, як і Гітлера (про що свідчать таємні радянсько-гітлерівські домовленості кінця 1940 року стосовно майбутнього поділу здобичі у випадку майбутньої перемоги у Другій Світовій війні держав Осі). Поразка Радянського Союзу в холодній війні, а відтак і його розпад уперше відкрили можли-

Польщею. Цю двозначність використовувалася в процесі ідеологізації міту, започаткованого вже в період романтизму. Тогочасні дискусії з приводу форми відродженої Речі Посполитої мусили враховувати українську проблему і характер зв'язку цих земель з рештою країни. Більшість політичних партій висловлювалися за інкорпораційне, а не федеративне об'єднання України з Польщею. Однаке таке бачення централізованої держави входило в конфлікт із багатством, культурним та національним розмаїттям, якими колись відзначалася Річ Посполита, і які так високо цінувалися романтиками. Тож із часом щораз більше підсилюється тенденція до затушовування українських відмінностей. Поширюється думка, що існує не мова, а лише український діалект, а українська культура — це лише локальний варіант польської культури. У пресі й літературі щораз частіше зтрапляються тези, що українці не творять окремого народу, а лише етнічну групу — як мазовшани, великополяни, а отже, що вони є поляками, що вони різняться лише обрядом чи фольклором. Автори, які займаються цією проблемою, відчують потребу цензурування вживаного раніше слова український “народ” і заміни його словом “плем'я”. До половини XIX ст. щораз частіше зустрічаємося з думкою про культурну залежність України від Польщі, щораз частіше підкреслюється, як багато Україна завдячує Польщі. В цьому явищі уже можемо добачати ознаки перетворення міту в стереотип. Тим паче, що теорія культурної меншовартості українців із задоволенням сприйняло польське суспільство. У популярному, неодноразово публікованому щоденнику Зофії Коссак-Щуцької з часів після Першої Світової війни авторка дотримувалася думки, що свій цивілізаційний та інтелектуальний розвиток український народ завдячував не тільки польській шляхті, але й польським селянам, які на десятиліття випереджали українських селянок.

Процес перетворення міту в стереотип віддзеркалювала література XIX ст., у якій почали з'являтися постаті на зразок героя драми Леонарда Совінського “На Україні”.

ДАНУТА СОСНОВСЬКА. СТЕРЕОТИП УКРАЇНЦІВ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ЗБІГНЕВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

вість розширити вплив Сполучених Штатів на нові пострадянські республіки Євразії, ажно кордонів Китаю, а також дали змогу оволодіти регіоном Перської Затоки на південному крилі континенту.

Але розпад імперії зовсім не означає встановлення миру. На відміну від англійської чи французької імперій, де моря чітко відділяли метрополію від колоній, Російська Імперія охоплювала величезний територіальний простір, що не має чітких історичних чи географічних кордонів. Кількасотлітня експансія імперії, у поєднанні із проведеною комуністичним режимом промислово-міською рево-

люцією, призвела до постання численних російських поселень на неросійських територіях, таким чином понад двадцять п'ять мільйонів росіян мешкає сьогодні поза сферою традиційних етнічних меж. Внаслідок примусових переселень часів комунізму та індустріалізації понад 40 мільйонів неросіян живе поза своєю етнічною батьківщиною. Ця мішанина вже сьогодні спричиняє різні заворушення, антагонізми і кровопролиття.

Окрім загрози кровопролиття потрібно також враховувати багатомільйонну міграцію. Двад-

цять п'ять мільйонів росіян і сорок мільйонів неросіян, що живуть у ворожому, націоналістичному оточенні, є потенційними жертвами політики “етнічних чисток”. Мільйонні міграції можуть стати тягарем для суспільства і економіки окремих регіонів, аж до Середньої Європи і далі на Захід.

Це є загрозою чи не для всіх пострадянських республік. До 1992 року заворушення вибухнули на Кавказі. Це, хоч і локальні, але довготривалі територіальні війни у Вірменії й Азербайджані, і поодинокі зіткнення у Грузії, між Грузією та

Мовиться, що хоч він і виродок у шляхетському суспільстві, але й завдячує йому все: почуття, релігію, мову, честь, ідеали. Тож він із задоволенням присвятить своє життя боротьбі за свободу Польщі. Такого типу характерів ставатиме дедалі більше в романах пізнішого романтизму, наприклад, у творах Качковського, Коженівського, Чайковського. Популярні, повсюдно читані повісті вплинуть на типологію очікувань і надій, пов'язаних із українцями. Витворять модель їх ідеальної позиції, яка надзвичайно сильно вплине на польську творчу уяву. Тож нічого дивного, що 1863 рік, коли українці виявлять байдужість, ба, навіть упередження щодо Січневого Повстання, буде неочікуваною і прикрою несподіванкою для більшості поляків. Вони розглядатимуть її не як розвіювання ілюзій, витворених літературою, а як зраду і водночас виявлення українцями їх “справжнього” характеру.

Незважаючи на зростання національного самоусвідомлення на Україні, переконання, що цей край, нездатний до незалежності, у Польщі зростало, а не ослаблювалося. Речниками такого погляду були, зокрема, народні демократи, які мали дедалі більший вплив на польське суспільство, а також консерватори, які групувалися в групі т.зв. Подоляків. Найкраще розв'язання затяжного польсько-українського конфлікту, на їх думку, виражала максима: *Gente Ruthenus, natione Polonus*. На жаль, уже в другій половині XIX, а тим паче в XX столітті стало цілком очевидно, що така максима стає всього лиш побожним бажанням, українцями ж вона розглядається як вираження ворожої їм колонізації.

Темна версія міту України, згадана на початку цієї доповіді, представляла країну вічного бунту. Спершу, коли романтики надали виразної форми образам “пекельної України”, їх міт мав передусім метафізичний та естетичний характер. Україну розглядали як край, забутий Богом, де людську природу нищать пасії, неприборкані пристрасті й бажання. Так змальований світ дозволяв детерміновано питати про трагізм історії, деструктивність засад, які керують людськими долями і завжди призводять до смерті, зрештою, про суть

ДАНУТА СОСНОВСЬКА. СТЕРЕОТИП УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ЗБІГНЕВ БЕЖІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

Осетією, і зіткнення в чечено-інгуському регіоні. При безпосередній участі російських відділів (раніше радянської армії) дійшло також і до війни у Молдові між румунами і російськомовним населенням. Кризові етнічні сутички відбувалися в Центральній Азії між таджиками, узбеками та киргизами, і також за участю Росії. Наявність великої кількості російських поселенців у Литві та Естонії стала причиною серйозної напруженості у стосунках цих країн з Москвою.

Можна передбачати поглиблення цих проблем. Якщо соціоекономічні труд-

нощі незалежної віднедавна України ще збільшаться, велика, майже десяти-мільйонна російська меншість (все населення України налічує близько 52 мільйонів), сконцентрована перш за все у ключових промислових регіонах навколо Харкова і Донецька, може відчувати загрозу. Це схилить Кремль до натисків на Україну, найперше для надання російській меншості спеціального статусу, а, пізніше, може й використання їх невдоволення для підриву державної стабільності України. Ця ситуація є потенційно конфліктна.

І в новостворених

мусульманських державах Центральної Азії існує небезпека серйозних конфліктів двох видів. Може дійти до міжусобних воєн з російським населенням, яке має кращі умови для життя та праці. Неминучими будуть щораз відвертіші спроби його усунути, можливо, навіть примусово. У такій ситуації реакція Москви є неминучою, що може призвести, як у Молдові, до задіяння російської армії. Навіть Казахстан, який прийняв найбільш угодівський щодо Росії курс, але в якому населення складається приблизно в однаковій пропорції з росіянами і казахів,

усеохопної жорстокости. Творчу уяву романтиків привертали також естетичні вартості “похмурого і дикого” краю. На жаль, цей міт теж пройшов процес ідеологізації уже в XIX ст. Виявом цього було зникнення метафізичних аспектів і посилення політичних. Давні питання про жорстокість, яка є в людській природі, тут же співвідносилися з презентацією українців як „племені вовків”, збуджених запахом крові. Такі характеристики зустрічаємо у романах та історичних студіях Францішка Равіти-Гавронського, де вони трактуються як вияв української душі.

Жага до вбивства штовхала українців на бунти й заколоти. Тож їх повстання не мають визвольної мотивації, навіть у розумінні соціальному, не кажучи про національний, вони всього лиш витвір гвалтівників, пияків і злодіїв. Такі переконання будуть узагальнені надзвичайно популярним романом Генрика Сенкевича “Огнем і мечем”. Якщо й трапляються в ньому симпатичні, навіть зі співчуттям створені образи героїв-українців, то загальне враження створюється під впливом описів звіриної черні. Роман Сенкевича переконає поляків, що духовна деградація та падіння під час війни загрожує лише збунтованим українцям. Поляки ж, криваво придушуючи різну, залишаються шляхетними рицарями. Такі спрощення романтики дозволяли собі рідко, радше вказуючи на психологічні наслідки життя у світі, яким керують принципи помсти, в якому одночасно стають катом і жертвою. Злом у їхніх творах заражені були поляки й українці. Саме тому можемо сказати, що письменники-романтики творили міт, який потім став основою стереотипу. Цей стереотип служив польським політичним інтересам для приниження українців як народу і компромітації їхніх змагань. Остаточно він сформувався у XX столітті. Безліч щоденників і спогадів поляків, які пережили революцію і Першу Світову війну на Україні, підтверджують переконання, яке уже існує в польському суспільстві, що український народ нездатен створити власну державу. Водночас його єдиний шанс не піддатися власній жорстокій і

ДАНУТА СОСНОВСЬКА. СТЕРЕОТИП УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ЗБІГНЕВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

може зіткнутися в недалекому майбутньому з поглибленням етнічних конфліктів, зі щораз більшим насильством щодо неавтохтонного населення. Майбутність дев'яти мільйонів росіян у Центральній Азії виглядає доволі невідрадно.

Такими ж, а навіть ще загрозливішими, є прикордонні міжнаціональні стосунки поміж окремими республіками Центральної Азії, які недавно здобули незалежність. Кордони міжцими державами були довільно встановлені радянським керівництвом, часто без урахування історичних та

етнічних особливостей. Є загроза того, що територіальні та етнічні конфлікти будуть щораз кривавішими в міру утвердження нових політичних еліт і появи почуття екстатичної незалежності в нових націоналістів. Ці надзвичайно криваві прояви незвичайно криваві етнічних заворушень у 1991 і 1992 роках дають підстави очікувати посилення конфліктів у цьому регіоні, що зробить з Центральної Азії регіон винятково нестабільний у політичному аспекті.

Оскільки природа не терпить порожнечі, стає зрозумілим уже сьогодні, що

деякі держави, зокрема, найближчі ісламські країни, намагатимуться заповнити геополітичну пустку, яку спричинив у цьому регіоні розпад Російської Імперії. Туреччина, Іран і Пакистан вже розпочали активно поширювати свої впливи, а дещо віддалена Саудівська Аравія фінансово підтримує змагання до відновлення культурного та релігійного впливу ісламу в цих регіонах. Усе це означає розширення мусульманських впливів на північ, що змінює з-понад двісті років усталені геополітичні тенденції.

З геополітичного огляду визначальне значення для

кривавій природі — залишитися з Польщею. Лише її миротворчий вплив мав би зупинити українців перед занепадом і падінням у хаос. Найбільш показове вираження таких поглядів знаходимо у вже згаданих щоденниках Зофії Коссак-Щуцької “Пожежа”. Описані в них українці підступні, нікчемні, талановиті, але не цивілізовані. З огляду на своє татарське походження вони знаходять себе в жорстокості, мають відвагу вовків, що атакують зненацька і тільки слабшого. Характерне для них також варварське бажання руйнувати. В описі Зофії Коссак-Щуцької виступає ще один елемент, який пізніше безліч разів повторюватиметься в стереотипних уявленнях про Україну. Це візія краю, в якому всі класи й народи жили щасливо і в згоді до часу катастрофи, викликаної чужими інтригами і злою, неосвіченою українською природою. “Інші”, тобто ті, що знищили цю сучасну Аркадію, — це передовсім жида й більшовики, заїди ззовні, що баламутять українців. Польсько-український конфлікт, якщо розглядати його саме в такому ракурсі, виглядає настільки ж незрозумілим, як ірраціональним. Просто невідомо, “чого вони хочуть”? Пояснень знову ж таки можна шукати в інтризі або необмеженій кількості зла, що міститься в національному характері.

Після Другої Світової війни негативний стереотип українців підтримувався не лише трагічним воєнним досвідом, драмою Волині й Поділля, але й зусиллями комуністичної пропаганди, яка небезуспішно старалася підтримувати ворожнечу між обома народами. Література і преса у цей час замовчує питання української незалежності, адже Україна врешті-решт знайшла своє місце “в Союзе нерушимом республік свободних”. Будь-який бунт проти такого стану речей або ігнорується, або описується з помпою як справа психічно хворих, злочинців або обманутих. Починається реінтерпретація давніших польсько-українських конфліктів, вони ж бо були історично й ідеологічно правильним класовим бунтом. Тож підкреслювана в польській літературі жорстокість різні блідне, а іноді набирає й позитивного відтінку. Такої тональності набуде, наприклад, написане Анджеєм Кусьневичем

ДАНУТА СОСНОВСЬКА. СТЕРЕОТИП УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ЗЫГНЕВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

майбутності буде мати стратегічна російська реакція. Від цього залежатиме, чи Росія справді стане постімперіальною країною, а чи навпаки — напружить усі сили для реставрації імперії. Вибір не буде легким, адже в обох випадках наслідки будуть болісними. Рішення залишити імперіалістичні амбіції, і піти шляхом Туреччини після падіння Османської Імперії (яка за багатьма ознаками більше нагадувала Росію, аніж Британську Імперію), вимагатиме послідовної політики неутралітету щодо мільйонів росіян, які проживають поза реаль-

ними етнічними межами Росії. Мало правдоподібним є те, щоб російський націоналізм зумів проявити аж таку стриманість, тим більше, що напередодні розвалу Радянської імперії його віджили нові пристрасті.

Не можна також залишати поза увагою того, що демократична Росія зречеться імперіалістичних домагань і сама виявить здатність до подальшого територіального поділу. Як держава демократична, вона змушена буде досягнути високого рівня децентралізації з огляду на значні відмінності економічних та суспільних умов на величез-

ному трансконтинентальному просторі. Змагання до автономії зростатиме в міру зближення Далекого Сходу з країнами економічного чуда — Японією, Кореєю та Китаєм. Регіон Санкт-Петербурга, натомість, міг би підпасти впливові Скандинавії або Німеччини. Успішність сепаратистських зусиль інших народів може схилити росіян у названих регіонах замислитись над тим, чи не могло б існувати кілька російськомовних країн, як існує кілька країн німецько- чи англомовних. Багато хто визнає, що таким чином легше буде досягнути демократії і добробуту.

1956 року “Слово про ненависть”. Жорстокість подій, про які розповідає поема, вже у минулому, бо ж поляки й українці, погоджені комуністичною ідеологією, стали братами. Такою буде офіційна позиція пропаганди, яка, однак, зовсім не зашкодить масовій публікації книжок, що підтримують негативний стереотип українця. Він буде втілений передовсім в українських солдатах, які розпочали безнадійну боротьбу за свободу як із поляками, так і з радянською владою. Друго- і третьорядна література зі смаком писатиме про “бандитів”, які або засліплені фанатики, або ж керуються примітивною жадобою збагачення. В кожному з цих випадків буде підкреслено зв'язок із німецькими фашистами, від яких українські бандити перейняли методи боротьби. Цей зв'язок з нацистами — на думку авторів — це не результат політичного розрахунку, а ефект духовної спорідненості. Фашистські методи дають можливість наситити кровожерність та задовольнити потреби жорстоких характерів. Жоден із творців згаданої літератури не відмовляє собі в приємності описати злочини диких і примітивних bestій. Усі змальовують їхню відрадливу зовнішність, яка відзеркалює моральну гиду. Звідси люди-потвори мають жорстокі обличчя, очі-свердла, які ніколи не дивляться прямо, що, як відомо, є ознакою порядних намірів та відкритого характеру. У їх поведінці домінують вибухи якогось дивного шаленства, коли вони бігають довкола кушів, розмахуючи руками, клянучи й час від часу спльовуючи. Вищі рангом безперервними помордасами збивають своїх підлеглих, а ті з рабською покірністю терплять приниження гідності. Класичним у їхній поведінці стало запалювання цигарки й гучний регіт після найвідрадливіших злочинів. У кожному з цих творів знайдемо перелік “типових” для українців злочинів, як-от: розколювання голови сокирою, розпорювання животів, зокрема, з особливою насолодою — вагітним жінкам, спалювання живцем, відрізування грудей, розбивання дітям голів тощо. При читанні цих описів складається враження, що змальовані в них бандити взагалі не знають пістолетів чи автоматів, а лише ножі, сокири, палиці, якими й

ДАНУТА СОСНОВСЬКА. СТЕРЕОТИП УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ЗБІГНЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

Після відкинення імперіалістичних амбіцій однозначно з'явиться перспектива подальшої геополітичної дисперсії. З цього приводу багато росіян сприймає відновлення імперії, можливо, з дещо новим укладом і менш жорстокої, як найслухніший варіант. Оборонна стратегія, спрямована на збереження великоросійської імперії в колишніх межах, спонтанно формується вже тепер. Проявляється це в затримці виводу російських військ з Прибалтійських республік, утримання потужної морської бази у Калінінградській області (в колишній Східній

Пруссії), підтримування російського анклаву над Дністром між Україною та Молдовою, посилення військової присутності в Криму, зміцнення протекторату в Північній Осетії на Кавказі, прийняття спеціальних рішень щодо утримання змішаних збройних сил з Туркменією, Казахстаном і Таджикистаном на південному кордоні Центральної Азії, а також збереження контролю над Південними Курильськими островами на Далекому Сході (навіть ціною втрати шансів на великі японські кредити). Складається враження, що йдеться тут про ширший план збе-

реження контролю над стратегічними територіями вздовж колишніх кордонів імперії. Такий план не обов'язково має бути накреслений формально; це швидше є наслідком глибоко закорінених імперіалістичних інстинктів. Однак, в кожному разі це утверджує базу ймовірних спроб реставрації імперії, тількино Росія віднайде внутрішню силу і силу.

Така політика загрожує, що правда, виникненням серйозних конфліктів, які підтвердять, що імперія так чи інакше буде приречена на хаос і насильство. Підставо-
вим тут є твердження, що

користуються під час катувань. Читач таким чином зазнає шоку й потрясіння як від самого опису, так і його дріб'язковості. Ніщо від нього не приховується, незалежно від того, чи це дорослий, чи дитина. Не велика різниця між описами в “Лунах у Бескидах” Гергардта і тими, які знайдемо в призначеній для середньої школи книжці Жулкевської “Сліди рисячих кігтів”. Обидва опуси були надзвичайно популярні, перший видавався великим тиражем 11 разів, а другий — 8. Все це разом давало сотні тисяч екземплярів “для постійного ужитку”, які формували громадську думку “від дитини до дорослого”. Не можна зрештою при цьому нарікати лише на комуністичну пропаганду. В часи II Речі Посполитої прихильники порозуміння між поляками й українцями обурювалися з приводу розпорядження про закупівлю для шкільних бібліотек книжки Гелени Закшевської “Діти Львова”. Її зміст і стилістика недалеко відходила від пізнішої, комуністичної продукції. Вона теж видавалася й перевидавалася великими тиражами. У всіх текстах, які я згадала, підкреслювалося за допомогою різних, іноді найвитонченіших способів документальний характер книжки. Таким чином читач іще раз пересвідчувався, що українці — це жорстокі тварюки. Якщо додамо до цього численні спогади людей, які пережили воєнну трагедію Волині чи Поділля, то можемо стверджувати, що система формування в польському суспільстві бажаних поглядів була дійсно результативною. Настільки результативною, що більшість виняткових злочинів з часів війни, як правило, приписували українцям. В порівнянні з ними — і в це вірило багато поляків — навіть нацисти були цивілізованими злочинцями. Ще сьогодні живуть люди, які перейшли через Варшавське повстання і які й сьогодні переконані, що в його придушення з особливою жорстокістю втрутилися частини українців. На прохання обґрунтувати свої погляди, або коли їх переконували, що так не було, стверджували: “Не говорили по-німецьки, ми їх не розуміли, а значить, це мусили бути українці”. Часом додавали: “Мали розкосі очі”. На закінчення я б хотіла ще пояснити, чому посилаюся на приклади і опираю

ДАНУТА СОСНОВСЬКА. СТЕРЕОТИП УКРАЇНЦІВ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ВІГНІВ БЕЖІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

всяка спроба реставрувати імперію — під промовистим емоційним гаслом, що “мусимо оберігати мільйони росіян поза межами Росії” — наштовхуватиметься на сильний опір з боку пробуджених місцевих націоналістів, спраглих незалежності. Зламати чи навіть послабити їхній опір буде нелегко. Політика відродження імперії змусила б Росію не тільки перетворитися в автократичну, як це було колись, державу, але привела б її мешканців до затяжних, наростаючих і потенційно невирішених конфліктів. Отже, Росія опинилась би у класичній пастці

безсилля.

Розпад Радянського Союзу не лише відкриває потенційний доступ американському впливові до євразійської порожнечі, особливо через зусилля, спрямовані на допомогу в консолідації нових неросійських держав. Він також призводить до дуже серйозних геополітичних зрушень у південно-західній Євразії: Близький Схід і Перська затока стали регіонами відвертого й одноосібного домінування США. Це є цілком нова ситуація. Впродовж чи не всієї новітньої історії цей регіон був предметом інтенсивних

змагань супердержав. З Османською Імперією змагалися Росія, пізніше Велика Британія. Після Першої Світової війни на цьому ґрунті конкурували Франція і Велика Британія, але постійно в тій чи іншій формі відчувалася тут присутність Росії. Під час Другої Світової війни Радянський Союз прагнув доступу до Перської затоки, і тільки завдяки американському натискові він був усунутий з Ірану в 1946 році. Військова і політична радянська присутність позначилась на Близькому Сході, коли арабські країни звернулися за допомогою до Москви

свої тези на другорядній літературі. Існували ж твори Антонія Мальчевського, Северина Гошинського, Юліуша Словацького, чи сучасні — Юзефа Лободовського, Влодзімежа Одоєвського, Анджея Кусьневіча, на які можна було б послатися, заперечуючи представлену тут аналізу. Однак, говоримо про стереотип, а він або жирує на поганій літературі, або ж хорошу пристосовує до своїх простих правил. Видатні твори, описуючи складні перипетії, розмаїття поглядів, або уникають стереотипу, або він спрощує їх. Не впливають вони — на жаль — так сильно на суспільні погляди, як другорядні, але доступно написані твори, які, спираючись на людські упередження, промовляють до уяви.

Переклад Григорія Чопика

ДАНУТА СОСНОВСЬКА. СТЕРЕОТИП УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ЗБІГНЕВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

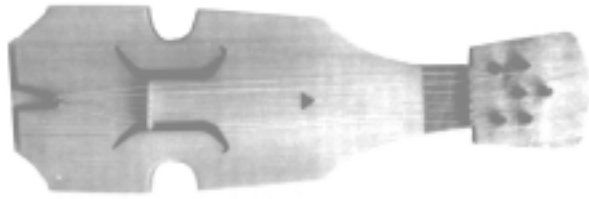
проти Ізраїлю. Тільки ослаблення радянської могутності, особливо у часі воєн в Перській затоці в 1991 році, довели, що вперше у світовій історії одноосібно домінує тут лише одна держава.

Однак, це домінування залишиться швидше поверховим, ба навіть, хилистким, головню з огляду на нестачу інтегруючих спільних вартостей, політичної культури або релігії між Америкою та її арабською клієнтурою. Підставою американського домінування є перш за все союз із локальними урядами, що нерідко спираються на пануючий скорумпований і

надзвичайно багатий клас, над яким нависає загроза втрати контакту з власним суспільством. Окрім того, до регіональної гегемонії змагається Іран, готовий перечекати домінування США. Іран має імперіальні традиції, а також керується релігійними та націоналістичними мотивами, які дозволять протиставитися американській та російській присутності у цьому регіоні. Іран, крім того, може розраховувати на релігійні симпатії сусідніх держав. Беручи до уваги співдію релігійних і національних чинників проти чужої гегемонії, можна визнати, що

американське домінування на Близькому Сході збудоване, що називається, на піску.

Промовистим прикладом обмеження американського контролю є факт, що навіть повна перемога у війні в Перській затоці 1991 року не дала остаточних політичних розв'язань: і далі триває режим Саддама Хусейна, продовжуються заворушення шіїтів, як і повстання курдів, яке — всупереч зусиллям з боку Америки — було успішно придушене. Здобуття політичної перемоги, що дорівнювала б перемозі мілітарній, потребувало б не тільки значно

ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЯН ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ: ЩО ЦЕ ТАКЕ? СТЕШЕВСЬКИЙ

Готуючи тему для виступу, я, мабуть, керувався схильністю до мазохізму. Хоча й існує якась література на цю тему, але, скоріше всього, вона збуджує упередження, 20-тихвилинний виступ разом зі звуковою ілюстрацією має форму есею, умов якого я не можу дотримати, — зрештою, елегантною та задовільною гіпотези створити не вдається.

Найкраще придивитись до фактів, приймаючи історично за вихідну точку не саму музику,

ЗЫГНОВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

серйозніших зусиль, але й подолання відчутного опору, навіть з боку союзних арабських держав, проти продовження війни до повної політичної перемоги. Арабські держави хотіли уникнути цього, боячися внутрішніх заворушень перед фактом участі у війні, веденої Сполученими Штатами проти арабської держави.

Ворожість арабів до США, без сумніву, поглибитися, якщо не дадуть наслідків американські зусилля, спрямовані на подолання арабсько-ізраїльського конфлікту. В часах, коли Середній Схід становив предмет зма-

гань двох супердержав, підтримку Ізраїлю можна було б визнати вираженням американських інтересів, а також проявом моральних зобов'язань щодо єврейського народу. Проте в умовах одноосібного американського домінування нездатність мирного врегулювання конфлікту між арабами та Ізраїлем, спричинить радше мобілізацію релігійного фундаменталізму і радикального націоналізму, орієнтованих на подолання американської гегемонії у цьому регіоні.

Як для Росії, так і для Америки геофізична порож-

неча може виявитися джерелом поважних небезпек, щоправда, з різних оглядів. Політичне пробудження ісламу веде не лише до колізії з рудиментами російського імперіалізму на півночі, але також до поставлення під сумнів американського домінування на півдні. Росія не зможе уникнути участі у цих конфліктах через свої меншини, а також тому, що відчуває зобов'язання до опору перед проникненням впливів мусульманських держав у Середню Азію з півдня. Америка ж, ризикуючи зростанням ворожості до себе, все ж не зможе відступити з огляду на

а мовні ідентифікації тих фактів, навіть якщо вони породжені, наприклад, підсвідомою помилкою. Наприклад, у мелодії, названій в італійській табулятурі „Un pezzo tedesco“, абсолютно немає нічого німецького. Це ж саме стосується паризької „Canzonie a due“ польського композитора М. Мельчевського (XVIII ст.), а також в усній традиції одного з польських регіонів. Тут вимальовуються три головні фази вербального окреслення музичних фактів, як польських, так і тих, що якимось чином пов'язані з Польщею. Зрештою, ці фази тривають поза часом їх висвітлення і виражаються в творчих перетвореннях, у повторюваних чи епігонських постатях, котрих не треба оцінювати негативно, бо часто, як пересвідчимось, інакше не могло бути.

Перша з тих фаз — пропоную її назвати фазою гетероетнічного стереотипу — без сумніву, пов'язана з іноземцями, насамперед з німцями, котрі з половини XVI ст. почали в органних і лютневих табулятурах вмішувати танцювальні твори, котрі називали польськими, наприклад, „Polniser Tanz“, „Chorea Polonica“, „Balletto polacco“, „Volta polonica“, „Polonaise“. Свою класичну працю А. Сімон назвала „Польські елементи в німецькій музиці“ (Цюрих, 1916 р.). З неї випливає, що деякі елементи польської музики були запозичені німецькою, крім того, в традиційних рамках властивостей історичних стилів існує досить виразна *differentia specifica* між певними явищами в польській музиці та іноземній. Ось декілька копіювальників і авторів табулятур та інших нотних збірок, у котрих з'являлись польські танці: Г. Нойзідлер (1544), М. Вайзеліус, В. Гавсман, Г. Я. Фурман, Н. Валлет, Й. Штобавс, В. Р. фон Гегема. Характерним є те, що у випадку цього репертуару це не оригінальні композиції, а лише поверховий, переважно анонімний репертуар, про що свідчить фігурування цих творів у різних збірках, у різних країнах і в різні часи, і у Польщі також. Спочатку з двоїстого

ЯН СТЕШЕВСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ
ЗБІГНЕВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

нафтові інтереси і на моральний обов'язок перед Ізраїлем.

Географічні виміри можливого насильства займають весь простір Евразії, простягаючись від сходу на захід, від Адріатики і Балканів аж до самого кордону китайської провінції Сінцзян, а на осі північ–південь займають простори навколо Перської затоки: частину Близького Сходу, Іран, Пакистан і Афганістан на півдні, цілу Середню Азію вздовж кордонів між Росією та Казахстаном аж до російсько-українського кордону. Цей простір утворює овал, який займає час-

тину південно–східної Європи, Середній Схід, регіон Перської затоки, а також південні території колишнього Радянського Союзу. Це охоплює території майже тридцяти держав, більшість із яких знаходяться на початковому етапі побудови державності і не мають визначеного політичного обличчя. Жодна з них не є гомогенною з етнічного огляду; в них проживає близько 400 мільйонів людей, а внутрішні конфлікти між найрізноманітнішими видами етнічних груп та народностей, — що відрізняються мовою, звичаями, а особливо релігією, — фер-

ментують не від сьогодні і, розпалені оживленням політичної свідомості суспільства, будуть періодично вибухати з нечуваною гостротою. Трагедія Лівану у 1980–х роках, Курдистану і колишньої Югославії на початку 1990–х попереджують про те, що може початися в євразійській зоні посиленої небезпеки.

Не випадковим також є і те, що зі всіх країн на світі, які є чи можуть у швидкому часі стати власниками зброї масового знищення, майже половина знаходиться у цій зоні. (Особливим регіоном, де надзвичайно інтенсивно працюють над створенням

ренесансового танцю записували на ноти лише першу двомірну частину, реалізація другої, тримірної частини, згідно з мотивікою першої частини, покладалась на музиканта. Так відпрацювалась ритмічна практика, про котру пізніше писав Валентин Гавсман, що це ритміка „nach Art der Polen“, — мабуть тут ішлося винятково про ритміку мазурки. Цей зв'язок відображають твори, записані повністю. Вже в XVII ст., як і мазуркові ритми, з Польщею також пов'язані так звані полонезові ритми того часу. Щодо генези і суспільного походження цього обігвого матеріалу можна сформулювати багато гіпотез, але для цього не вистачає переконливих доказів. Проте можна припустити, що „Choreae polonicae“ були відповіддю на тогочасні потреби в екзотиці і моді. За цих обставин, після інкультурації польських ритмів, з'явився тогочасний тип шведської народної танцювальної музики, де згадкою про її походження є назва — „Polskor“.

У межах першої фази варто вказати на пізніші використання композиторами не тільки метроритмічних музичних зразків (мазурки чи полонезу), котрі з допомогою вербальних визначень відносять до польських. Наприклад: Й. С. Бах „Сюїти“, Г. Ф. Телеман „Сонати“. Серед численних назв музичних творів сюди можна віднести, наприклад, ще такі: В. А. Моцарт „Рондо із сонати кв.284“, Л. ван Бетховен „Серенада Op. VIII“, Р. Вагнер „Увертюра Полонія“, П. Чайковський „Євгеній Онегін“, М. Мусоргський „Борис Годунов“.

Другу фазу, яку я називаю фазою етнічних або народних стереотипів, можна пов'язати з очевидним і свідомим використанням польськими або зв'язаними з Польщею композиторами звернень до народних музичних традицій і до, значною мірою пов'язаної з нею, літературної творчості, переважно, народної — релігійних і патріотичних пісень. Переінакшивши заголовок книжки „Сімон“, можна сказати, що цього разу йдеться про польські елементи в польській музиці. Ця фаза виражається в час загрози існуванню

ЯН СТЕШЕВСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ
ЗБІГНЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

зброї масового знищення, є Східна Азія). Експерти та дпні розвідки свідчать, що окрім п'яти задекларованих ядерних держав принаймні чотири вже здатні застосовувати ядерну зброю та балістичні засоби її перенесення. Окрім того, вже близько п'ятнадцяти держав володіє балістичними ракетами. Більшість із них інтенсивно розвиває програми виготовлення біологічної чи хімічної зброї. До 2000 року ця кількість імовірно подвоїться.

Поширення зброї масового знищення є вже фактом. За умови, коли глобальному пануванню

Сполучених Штатів бракує відповідного авторитету, а авторитет Об'єднаних Націй не спирається на відповідну владу, дії будуть лише запізнілими. Прикладом є угоди, підписані 27 державами у квітні 1992 року, що сприяють обмеженню продажу техніки подвійного застосування і матеріалів для виробництва ядерної зброї. Деякі потенційні постачальники ядерної технології (наприклад, Китай) не підписали угоди і, попри те, що вона передбачає відповідний контроль над 60 видами технології подвійного призначення, що теоретично могло б обмежити

поширення цієї зброї, реалізація угоди є повністю добровільна. Серйозні порушення угоди є доволі ймовірними.

У межах зони посиленої небезпеки може вибухнути насильство між різними групами у найрізноманітніших комбінаціях. Опис потенційних зіткнень є надзвичайно довгим: конфлікти між групами в межах окремих держав регіону; між Росією і частиною нових держав Середньої Азії, які б могли у багатьох випадках сподіватися на таємну допомогу одного або й кількох ісламських союзників з півдня; поміж окре-

польської державности, її також можна пов'язувати з патріотичними поривами та ідеями часу, наприклад: Х. Монтеск'є, Й. Гердер „Stimmen der Völker“. Однак, треба підкреслити, що спочатку суспільні смаки задовільняли такі водевільні, оперні та симфонічні композитори, як Й.Д. Голянд, Й. Ельснер, або Ч. Курпінський, адресатами тут були виключно польські споживачі. До мазурок і польок приєднався краков'як. Поза місцеві рамки вийшов Фредерік Шопен. За думкою З. Міхальського, Шопен „вигадав польську музику“, — він не відриває Шопена разом з його мазурками, краков'яками й полонезами від польських традицій, а лише вказує на їх цінність для вибраних слухачів у світі. Фредерік фон Гавсеггер у 1866 році сказав про Шопена, що він є „великим поетом звуків“, підкреслив притаманний його творчості смуток із приводу „загубленого народу“ і „втраченої держави“. „Die edlen Rhythmen polnischer Nationalweisen lieferten ihm den Stoff, welchen er die zar testen Formen zu kleiden, mit innersten Geheimnissen eines trauernden Herzens zu erfüllen wusste“. „Chopins Werke haben von der Lebensfähigkeit eines Volksgeistes ein mächtigeres(...) Zeugnis abgelegt, als mancher Held des blutigen Kampfes, und treffend nennt sie Schumann «unter Blumen eingesenkte Kanonen»“. Спроби збагатити польський автостереотип новими зразками вимагали від великого таланту переламати ідіоматику шопенівського стилю, який став автостереотипом народної музики. Не вдалося І.Я. Падеревському, котрий запропонував розширити спектр наявних зразків регіональної музики зразками творчості підгалянських гірняків (*Татранський альбом*). Лише у XX столітті це здійснив К. Шимановський за допомогою своїх обробок фольклору курпів (пісні курпів і підгалянців, мазурки). Концерт з оркестром В. Лютославського є останнім витвором цього композитора, де в дуже завуальованому вигляді проступає повернення до народних стереотипів, зокрема, мазурки. Ідеологія соцреалізму на багато

ЯН ШТЕШЕВСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ
ЗЫГНЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПІЛІТИЧНА ПУСТКА

ними середньоазійськими республіками, підтримуваними різними союзниками в ісламському світі; навіть між Росією й Україною, особливо, якщо внутрішні економічні складнощі України активізували б розкольніцькі настрої серед великої російської меншини; між деякими балканськими державами, наприклад Грецією та Туреччиною; чи також між Ізраїлем та однією з арабських держав; між Іраном та будь-якою державою Перської затоки або США; чи також подібний варіант за участю Іраку; і очевидно між Індією та Пакистаном. Не

можна також виключити заангажування Китаю в проблеми Середньої Азії, особливо, коли дійде до конфлікту на теренах побіля китайських кордонів або у випадку великого індійсько-пакистанського зіткнення.

Це не є вичерпний опис, але він вказує на дві можливості:

- 1) небезпеку застосування зброї масового знищення, особливо якщо взяти до уваги етнічні та релігійні пристрасті, спричинені якимось з можливих конфліктів;
- 2) зниження результату обмежень, спричинених якоюсь формою міжнарод-

них санкцій, коли буде відомо, що сторони конфлікту володіють зброєю масового знищення і є достатньо фанатичні, щоб її застосувати. Відомість про таку небезпеку паралізує вплине, через демократичну і зможну західну громадськість, на міжнародну готовність зrealизувати санкції.

Змінімалізування цієї загрози вимагало б порозуміння між членами існуючого на цей час “ядерного клубу” (всі його члени є також постійними членами Ради Безпеки Об'єднаних Націй) щодо спільної дії супроти нових власників зброї масового знищення.

років відвернула польських композиторів від використання народних автостеротипів, і серед небагатьох, хто одужав від цієї ідіосинкразії, можна назвати В. Кілара (*Кресани*), Г.М. Горещького (*Третя симфонія*), що звертаються до відомих подій з польської минувшини.

Зрушення першої і другої фаз учасі впливає з того, що в Польщі в музиці існувала така сама потреба в використанні музичних стереотипів, як і в інших країнах, ось тільки не було потреби використовувати в музиці термін „польський“. Немає сумніву в тому, що ці два види стереотипів були тісно пов'язані. Одні зумовлюють змістовність інших.

Третю фазу стереотипів польської музики називають, вагаючись, коли йдеться про назву: „польська композиторська школа“, що відноситься до творчості групи найвидатніших польських композиторів, які жили після 1956 року, в тому числі і В. Лютославського та К. Пендерецького, котра з'явилася поза Польщею завдяки порівнюванню вибраної польської творчості і творчості за межами Польщі. Якщо серед властивостей музики цієї школи виділяється її гуманізм, то не знаю, чи не варто знову зіслатися на Фредеріка фон Гавсеггера, котрий каже про: труднощі застосування тісних рамок розуму стосовно до інтерпретації музики, та до останньої думки „Логіко-філософського трактату“ Л. Вітгенштайна про чесноту мовчання. Додам, що Лютославський на спроби після 1956 року вішукати в його творчості можливі польські риси, відповідав, що це не появляється свідомо і цілеспрямовано; якщо, однак вони присутні, то впливають лише з польського походження композитора. Час покаже, чи завдяки своєму становищу музикант Лютославський сама не стане достатньо виразною і узгодженою польською ознакою.

Які висновки можна зробити з наведених фактів? Що вимагає особливої уваги? Якщо згадати професійні рішення про морфічні властивості музики народних стереотипів, то

ЯН ШТЕШЕВСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ
ЗБІГНЕВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

Малоймовірним є досягнення порозуміння щодо загрози вибуху великої війни в овалній євроазійській зоні. З іншого боку, серед п'яти членів Ради Безпеки у такій ситуації ймовірно дійде до різних поглядів, що спаралізує Раду. Єдиним дієвим засобом впливу може бути готовність Сполучених Штатів в односторонньому порядку застосувати мілітарну силу, можливо навіть із попереднім повідомленням до кожної держави, яка перша застосує зброю масового знищення супроти іншої держави. Є однак сумнів, чи конгрес Сполучених Штатів

захоче нав'язати Америці зобов'язання з настільки далекосяжними наслідками. Не є також ймовірним, чи міжнародна спільнота підтримає спеціальний „поліційний“ статус США.

Джеймс Шлезінгер мав очевидну рацію, коли на початку 1992 року стверджував: „Майбутній світовий лад (...) буде базуватися на політиці сили, міжнародному суперництві та етнічних напругах“. Можна хіба додати: і на можливості застосування зброї масового знищення в якомусь із пунктів геополітичного напруження в євроазійській зоні найбільшої загрози.*

* Коли книга була в друці, я мав нагоду прочитати неопублікований і дуже переконливо написаний есей Семюела П. Гантінгтона з Гарвардського університету під назвою „The clash of Civilizations?“ („Зіткнення цивілізацій?“). Автор висуває тезу, що конфлікт уздовж головних тектонічних ліній того, що окреслює цивілізацію ісламу, конфуціанства і християнства, становитиме в майбутньому найбільшу загрозу для світової безпеки. Географічний простір зіткнення цивілізацій у понятті Гантінгтона відповідає окресленій вище зоні найбільшої небезпеки.

Переклад Ольги Веремкович

найважливішим здається їх семіотичний комунікаційний аспект. Як відомо, здатність чисто музичної матерії до посилання на позамузичну дійсність обмежена, або взагалі ніяка, а сам їх зміст дуже важко виражається вербальною мовою (Х. Зігер): „Musik kann nicht a priori als ein semantisches System (ein «Zeichensystem» — «Zeichenvorrat») angesehen werden” (В. Карбусіцький). „Мовність“ музики є або метафоричним визначенням, або відноситься до логіки і правил внутрішньомузичної системи. Музичні стереотипи, як правило, мають виразну легко розпізнавальну форму і виконують двояку знакову функцію, є симптомом (індексом) і, можливо, символом. Симптомом тоді, коли вони розпізнаються як такі. Завдяки ідентифікації культурної ознаки і його конвенціоналізації, „pars pro toto“, посиляють нас до іншої музики і посередньо можливо до чогось, що пов'язане з цією музикою. Це стає символом. Мазурковий стереотип перш за все є максимально лапідарною ознакою „польскости“ музики, можливою ознакою середньопольського танцю, в певних умовах також може стати в рецепції конвенціоналізованим символом Польщі, долі поляків і долі Польщі („Viole suggestie“. Фредерік фон Гавсеггер).

Гідною уваги і осмислення є несподівано мала кількість народних музичних стереотипів, у тому числі і польських. Це також свідчить про обмежені можливості музичних сигналів до виконання ролі знаків, тобто звернення до іншої, ніж сама музика, дійсності. Однак ті, котрі були створені, стають живучою в часі абеткою і засобом, котрим повинні користуватися навіть великі самобутні композитори. Феномен Шопена є прикладом цього.

Композитор може планувати використання стереотипів народної музики, або ні, лише у процесі рецепції від волі і компетенції аудиторії залежить використання і спосіб інтерпретації зауважених стереотипів. Рецепція є також креаційним чи семантизаційним актом. Велику ролью

ЯН СТЕШЕВСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ
ЗЫГНЭВ БЖЕЗІНСЬКИЙ. ГЕОПОЛІТИЧНА ПУСТКА

тадеуш хаб'єра

статус українці

в інтегруванні культурних музичних ознак відіграє музикологічна і музикокритична концепція, котра може скеровувати увагу слухачів музики; поширений вплив думки Р. Шумана про символічність музики Шопена; така концепція може виступати як аргумент; тож особиста концепція не дозволяє мені слухати „Aus aller Welt stammunde“ З. Кравце тільки як декларовану композитором субтельну гру звуків. Різниця компетенції слухачів в ідентифікуванні і їх рівень можливостей інтерпретування чи конотування музичних стереотипів є дуже великим.

Польські музичні стереотипи самі собою, як здається, аксіологічно неутральні, лише інтерпретація стереотипів може входити в сферу цінностей (дивись висловлювання Фредеріка фон Гавсегера про Шопена). Однак з естетичної точки зору зловживання музичним стереотипом спричиняє знецінення і баналізацію. Прикладом можуть служити репертуари так званих „народних ансамблів пісні і танцю“ на кшталт „Мазовша“ чи „Шльонська“.

Врешті, декілька слів про проблему, яку ми розглядали. „Характер“ у психологічному сенсі є відносно тривалим процесом розвитку людини, складовою її особистості, і ніяк цьому не зарадиш. Національний характер чи „Volksgeist“ є гіпотезою, існування якого важко довести, крім довгої традиції етнопсихологізму („Volkerpsychologie“ В. Вундта, Г. Штайнгаля та інших). Спроби так само трактувати музику закінчилися фіаско (В. Данкерт), деколи вони навіть набували рис расистських ексцесів, як у випадку трактування єврейської музики в часи нацизму (В. Карбусіцький). Якщо це так, то морфологію регіональної музики рівною мірою належало б інтерпретувати антипсихологічно, як це робиться щодо певних діалектів. Творення народних музичних стереотипів є жестом, котрий спирається на більш-менш свідомий і арбітральний вибір якихось часткових властивостей, наприклад: з фольклору

ЯН ШТЕШЕВСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ
ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

дачів-міжнародників привернули фрагменти, присвячені Україні. Державний секретар США сказав, що „метою Нової Атлантичної Співдружності, яка має фундаментальне значення, є інтеграція України в Європу. Україна прийняла ринкову економіку та відмовилася від атомної зброї. Вона шукає сильних взаємозв'язків із Росією та Середньою Європою, а також тісного партнерства з народами та інституціями Заходу. Ми хочемо допомогти Україні укріпити її незалежність через вирішення серйозних економічних проблем, отримання доступу до важливих ринків та розширену співпрацю з НАТО“. Ця декларація намірів мала перш за все показати, яке місце у майбутньому Європи займає Україна — тепер, п'ять років після проголошення незалежності. І з'ясувалося, що вона займає ключову позицію у сис-

темі європейської безпеки, яка зараз постає. Треба визнати, що це великий успіх українців.

ВАЖКИЙ ПОЧАТОК

Ми вже дещо знаємо, як важко будувати демократичну державу після багаторічного комуністичного спустошення. Однак слід узяти до уваги, що цей процес може бути ще важчим у державі, яка не має традиції власної державності, яка значно довгий час і глибше зазнавала впливу комуністичної системи, ба навіть більше, в державі, де значна кількість громадян або взагалі не хоче, або не вірить у можливість її виживання. Водночас поряд з тим поруч з таким нестійким державним утворенням є потужний сусід, який охоче або поглинув би його знову, або принаймні однозначно собі

6 вересня 1996 року у Штутгарті, півстоліття після знаменитої „промови надії“ американського державного секретаря Джеймса Бернеа, Ворен Крістофер представив перспективи бачення Сполучених Штатів та Європи у 2000 році. Цей виступ був старанно підготований з акцентом на стабільний та серйозний інтерес США до старого континенту. При цьому варто зауважити, що у п'ятдесяту річницю заснування НАТО планується прийняття до цього пакту його нових членів. У синтетичній промові Крістофера особливу увагу спостережливих політичних огля-

мазовецького, гуральського чи курпського, або творення відповідних знаків, які акцентуються як культурні знаки.

Якщо необхідно запроваджувати елементи психологічної інтерпретації до народних музичних стереотипів, то не щодо використаних зв'язків як таких, а лише щодо фізичних процесів, їх творення і суспільної рецепції.

І на кінець футурологічна проблема. Минуле вчить, що етнічні і народні музичні стереотипи задовольняють потреби орієнтації людини в довколишньому світі. Чи збереже ця потреба свою важливість у стандартизованому світі і чи не буде вона проявлятися як шкідливий і невчасний прояв расової, національної чи етнічної агресії?

Переклад Володимира Лобана

ЯН СТЕШЕВСЬКИЙ. ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У МУЗИЦІ
ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

підпорядкував. Тим паче, що ця нова держава і так економічно залежна через імпорту нафти та газу і тісні торговельні зв'язки. Культурно населення обидвох країн дуже близьке одне до одного: православ'я, спільні звичаї, подібність мов, змішані подружжя. Окрім того, близько 22% громадян — росіяни. Тому немає чого дивуватися, що 5 років тому, і навіть зараз, багато хто сумнівається, чи в цій ситуації Україна зможе зберегти та зміцнити свою незалежність.

Після формального визнання незалежності України, найбільшою проблемою для західних держав була проблема ліквідації атомної зброї. Україна мала третій за розміром атомний потенціал у світі, хоча насправді контроль над цим потенціалом здійснювала Росія. Президент Кравчук надіявся, що багатий західний світ з ентузіазмом при-

йме народження нової держави в цьому регіоні, запропонує ряд проектів допомоги та пообіцяє Україні тісну співпрацю. На думку Стефена Ларрабі з РАНД Корпорейшн, надії Кравчука та його команди не здійснилися з огляду на три причини. По-перше, це зволікання України в питанні передачі атомної зброї Росії та спроби України використати факт володіння цією зброєю для різного роду торгів, що створило певне напруження із Заходом. У відповідь було однозначно задекларовано, що передумовою будь-якої допомоги є денуклеаризація України. А тому стосунки із західними державами були радше холодними, аж до часу повного врегулювання цього питання.

По-друге, після розпаду СРСР як Європа, так і Сполучені Штати вели „російсько-центричну“ політику, присвя-

чуючи не занадто багато уваги іншим членам Спільноти Незалежних Держав. Проблема денуклеаризації України унеможливила серйозний розгляд стратегічної ролі цієї держави, небезпек, що загрожують її існуванню і виникають перш за все із браку економічних реформ на ґрунті зруйнованої господарської інфраструктури.

По-третє, як зауважив Ларрабі, українське фіаско у справі проведення серйозних реформ послабило ефективність західної фінансової допомоги. Тоді українська економіка переживала період щораз глибшого регресу, який призвів до різноманітних внутрішніх конфліктів. Майже до кінця 1993 року Захід брав до уваги можливість дезінтеграції України, чи навіть втрати фізичного контролю над атомним арсеналом, що могло призвести до

АЛЬОІЗ ВОЛЬДАН

УКРАЇНЦІ ТА ЄДНІСТЬ МОНАРХІЇ

З погляду польської літератури повоєнного часу українці сповідують сепаратизм, який ставить під загрозу єдність, а разом з нею саме існування монархії, й ускладнює гармонійне співжиття різних націй. Вкотре бачимо, що рутенців у Галичині вважають

(З книги "Міт Австрії у польській літературі")

прихильниками Москви і, як наслідок, ненадійними підлеглими цісаря у Відні: Серед рутенців, серед греко-католицького люду багато москвофілів. Вони мають Росію за батьківщину. (Aust, 47) Заграванням з російським царем, під чийм пануванням перебуває переважна частина українського народу, австрійський уряд протиставляє політику, що для цілості монархії настільки ж згубна, як і москвофільський сепаратизм рутенців. Щоправда, це стає зрозуміло аж згодом: ... тоді була потойбіч, за Збручем, царська Росія, і діяла вона, наче магнет, на наших русинів. Тож і створила Австрія їй на противагу наш локальний, антиросійський український націоналізм. (Miesz, 130) Лише зрідка дошуковуються справжніх причин українського невдоволення і підстав для націоналізму, породжених як соціальними та політичними, так і національними та культурними чинниками: Нащо цей народ,

ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

непередбачуваних наслідків. Початки незалежності України були дуже болючими, не тільки з огляду на внутрішні складнощі та безсилля, але також і на досить холодну, чи майже неприязну позицію оточення, причому як на Сході, так і на Заході.

Політичний клімат довкола України докорінно змінився тільки у 1994 році. 14 січня того року в Москві президенти США, Російської Федерації та України підписали порозуміння про вивезення атомної зброї, яке містило запевнення, що Україна не може бути об'єктом атомної атаки. В лютому Верховна Рада ратифікувала договір про редукцію стратегічних озброєнь (START 1), а в листопаді — про нерозповсюдження атомної зброї (NPT). Так само в лютому, перша в СНД, вона долучилася до програми НАТО „Партнерство задля миру“. А в червні дійшло

до підписання договору про партнерство та співпрацю із Європейською Співдружністю.

В липні 1994 р. новим президентом був обраний Леонід Кучма, який у своїй інавгураційній промові оголосив поворот до більшого прагматизму у внутрішній та зовнішній політиці. Через кілька місяців після виборів він подав програму економічних реформ, що ще позитивніше налаштувало Захід та активізувало значну допомогу. Однак слід визнати, що нова ситуація певним чином заспокоїла Захід і це призвело до меншої зацікавленості тим, що відбувається в Україні. Разом з тим можемо додати, що саме в цей переломний момент відбулося виразне загострення політики Росії щодо Заходу, що погано відбилося на українських інтересах. Рішучий опір Росії щодо планів розширити НАТО

електризував громадську думку та політиків чи не в усьому світі, і тому справи українські відходили на задній план.

ОСОБЛИВИЙ СТАТУС

З перших днів незалежності українська політика була зайнята переважно проблемами безпеки, що, зрештою, обмежило як бажання, так і можливість влади зайнятися рішучими економічними реформами. Внутрішня загроза супроводжувалася зовнішньою. Фатальна економіка радянського типу, яка, до того ж була позбавлена попередніх кооперативних зв'язків та ресурсів, призводила до щораз більшого зuboжіння та незадоволення. Значна частина громадян та політиків хотіла повернення до СРСР, чи принаймні сепарації якоїсь частини держави та приєднання її до

який становить переважну більшість населення Східної Галичини, підданий такому нелюдському господарському, політичному та культурному гнобленню? ... Пощо він упосліджений у питаннях нардної та середньої освіти? Чому йому відмовляють у праві заснування університету у Львові? ... А була то свідома політика польських землевласників, котрі правила краєм. (Pozo, 163) Автор запропонованої цитати вбачає причини українського націоналізму не тільки в політиці Відня чи Петербурга, а винуватить також польську більшість Галичини, зміцнену автономією 1867 року. Становлення української національної свідомості серед галицьких рутенців виявляється також у спробі дати назву власній етнічній групі та мові, якою вона послуговується. Так, гімназист Роман Ожеховскі тривалий час називає розмовну мову "рутенською", вважаючи її діалектом польської, визнаючи

себе "поляком греко-католицького обряду"; під впливом національно свідомих побратимів стає "українцем", спілкуючись, безперечно, українською мовою і змінюючи врешті правопис власного прізвища на "Орехівський" (Lit, 43). Від цих, на перший погляд, невинних азів український національний рух торує шлях до тероризму, до вбивства намісника Галичини графа Потоцького українським студентом Січинським, вбивства, яке радикальні націоналісти визнають справедливою карою за страждання українського люду: Та куля, що влучила в намісника Галичини, графа Потоцького, вилита з болю нашого народу! Слава і хвала Січинському! (Lit, 45) Цей замах свідчить про шлях відстоювання власних інтересів, що діаметрально протилежний галичанській готовості до компромісів і ставить під сумнів гармонійне співжиття в космосі монархії. Він веде до кривавого змагу

АЛЬОІЗ ВОЛЬДАН. УКРАЇНЦІ ТА ЄДНІСТЬ МОНАРХІЇ
ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

Росії. Росія ж пробувала використати кожную можливу нагоду, щоб у тій чи іншій формі підпорядкувати собі „близького“ сусіда. На те все накладалася ще й загальна дезорієнтація Заходу після падіння берлінської стіни, а якийсь час і відсутність реального проекту побудови нової системи європейської безпеки. Витворився стан невизначеності та порожнечі, який призводив до того, що на міжнародному рівні висувалися не до кінця продумані ініціативи. Запропонований Кравчуком план створення регіонального союзу безпеки держав від Балтійського до Чорного моря, без Росії, був так само невдалим, як і валенсівський проект НАТО-bis. Обидва проекти були породжені нетерплячістю та поганою оцінкою міжнародної ситуації. Країни, які мали б брати в них участь, були ослабкі і перш за все слушно

остерігалися будь-яких союзів, що справляли враження субститутів у їхніх інтеграційних прагненнях щодо НАТО чи Європейської Співдружності.

Україна самовизначилася як держава „позаблокова“. Ця формула не означає те ж саме, що й „нейтральна“, бо нейтральність має передумовою існування політичних та оборонних блоків, які конкурують один з одним, натомість „позаблоковість“ підкреслює небажання бачити будь-які лінії поділу. Окрім того, цей термін відображає суть української закордонної політики, яка полягає в балансуванні між бажаною інтеграцією з європейськими структурами і все ще великою залежністю від Росії. Тобто йдеться про те, щоб, з одного боку, не забігати вперед, а з іншого — не нашкодити самому собі. Автори західної стратегії, зрештою, неодноразово

підкреслювали, що при побудові нової системи безпеки слід уникати нових поділів у Європі.

Певний час Київ мав ряд застережень щодо розширення НАТО на схід. Ще в листопаді 1995 року, під час візиту в США президент Кучма висловив свої застереження та сумніви щодо доцільності цієї операції. Поза всяким сумнівом, для нього тоді ближчою було перетворення Союзу з „системи колективної оборони“ у „систему колективної безпеки“ з участю Росії та України. Але в міру розвитку участі України у програмі „Партнерство задля миру“, її позиція була змінена. Зараз уже не виголошуються застереження щодо розширення НАТО, підкреслюється суверенне право кожної країни вибирати собі союзників і разом з тим одно-значно додається, що жодна інша держава не має права вето щодо

за Львів між поляками та українцями в листопаді 1918 року (Czter, 207), досить було монархії розпастися, що — заднім числом — взайве підтверджує можливості цієї держави стосовно поміркованості і тим самим її космічний вимір. Західно-Українська Народна Республіка, постання якої легко було провістити наприкінці Першої Світової війни (Lit, 315) і яка стала здійсненням українських сепаратистичних намірів, можлива лише там, де сама монархія недалеко від розпаду; так ми бачимо взаємозалежність сепаратизму та загибелі космосу. І навпаки: до австро-галичанського спадку урівноваження різних інтересів звертаються саме тоді, коли прагнуть порозуміння та мирного співіснування двох ворожих національних угруповань Без автономії, без самоврядування, без порозуміння поляків з українцями не буде спокою в Галичині (Ногун, 238) — це тверде

переконавання одного з поборників, у якому ще живуть реалії австрійської Галичини і який вважає їх добрими і практичними. Подібні переконання, кажуть, мав також греко-католицький митрополит Львова, провідник рутенського руху в Австро-Угорщині граф Шептицький, який зі свого смертного одра звертається до земляків цілком у дусі австрійського співжиття: Лише з Польщею! Пам'ятайте і переказуйте: Тільки з Польщею! (Gawed, 22)

Переклад Тимофія Гавриліва

АЛЬОІЗ ВОЛЬДАН. УКРАЇНЦІ ТА ЄДНІСТЬ МОНАРХІЇ
ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

такого її вибору. Водночас наголошується, що процес розширення повинен проходити еволюційно, тобто настільки явно та обдумано, щоб це не змогло призвести до раптових і непередбачених наслідків. Особливо йдеться про те, щоб у результаті поспішного розширення НАТО Україна не опинилася під надмірним тиском Росії, а потім, проти своєї волі, в її сфері впливу. З огляду на це Україні дуже залежить на розвитку контактів НАТО з Росією, аж до підписання особливого договору, що регулював би засади їх розвинутої співпраці.

Зі свого боку, Київ також хоче зближення з НАТО, через „особливе партнерство“. 14 вересня 1995 року міністр закордонних справ Удовенко представив на зустрічі „16+1“ у Брюсселі амбітний проєкт. У ньому йдеться між іншим, про

регулярні, взаємні консультації Україна-НАТО та про консультації ad hoc — при нагальній потребі; про співпрацю у справі нерозповсюдження атомної зброї, контролю над озброєннями, у військовій промисловості, в охороні середовища, в науково-технічній царині; про відкриття українських дипломатичних та військових місій; про створення Інформаційного Центру НАТО у Києві; про розміщення певних сталих натівських представництв у рамках Ради Північно-атлантичної Співпраці (НАСС) та „Партнерства задля миру“ (PfP) у Києві та організації відповідних сесій НАСС/PfP в Україні; і, нарешті, про регулярні взаємні візити високих українських та натівських представників. Ці пропозиції не дочекалися поки що повної та конкретної відповіді з Брюсселю. З іншого боку, голова Північно-

атлантичної Спільноти Карстен Фогт під час свого недавнього візиту до Києва підтвердив, що Україна має право на „особливий статус“ щодо НАТО, але при цьому не окреслив, про що конкретно йдеться. Виглядає на те, що це питання на разі має залишитися відкритим, оскільки ще немає згоди, чи повинна Україна мати певний формалізований „особливий статус“, чи просто слід розширити програму „Партнерство задля миру“ (PfP Plus), де Україна опинилася б разом з державами, які не увійдуть до НАТО в „першому стрибку“.

Окрім того, залишається делікатне питання постульованої Україною та Білоруссю безатомної зони у Середній та Східній Європі. Відомо, що Київ добровільно відмовився від атомної зброї та передав свої арсенали Росії. Це тягне за собою

ОТТО

фон

покликання

галичини

ГАБСБУРГ

ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

вимогу не розміщувати у країнах, які будуть прийняті до НАТО, атомної зброї. Зрештою, НАТО неодноразово підкреслювало, а генеральний секретар Соляно, перебуваючи у Києві, підтвердив, що такого кроку не планується. Ба навіть більше, Північноатлантичний Пакт останнім часом веде рішучу і результативну політику редукції цього виду зброї у Європі. Слід також зауважити, що нерозміщення цієї зброї на території нових держав-членів, та створення задекларованої безатомної зони — це дві різні речі. Безатомна зона означає необхідність підписання багатосторонньої угоди, яка виключала б, незалежно від обставин, використання атомної зброї на певній території.

Такі країни, як Польща, які очевидно будуть у першій групі прийнятих до НАТО, безсумнівно не зацікавлені у

розміщенні чи використанні атомної зброї на своїй території. Але було б некоректно, якби вони ставили такого типу умову перед своїми майбутніми союзниками ще перед початком переговорів щодо свого вступу. Треба взяти до уваги засаду рівності прав та обов'язків усіх членів союзу. Натомість, якщо у загальній стратегії НАТО, що будує нову систему європейської безпеки включно з Росією, постулат необхідності створення такої безатомної зони знайде розуміння і не буде ні в чому порушувати солідарності членів Пакту, то безперечно, ні Польща, ні інші країни не будуть цьому протистояти.

ЛОГІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

На Парламентській Сесії
Західноєвропейської Співдруж-

ности у Парижі (червень, 1996) президент Л. Кучма задекларував волю своєї країни інтегруватися у загальноєвропейські структури. Раніше, у червні 1994 р., Україна підписала порозуміння про партнерство та співпрацю з Європейською Співдружністю. Це було перше такого типу порозуміння з країною СНД, яке, між іншим, передбачало переговори щодо створення сфери вільної торгівлі, якщо до того часу Україна досягне відповідного рівня ринкової економіки. Але текст порозуміння, на відміну від порозумінь з іншими країнами Середньої Європи, нічого не говорив про можливе майбутнє членство України в Європейській Співдружності. Окрім того, ратифікація цього документу парламентами держав-членів ЄС небезпечно довго затримується. Дотепер тільки п'ять країн ратифікували це

Ось що писав про Лемберг у 1924 році уродженець Галичини, гебрійсько-австрійський письменник Йозеф Рот: «Місто розмитих кордонів. Східна окраїна старого цісарсько-королівського світу. За Лембергом починається Росія». Однак після розпаду цієї імперії, яку Йозеф Рот вважав своєю єдиною батьківщиною, на Лемберг чекала мінлива доля: спершу було польське панування, потім німецька тиранія, а згодом — російська диктатура.

Чужинецьке урядування сплюндрувало неповторне культурне життя Лемберга й Галичини — яскраве розмаїття української, польської, німецької мов та ідишу, а також римо- та греко-католиків, юдеїв і православних. В останні десятиліття свого існування радянська влада намагалася знищити своєрідність цього краю, руйнуючи Українську Католицьку Церкву візантійського обряду. Вона мордувала й ув'язнювала її єпископів, з яких живим залишився тільки один — легендарний кардинал Йосиф Сліпий. Встановити з європейського

багатогранного духовного життя Галичини російську атеїстичну одноманітність під прикриттям православ'я — ось що було метою Москви.

А проте там, де люди бодай раз відчули, що таке воля, диктатура рано чи пізно неминуче приречена на поразку. Західна Україна, яка колись, за часів панування Відня, мала змогу без будь-яких перешкод розвивати свою національну й релігійну культуру, стала осередком прагнень українців до свободи. Мужніх, безстрашних захисників рідного народу тоталітарний режим безжально переслідував і ув'язнював. Та, незважаючи на численні утиски, їхня боротьба увінчалась успіхом: Україна змогла скинути зі себе ярмо московської комуністичної навали. Захід України — Галичина — пробудив самоусвідомлення українців.

Але час вимагає ще більшого: після відвоювання свободи й відновлення незалежності в пустелі, яку залишило після себе радянське «господарювання», слід відродити повноцінне життя. Політика, економіка, етика й культура

ОТТО фон ГАБСБУРГ. ПОКЛИКАННЯ ГАЛИЧИНИ
ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

порозуміння, що сприймається у Києві як прояв недружелюбності та небажання розвивати взаємовигідні зв'язки. Співдружність зайнята щонайперше собою, а уже потім — новими кандидатами, які очікують вступу, натомість справ українських майже не зауважує — хіба що крім справи доконечности закриття атомної електростанції у Чорнобилі.

Шлях до європейських інституцій тяжкий і вимагає від кандидата великої рішучості. Потрібно не тільки проводити радикальні та ризиковані економічні та політичні реформи, але й показати їх позитивні результати. Часом цей процес тягнеться роками і приносить різноманітні розчарування. Тому потрібна віра, терпіння та рішучість, щоб крок за кроком наближатися до бажаної мети. Основою інтеграційної євро-

пейської логіки на даному історичному етапі є відповідність до певних критеріїв, які свідчать про придатність та готовність до повної інтеграції. І хоча Україна вже має нову конституцію, вже ввела власну валюту, вона все одно залишається за межею безпосередніх інтересів Європейської Співдружності. Цей негативний стан справ може змінитися на позитивний тільки після успішної міжнародної конференції і відповідного визначення для України місця у новій системі міжнародної безпеки.

У цій ситуації важко дивуватися тому, що західні держави прохолодно сприймають українське бажання отримати статус „асоційованого члена“ Західноєвропейської Співдружності (ЗЕС), оскільки цей статус має передумовою попереднє засоціювання із ЕС. Подібно

стоять справи і з можливістю прийняття України до регіональної співпраці в рамках СЕФТА, яка є ніби чистилищем перед салоном співдружності. У СЕФТА є три критерії щодо членства: договір про дружбу з ЕС, двосторонні угоди про вільну торгівлю та членство у Світовій Організації Торгівлі. Сьогодні жодної з цих умов Україна не виконала, тому на останній загальній сесії цієї організації у вересні Київ міг виступити тільки в ролі спостерігача. Натомість порушення засад щодо членства могло б загрожувати поганими наслідками. По-перше, СЕФТА могла б утратити свій характер зразкової підготовчої школи до участі у Європейській Співдружності. По-друге, тоді кожен міг би мати претенсії на членство в цій структурі регіональної співпраці. Тому сама Україна має бути зацікавлена в тому, щоб цієї

потребують нових підвалин. І тут доречними були б пошуки засад нового життя у власній традиції та історії. Прикладом цього можуть слугувати часи мирного й щасливого співіснування націй, культур і релігій, коли, за словами Йозефа Рота, Лемберг був «східною окраїною старого цісарсько-королівського світу».

Тоді, коли «за Лембергом» ще починалася Росія, коли вона ще не поглинула його, Галичина була частиною Європи, а Лемберг — європейською метрополією. Це місто, в якому ще чимало будівель нагадують про ті старі часи, могло б знову стати одним із важливих європейських центрів. Лемберг має найкращі передумови для того, щоб після відвоювання свободи й відродження національної свідомости привити Україні почуття її приналежності до Європи. Перевага Галичини в тому, що вона вже колись належала до старої Європи. І тому нині саме Галичина могла б нагадати українцям, що вони також — європейці.

Переклад Олега Заячківського

ОТТО фон ГАБСБУРГ. ПОКЛИКАННЯ ГАЛИЧИНИ
ТАДЕУШ ХАБСБЕРГ. СТАТУС УКРАЇНИ

логіки не ігнорувати, а радше, по змозі можливості проходити наступні етапи економічного розвитку.

Зовсім інакше це виглядає в таких організаціях, як Рада Європи, чи Середньо-європейська Ініціатива (СЕІ), — тому, зрештою, Україна вже є їх членом. Рада Європи приймає до свого складу кожну державу, що відповідає мінімуму демократичних засад та дотримується прав людини. В окремих випадках приймає даючи аванс, перелічуючи певні умови, які слід ще виконати; СЕІ є досить вільним союзом країн, яких єднає тільки реалізація спільних регіональних проєктів: енергетичних, транспортних, у сфері комунікації, екології, науки тощо

ЗАБАВИ У ДОГОВОРІ

Кожен український успіх і кожна поразка негайно вико-

ристовується великим сусідом, який так і не згодився з більшою незалежністю Києва. Подібне сталося і в червні 1995 р. Тоді протягом одного дня вдалося розпалити гостру конституційну кризу і підписати конституційний договір між президентом та Верховною Радою, — щоб наступного дня у Сочі, на зустрічі з Єльцином Кучма міг відчутися себе сильнішим і виграти певний компроміс у справі розподілу Чорноморського Флоту. І разом з тим цей компроміс аж ніяк не означає, що справа остаточно вирішена, оскільки росіяни не хочуть бути тільки гостями у Севастополі.

Пізніше питання договору стали предметом торгу в російській виборчій кампанії як до Думи, так і президентській. І нарешті, Єльцин не прийшов до Києва у квітні 1996 р. і не підписав договору. Натомість уже

перед другим туром парламентських виборів у Росії українському парламенту вдалося прийняти нову конституцію і таким чином зміцнити свою позицію у подальших переговорах. Згідно з конституцією, Україна є незалежною, демократичною і громадянською правовою державою. Всі її громадяни мають тільки одне — українське — громадянство. Державною мовою є українська. Обов'язковою є президентсько-парламентська система. Гарантоване право власності, втім і на землю. Визначено особливий статус автономії Криму. Таким чином, конституція регулює багато істотних проблем, які і далі є об'єктом розбіжностей у розмовах про договір з Москвою. Росія не хоче однозначно та остаточно визнати кордони України. Вона домагається, щоб росіяни, що проживають в

ПЕРЕМИШЛЬ

КРИСТОФ РАНСМАЙР

центральноевропейська придибенція

У день усіх святих року Божого 1918, за два тижні до того, як Людвік Віберал сконав від вогнепальної рани, на Ринковій площі Перемишля запанувала золота доба. Принаймні, саме її звістив у своїй промові, виголошеній погідного листопадового вечора під кедрми Ринкової площі, тамтешній адвокат. У Перемишлі Германа Лібермана, промовця, знали як провідника соціал-демократичної партії Галичини і яко гречного мужа, який щоранку гортав газети у гранд-кав'ярні Штібер, обідав у залізничній ресторації Кон, а кількома роками раніше даремно упавдав за Геленою Розенбаум з дому Гізовських. Але надхнення, яке охопило пана адвоката цього вечора, по більшості слухачів шмагонуло, гейби пугою по воді. Золота доба! Файно, збіса файно пролунав початок орації. Пан адвокат

ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

Україні, могли мати також і російське громадянство (є домовленість, що це питання не порушуватиметься в договорі). І, нарешті, порт у Севастополі Росія хоче мати тільки для себе і базуватися в ньому на пільгових засадах.

Після перемоги Єльцина гра триває. Росіяни ввели додаткові імпорتنі митні збори на українську продукцію. Цей удар загрожує повним крахом слабкої української економіки і є дошкульнішим, ніж обмежене постачання російського газу чи нафти. Воно наступило в момент впровадження нової української валюти — гривні, під час серйозних напружень у вугільній промисловості та інших галузях промисловості. (...) Що з цього буде — невдовзі побачимо, однак одне здається певним: Україна не тільки потребує особливої

уваги західних держав, але перш за все їх ефективної допомоги у подоланні економічної залежності. Ставкою у цій грі є економічна стабільність регіону і — навіть більше — ефективна побудова нової системи безпеки.

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО

Наступного дня після чудового результату референдуму про незалежність України (85% голосів „за“ з участю 90%) Польща поспішила визнати цей факт (2 грудня 1991 р.). У травні 1992 року підписано договір про дружбу і співпрацю, в якому підтверджено принцип недоторканості кордонів. Наші стосунки окреслює формула „стратегічне партнерство“, яка виникає з глибокої переконаності, що збереження України як незалежної держави не тільки

відповідає інтересам Польщі, але й робить неможливим повернення до імперської російської політики. Однак від переконань до дій шлях непростий. Одне слово, польські можливості у реалізації закордонної та економічної політики в цьому напрямку досить обмежені, хоча не можна сказати, що було брак різного роду ініціатив та зусиль.

Польща підтримала Україну в її бажанні увійти до Ради Європи та Середньоевропейської Ініціативи. На численних зустрічах з представниками західноєвропейських держав ми нагадуємо про ключове значення України для стабілізації в Європі. Ще наприкінці 1992 року було створено Консультаційний Кабінет при президентах Польщі та України, завданням якого було підтримувати постійний діалог та стимулювати розвиток

декламував, раз по раз розгладжуючи папірець, слова римського поета, вірші, довгі вірші, і прицмокував, мовляв, теперка так мусить стати в усій Галичині: "Золота доба не знала ні шолома, ні меча. Люди не потребували жовніврів, бо ж малися, як у Бога за пазухою...". Вільна Республіка Пшемисль, вигукнув Ліберман і звів руки, наче капельмайстер, котрий звідомає початок порожнім кулаком замість диригентської палички, — Вільна Республіка Пшемисль, постання котрої святкується тут і зараз з таким запалом, поклатала край австро-угорському пануванню, аби нарешті здійснити те, що постійно обіцялося у Відні та Будапешті, але ніколи не збулося в країнах Центральної Європи, країнах так званої Корони: мирне співжиття вільних рівноправних народів у розмаїтоголосій демократичній державі. Поляки, українці й жида міста, ба навіть хорватські, угорські й богемські вояки розпущеного цісарсько-королівського гарнізону, надбали би в цій Республіці гараздливого, але передовсім спільного майбуття, а... Адвокат зробив перерву, закоротку, аби відсапнути, опустив руки і проказав тоді неквапно, радше до самого себе, аніж до юрби, що раптом завирувала: а згодом, мабуть, батьківщину. Розмаїтоголоса батьківщина, сім'я народів, квітучі дунайські землі і спадок габсбурзького занепаду, словом: вільна Центральна Європа. Ліберман зачепив образки давньої туги, якою присмачували свої промови чимало речників австро-угорської минулини і якою розцяцьковуватиме свої промови ще не один оратор та письменець центральноєвропейського приріднення. Проте не ці образки так нагло зворохобили юрбу, а лише кількоро українців, биндюжників, які відтиснули двох смолоскипників до вхідної брами винника Федьковича і намагалися видерти у них там смолоскипи. Чи то ті биндюжники добряче заклали за комір, чи то їх засліпив утопічний спалах Ліберманових слів, з висоти ораторської трибуни розпізнати було годі. Ліберман учинив те, що здебільшого чинять промовці, коли люд не на жарт заворушиться. Він вичікував. Нарешті биндюжники позадкували під поглядами розлучених і в межичассі згуртованих смолоскипників у непрозирну тінь аркад. У калабані перед винниковою брамою згас кіптявий недогарок. Хвилями, наче літання проклять, з темряви під аркадами полилися перші такти гучноголосої української пісні: Ще не вмерла Україна... Ще не вмерла Україна! Схвальні вигукі перемисських республіканців звели і цю спробу притьмом нанівець. "Товариші, громадяни, друзі!" — повторив Ліберман, голосніше та впевненіше, своє звичне звертання, яким послуговувався щоразу у гранд-кав'ярні Штібер, коли ні сіло,

КРИСТОФ РАНСМАЙР, ПЕРЕМІСЛЬ, ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ПРИДИБЕНЦІЯ
ТАДЕУШ ХАБЕРА, СТАТУС УКРАЇНИ

взаємних політичних, військових, господарських та культурних стосунків. Цей комітет переживав періодів більш чи менш ефективні. Після недавнього візиту президента Кучми до Варшави було прийняте рішення інтенсифікувати працю цього комітету. Водночас важко приховати, що успіх цієї співпраці залежить головню від двох чинників, які тільки незначною мірою залежать від нас. По-перше, це від поступу економічних реформ у нашого сусіда, а по-друге, від політичних рішень, які приймаються за кордоном і стосуються побудови нової системи європейської безпеки. Наприклад, подальше зростання наших торгових обмінів дуже залежить від удосконалення системи взаємних розрахунків, значна частина яких відбувається за посередництвом чужих посередників. Цього не

можна буде виправити без відповідної співпраці між нашими банками, чи просто через надання певних ліцензій на здійснення оперативної діяльності польських банків в Україні та українських у Польщі. Однак, явного поступу в цій ділянці не видно.

Найбільш показовим успіхом до цього часу було створення спільного батальйону, що має брати участь у миротворчих операціях. Він має бути повністю боєздатним до кінця цього року. Цей батальйон може не тільки спричинитися до подальшого розвитку двосторонньої військової співпраці, але також і до певного зближення України та НАТО, коли Польща стане членом Пакту.

З того часу, як Україна проголосила свій намір інтегруватися у європейські структури, перед нашими країнами

відкрився новий і дуже важливий вимір „стратегічного партнерства“. Попередньо це партнерство мало радше чисто двосторонній характер, а тому досить обмежені можливості. Зараз ми стоїмо на порозі якісної зміни. Маємо спільний напрямок дій. Польща може ділитися своїм досвідом співпраці з Європейською Співдружністю, Західноєвропейською Співдружністю, чи НАТО. Вона може переконувати про доцільність певної інтеграційної процедури, яка вимагає багатьох зусиль та терпіння. Ця процедура виходить із засади, що кожен наступний крок на цьому шляху є можливим тільки після того, як ти довів свою здатність. Винагороду отримують тільки ті, хто може похвалитися результатами своєї праці. З іншого боку, можна розвинути наші контакти беручи до уваги насамперед зобов'язання

ні впало вихоплювався з довірливої конфіденційності демократів Червоного столу і піднесеним тоном звертався до присутньої публіки. Небавом гамір на Ринковій стих. Рев захоплення змінився млявою тишею, що розповзалася довкола ораторської трибуни, наче рідина зі жбана, розколеного шаленою грою спеки та холоду. “Товариші, громадяни, друзі! Монархія могла стати серцем Європи, але ганебно процвindle свій шанс. Монархія знехтувала слов'янською більшістю, а замість мирного співжиття народів витребенила жалюгідну піраміду націй, на вершині якої газдував так званий державний народ, себто німці. Для монархії, товариші, було невтямки, що будь-який із центральноевропейських народів заслабий, аби панувати над іншим; невтямки, що бодай тому політичний глузд вимагав замирення і урівноправнення сих народів. Монархія загинула живцем, як і кожна імперія, що ні гич не тямилася у потребах своєї доби. І ось нам, товариші, судилося звести на руїнах цієї імперії нову Центральну Європу, котра скуштувала війни вислідно такої згубної ієрархії націй і котра без тиску хай там якої династії знайде шлях до єдності. А Пшемисль, товариші, громадяни та друзі, стане взірцем і найліпшим прикладом такої спільноти...” Напівголосними репліками на кшталт „Ліберман знову плете мандрони“, чи „Ох, Лібермане“. Ярослав Соучек, чеський лікар при гарнізонному шпиталі, переривав, було, від більярдного столу сі та інші орації соціал-демократа у гранд-кав'ярні Штібер і навпрошки через усю трилобну залу виголошував коротенькі філіппіки, пропускаючи, втім, Ліберманове припрошування подискутувати в колі демократів повз вуха. Соучек говорив не інакше, як з відстані більярдного столу, заволоденої сріблявою пеленою, що надавало йому позаприсутнього вигляду. “Центральноевропейські народи не бажають ані династичної, ані демократичної багатонаціональної держави, — казав чеський лікар щойно останнього тижня, слотливого понеділкового передобіддя. — Вони хочуть мати не що інше, як власні, автономні, макоцвітні, мізерні національні держави, власне непутяще господарство, корумповані парламенти й армії курам на сміх. Озирніться-но, пане Ліберман, і що побачите? Ви побачите Центральну Європу — справжнісінький бестіарій: чехи проклинають словаків, поляків, німців; поляки — литовців та українців; словаки — угорців; угорці — румунів; хорвати — словенців, сербів та італійців; серби — албанців і чорногорців; словенці — італійців і боснійців, і так неперестанно, а німці проклинають усіх слов'ян укупі, кожна така ворожнеча б'є луною і збагачується дедалі новішими й пришепелкуватішими забобонами. Єднає членів цієї незрівнянної сім'ї народів хіба

КРИСТОФ РАНСМАЙР. ПЕРЕМИШЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ПРИДИБЕНЦІЯ
ТАДЕУШ ХАБЕРА. СТАТУС УКРАЇНИ

Європейської Співдружності в її II та III пунктах, тобто зобов'язання вести спільну заходонну політику та організовувати спільну безпеку, а також у таких проблемах, як організована злочинність, контрабанда наркотиків, нелегальна міграція тощо. Однак слід пам'ятати, що без позитивного усвідомлення нової ситуації у західних державах, важко буде очікувати надзвичайних досягнень.

Переклад Тараса Матівея.

те, як за першої-ліпшої нагоди гамузом кидаються на жидів. Погром перетворився на єдину розвагу, якій віддається уся родина. Мирне співжиття? Деякі із цих ватаг, що вимахують фанами і виспівують гімни, щойно добачили свій національний характер і з усіх сил пнуться, аби зберегти сю цвіль під сирним ковпаком власної держави, до наступної війни, до наступного цькування жидів, до наступного харцизтва. Насправді ж зостаються сліпими; сліпими й недорікуватими. Нація! Ох, Лібермане, що за глупство. Втім, теперка модно підносити се глупство, а заодно з ним віру у власну, особливо звияжну історію, віру у власний, особливо геніально покручений шлях від мавпячої зграї до кусючої національної держави. У тій Європі, про яку Ви розводитеся, вельмиповажаний, Богемія лежить над морем, а Трієст у горах. Ваші орації не на висоті часу. А час, пане демократе, не на висоті Ваших промов.” Доктор Соучек завершив сьогоранішний випад несподіваним ударом кия, цілком поринувши у гру і знедоступнівши для обуреного Червоного столу. Наче жертва моторошного погару, стирчав пан Ліберман зі своєї трибуни над палахкотливим і закіптюженим полем смолоскипів. Сього вечора Соучек не попсує меду. Ось уже кілька днів, як лікар відступив разом зі своєю частиною, марно силкувавшись відрадити своїх товаришів, котрі гвалтовно обдирали і таки одерли гарнізонний шпиталь до липки, забравши все, що подужали. Обвішані з ніг до голови, манджали чехи з хаосу доби назустріч власній державі. “Ми зібралися тут, — волав Ліберман у гущавину полум’я, постатей, поглядів і намотливих тіней, — аби засвідчити, що тільки єдність народів годна уберегти Центральну Європу від перетворення на екзерциційне поле чужинецьких армій та інтересів. Най живе Вільна Республіка Пшемисль, неспростовний доказ сім’ї народів!” Віват та ура неслося знизу. Смолоскипники то вимахували своїми світильниками, то витинали вогняні кола високо над головами. Переможно й фальшиво, так, ніби прогавили давно очікуваний знак і тепер неймовірною квапливістю намагалися надолужити втрачене, вдарила духова капела. Жалогідно стриміли кедрі Ринкової площі в небо Галичини. Незаперечно — вечірні погулянки в сей день усіх святих могли відбуватися й по-іншому. Можливо, республіку проголошували без оркестри, можливо, вже не було кедрів на Ринковій площі, і чеський лікар називався не Соучек, а Палацький чи якимось інакше, можливо, то були не биндюжники, а уніформовані члени Січі, парамілітарної української пожежні, котрі почубилися зі смолоскипниками. Хай там що, але проголошена соціал-демократом Германом Ліберманом Вільна Республіка

КРІСТОФ РАНСМАЙР. ПЕРЕМИШЛЬ. ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ПРИДИБЕНЦІЯ

СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

АНДРІЙ
ПАВЛИШИН

«Останнє повстання [Січневе Повстання 1863 р.] стало для нас дороговказом, як ми повинні чинити у майбутньому... вказало на потребу поширити наші поняття поза межі егоїстичного, а отже, неправильно осмисленого, патріотизму, а також konieczność спертися у наших діях на пошанування прав людини і визнання прав інших народів».

Ярослав Домбровський,
«Відозва до еміграції» 19.XI.1865

Проблема, яку обговорюємо у цьому тексті, є гострою та болючою для двох народів-сусідів, вона містить у собі серйозний вибуховий потенціал і ще довго впливатиме на форми співіснування, міждержавні стосунки та ментальність обидвох народів. 21 травня 1997 року під час зустрічі Президентів України та Польщі було підписано взаємну декларацію історичного примирення «До злагоди й єднання», яка знаменує собою поважний прорив у XXI століття, але

Пшемисль не пережила ночі з дня всіх святих на день усіх померлих року Божого 1918. Бо ще до світанку першого дня цієї республіки з навколишніх сіл найшло у місто українських селян, наймитів і ремісників — націоналісти з Вірочки і Яксманичів, з Поздзяча, Станиславчика і Корманичів на чолі з іншим адвокатом на ймення доктор Загайкевич, збройно і незбройно напали на Пшемисль, зазіхнувши на багатонаціональну державу адвоката Лібермана: Перемисьль споконвіку був українським. Перемисьль завжди буде українським. Українці захопили Ратушу, волосну управу, спустошений гарнізонний шпиталь, вокзал купно з ресторацією, а урядову комісію вільної республіки, утворену напередодні ввечері, узяли під варту — чотирьох поплентачів українців, чотирьох поляків і Лейбу Ляндау, провідника жидівської партії. Назву вільної республіки було замінено на Перемисьль. Хай йому грець, доктор Загайкевич! — писалося на листівці, яку потім, подекуди, вилучили у гранд-кав'ярні Штібер, — Загайкевич, котрий на карнавалах та народних гуляннях любляв убиратися за українського гетьмана — саме цей дурень набитий веде українську орду на місто...» Кінець боротьби за Перемисьль був не за горами, як і будь-яка боротьба за утопію: звісно, поляки не могли подарувати, що Пшемисль відійшов до українців. Перемисьль! Саме звучання чого варте! Пся крив, сі українці. Се ж усього-на-всього русинські хлопці, лемки та бойки, які привласнили національне ім'я та прапор і услід кожному, хто достатньо чітко і довго карбуватиме слово, бубонітимуть Україна. Але Пшемисль завжди був польським. І Пшемисль на віки вічні зостанеться польським. По двох тижнях українського урядування, зростлого сум'яття і щоденних міжнаціональних наминачок у місто увірвалися польські загони під орудою генерала на прізвище Руй, розігнали хлопів по селах, а адвоката Загайкевича посадили під домашній арешт. На Шайбовецькому вигоні і набережній Франца-Йосифа пролунали постріли. Вколошкали одну людину. Протокол завойовників зберіг її ім'я: поляк юдейського віросповідання Людвік Віберал. Селянин із Балічів, котрий вів запряжену волами грабарку з рінню в бік набережної Франца-Йосифа, бачив, як той по двох наглих пострілах гепнувся додолу.

Переклад Тимофія Гавриліва.

КРИСТОФ РАНСМАЙР. ПЕРЕМИШЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ПРИДИБЕНЦІЯ
АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

цей документ є лише одним з перших кроків на довгому шляху зарубцювання ран, яких завдали польському та українському народові десятиліття, детерміновані протистоянням агресивних націоналізмів та антидемократичних режимів. Ці суб'єкти історичного процесу задля досягнення окреслених певними ідеологемами політичних моделей нехтували і стражданнями, і смертю, і правильно усвідомленим благом своїх співвітчизників. Пізніше, упродовж майже половини століття, тоталітарні комуністичні режими, керуючись принципом «divide et impera», підсилювали полум'я конфлікту, доволі успішно нав'язуючи суспільствам народів-сусідів ксенофобські пропагандивні міти. Можливо, хтось впадає в самообман, гадаючи, що комуністи Східної і Центральної Європи керувалися інтернаціоналізмом. Цього не було практично ніколи. Марксистівська фразеологія незугарно маскувала відвертий шовінізм, якого і українці, і поляки добряче зазнали на собі по обидва боки кордону між Радянським Союзом та Польщею.

Карта шовінізму і досі готова в будь-який момент перекрити усі попередні зусилля налагодження добросусідських стосунків. Особливо гостро це усвідомлюється під час виборчих кампаній, коли безвідповідальні політики як з правого, так і з лівого

таборів максимально «відеексплуатують» брудний накіп ксенофобії, який залишили на масовій свідомості конфлікти минулого. Показовими є, скажімо, обставини візиту Президента Квасьневського в Україну. Газета «Високий Замок» повідомила таку пікантну обставину: «Від участі в офіційній делегації відмовився посол доктор М.Чех. Він мотивував це включенням до складу делегації як експерта з українських питань сенатора з Вроцлава Марії Берне, яка 17 квітня у сенаті виступила з різкою заявою, в якій вважає несправедливим і неприпустимим засудження поляками «Вісли» і увіковічнення її жертв. Вона виступила проти визнання за колишніми в'язнями концтабору в Явожні їхніх прав, називаючи їх вбивцями. За «радянською традицією» вона поділила український народ на «правильну частину» та на «націоналістів», чим підтримала українських комуністів у їхньому намаганні зірвати процес національного примирення». З іншого боку, неприємним «сюрпризом» для української громадськості стало цьогорічне святкування річниці проголошення української державності 1941 р. у Львові, коли українська націоналістична екстрема влаштувала демонстративну наругу над прапорами сусідніх держав.

Матеріали, що стосуються безпосереднього

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА

нобелівська промова

поет та світ

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

перебігу конфлікту, а також їх вивчення, були табуовані у комуністичну добу. Ба більше, їх активно фальсифікували, нав'язуючи громадській думці Польщі та Радянського Союзу, а коли вдавалося (скажімо, через працелівих інтелектуалів), то й Заходу, пропагандивні міти під виглядом історії у стилі блискуче описаних Дж.Орвеллом у романі «1984» механізмів спотворення історії. У Польщі маргінес свободи був дещо ширшим, тож науковці, незважаючи на тиск цензури, могли не надто обтяжувати своє фахове сумління неправдою. Але, коли у 1973 р. військові історики А.Щенсьняк і В.Шота написали цілком згідну із марксистівською методологією та настановами комуністичної партії книгу «Дорога в нікуди. Діяльність Організації Українських Націоналістів та її ліквідація у Польщі» (видавництво Міністерства Оборони Польщі, наклад 3500 примірників), трапився справжній скандал: книгу із книгарень вилучили, а більшу частину накладу знищили. Польський публіцист П.Левіцький пояснює: «Головним «гріхом» цієї книги є те, що в ній можна знайти багато фактів, які пояснювали причини, перебіг і наслідки польсько-українського протистояння, а також приблизні підрахунки жертв як поляків, так і українців. Одна із безпосередніх причин не лише вилучення цієї публікації, але й [...] заборони

включення її до спеціальних колекцій, позначених у бібліотеках «res», — те, що ідея цієї книги (що самі автори підкреслюють виділеними у вступі словами) полягає в освідомленні поляків, що «українські націоналісти — це ще не весь український народ!» Але власне задля того, аби поляки й надалі ототожнювали українських націоналістів з усім українським народом, «народом гайдамаків-бандерівців-бандитів» без жодних етичних принципів і культури, цензура повністю конфіскувала сім текстів, підготованих для «українського» числа «Знаку», присвячених українській культурі, релігійному життю та історії греко-католицької Церкви, а також поясненню польсько-українських конфліктів. Адже серед знятих публікацій знаходилися матеріали, які руйнували дбайливо плеканий роками стереотип українця».

Катастрофічним було становище із публікаціями в радянській Україні. Основним джерелом знань загалу про українсько-польські стосунки були брутальні пропагандивні памфлети В.Беляєва, Ю.Мельничука, Т.Мигалья та ін. Аби звести до мінімуму інформаційний аспект згаданих книг, їхні радянські публікатори практично повністю вилучали науковий апарат, майже не цитували оригінальних текстів або маніпулювали ними, не публікуючи їх повністю, тобто позбавляючи контексту. Західному дослідникові

Мабуть, у промові першу думку висловити завжди найважче. А отже, маю це вже позад себе. Та відчуваю, що й наступні судження будуть важкими, третє, шосте, десяте, аж до останнього, оскільки маю говорити про поезію. На цю тему я висловлювалася рідко, майже ніколи. І завжди мене переслідувало переконання, що роблю це не найкраще. Будь-яку недосконалість можна витримати, якщо вона подається малими дозами.

Сучасний поет скептичний і недовірливий навіть - а, можливо, передовсім - до самого себе. З неохотою засвідчує прилюдно, що є поетом - ніби трохи того соромиться. Але в нашу крикливу епоху набагато легше зізнатися в ефектному поданих власних вадах і набагато важче - у глибоко прихованих достоїнствах, у які самому не до кінця віритися... У різних анкетах чи розмовах з випадковими людьми, коли вже поетові необхідно визначити своє заняття, він або представляється узагальнюючим словом „літератор“, або заміняє його назвою сумісної праці. Почувши, що мають справу з поетом, службовці чи попутники в автобусі сприймуть це з легкою недовірою та занепокоєнням. Припускаю, що й філософ спричиняє подібне збентеження. Він, однак, перебуває у ліпшому становищі, бо здебільшого має змогу прикрасити свою професію якимось науковим титулом.

Професор філософії - це звучить уже набагато поважніше.

Немає, однак, професорів поезії. Бо це вже було б ускладнення, яке вимагало б спеціального навчання, регулярного складання іспитів, теоретичних досліджень, збагачених бібліографією та виносками, і, зрештою, урочистого отримання дипломів. А це, у свою чергу, означало б, що для того, аби залишатися поетом, не достатньо аркуша паперу, списаного хоч би й найпрекраснішими віршами, - необхідно мати, і то насамперед, якийсь папір з печаткою. Згадаймо, що саме на такій підставі засуджено на заслання гордість російської поезії, майбутнього нобелівського лауреата Йосифа Бродського. Його визнали „паразитом“, бо не мав офіційного посвідчення, яке дозволяло б йому бути поетом...

Кілька років тому я мала честь і приємність пізнати його особисто. Помітила, що він єдиний з-поміж поетів, яких я знаю, любив говорити про себе „поет“, вимовляв це слово без внутрішнього спротиву, з якоюсь навіть

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА. НОБЕЛІВСЬКА ПРОМОВА

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

ніколи не зрозуміти безглуздя ситуації, коли після подолання всіх бюрократичних перепон історик опинявся у таємному архіві, але користуватися каталогами чи будь-якими іншими довідковими засобами він не мав права. Не зумівши точно назвати адресу потрібного документу, бідолаха йшов ні з чим. Та навіть той, кому підказав потрібну інформацію старший колега, мусив давати на перегляд службовцеві архіву усі свої записи (їх могли цілком або частково конфіскувати), а коли науковий текст публікувався або ж відбувалося його публічне обговорення, то категорично заборонялося давати докладні посилання — аби інші не довідалися про джерело інформації. Усе це робить неможливою верифікацію багатьох фактів, зводить нанівець цінність навіть тих публікацій, тон яких витриманий у академічному стилі.

Студії предмета, які провадилися поза межами України та Польщі, передовсім у емігрантських середовищах, здебільшого покликані виправдати ту сторону, звідки вони походили, дати аргументи на користь здійснюваної нею політичної лінії, чи «покріпити серця» — вкрай ідеологізовані й малопридатні для того, щоб служити побудові мосту між народами-сусідами. Одна з характерних особливостей таких текстів — надмірна емоційність,

коли йдеться про «своїх» і майже цілковите ігнорування матеріалу про страждання «ворожої» сторони. Нечисленні демократичні середовища, з яких у першу чергу треба згадати об'єднаних навколо паризького польськокомовного журналу «Культура» інтелектуалів світового масштабу (Єжи Гедройця, Чеслава Мілоша, Єжи Стємповського, Юліуша Мерошевського, Юзефа Лободовського), а з числа українських учених у країнах поселення — Ілліяка-Рудницького, Б.Осадчука, П.Потічного, Р.Шпорлюка, В.Мокрого, намагалися по-іншому глянути на згаданий конфлікт, випрацювати моделі його розв'язання з урахуванням реалій кінця XX століття.

Але справді широкомасштабне вивчення проблеми розпочалося вже після здобуття незалежності Україною та Польщею, коли вперше було опубліковано чимало документів щодо даної проблеми, почалися регулярні, політично незаангажовані контакти між істориками з обох середовищ. Тут не можна не згадати внеску, який зробили у розробку цієї проблематики М.Папєжинська-Турек, А.Хойновський, Р.Тожецький, Є.Місило, Т.Ольшанський, І.Білас, М.Швагуляк, Ю.Сливка, Я.Грицак, М.Литвин, О.Зайцев. Попереду немало труднощів. Дуже слабкою, особливо в українських авторів, є історіософська база, надто

виключною свободою. Гадаю, що причиною цього була пам'ять про brutальні приниження, яких він зазнав замолоду.

У щасливіших державах, де людська гідність не зневажається так часто, поети, зрозуміло, прагнуть видати свої твори, бути читаними і знаходити розуміння, але не роблять нічого або дуже мало, аби повсякчас вирізнитися з-поміж інших. А ще так зовсім недавно, у перших десятиліттях нашого століття, поети любили шокувати вигадливим одягом та ексцентричною поведінкою. Однак, це завжди було видовище, розраховане на публіку. Настав час, коли поет зачинав за собою двері, скидав із себе усі ці пелерини, блискітки та інші поетичні аксесуари і ставав у тиші, очікуючи самого себе над іще не списаним аркушем паперу. Бо лише у цьому справжня суть.

Характерна річ. Постійно продукується безліч біографічних кінофільмів про великих учених і великих митців. Завдання найамбітніших режисерів - вірогідно показати творчий процес, який вислідно веде до важливих наукових відкриттів чи появи найвидатніших витворів мистецтва. Можна з певним успіхом показати працю деяких учених: лабораторія, різноманітні пристрої, приведені в рух механізми, здатні деякий час утримувати увагу глядачів. До того ж, дуже напруженими бувають моменти непевності, чи повторюваний тисячу разів з незначними відмінностями експеримент принесе, врешті, сподіваний результат. Видовищними здатні бути фільми про художників - можна відтворити всі етапи поставання картини від першого мазка до останнього доторку пензля. Фільми про композиторів сповнені музики - від перших тактів, які творець прочуває у собі, до викінченої форми твору, розписаного для інструментів. Зрештою, усе це наївно і нічого не говорить про той дивний стан духу, що популярно зветься натхненням, але, принаймні, є що подивитися і послухати.

Найскладніше з поетами. Їхня праця безнадійно нефотогенічна. Людина сидить за столом або лежить на дивані, вдвляється нерухомим поглядом у стіл або у стелю, напише час од часу сім строф, з яких одну через чверть години викреслить, і знову спливає година, упродовж якої нічого не діється... Який глядач витримає би перегляд чогось подібного?

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА. НОБЕЛІВСЬКА ПРОМОВА
АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

сильні упередження в масовій свідомості доводиться долати ученим, занадто велика спокуса піти шляхом найменшого опору, «приспосовуючись» до смаків читацького загалу, вихованого на гримучій суміші націоналістичних і комуністичних мітів. Яскравим прикладом послідовної ксенофобії можуть служити публікації польського українофоба Едварда Прусса та об'єднань колишніх львів'ян чи їхніх українських антиподів із газети «За вільну Україну» та організацій на кшталт УНА-УНСО. А від певних елементів недовіри і неприязні не вільні усі праві сили Польщі та України.

Єдині ліки на такий стан справ, як видається, — правда й поглиблене взаємопізнання. Я цілковито погоджуюся із доктором Чеславом Райцею, який на дискусії Фонду Кунцевичів у 1990 році сказав: «Сучасний стан взаємного незнання є серйозною перешкодою нашому поєднанню. Після Другої Світової війни ми розійшлися посварені, а взаємні упередження та кривди переважили добрі традиції співжиття. Нас розділила пролита у братовбивчих сутичках кров і бурти колючого дроту на новопосталих кордонах. Понад 40 років поляків в Україні, а українців у Польщі в офіційних наукових та популярних публікаціях представляли більшою чи меншою мірою фальшиво. Ми могли собі безсоромно пописувати напівправду, від якої кров у жилах холола,

чим зміцнювали давні антагонізми і не давали зарубцюватися ранам. Зараз ці злі часи закінчуються, але, хоча ми й повертаємося до норми, нам ще далеко до повного знання одні про одних. [...] З думкою про взаємопізнання та приязне добросусідство ми обов'язково повинні ретельно переглянути наше минуле, не обмежуючись при цьому лише періодом Другої Світової війни. Повертаючись у минуле, ми не повинні вибілювати себе і шукати вини на другому боці. Адже таким чином ми не наблизимося до істини і не станемо взаємно більш вірогідними. ... Ми не безвинні. ... Факт, що „це чинили комуністи“, аж ніяк не може нас виправдати, тим паче, що їхні злочини досьогодні не були нами висвітлені й засуджені». Проблема вини і покути взагалі вперше постає на повен зріст в українській історіографії. Характеризуючи цю обставину, д-р Я.Грицак у своєму «Нарисі історії України» (1997) пояснює «оборонну» (коли йдеться про полонофобію, антисемітизм і т.п. явища) позицію українських істориків у минулому агресією з боку чужинських державних апаратів, нігілістичних щодо українства офіційних ідеологій та академічних естаблішментів. «Як стороні, звідомо слабшій, — пише він, — їм [українським історикам демократичних переконань. — А.П.] було дуже тяжко перейти від традиційних виправдань до хоча б

Згадувала вже про натхнення. На питання, що це таке, якщо воно взагалі існує, сучасні поети дають ухильні відповіді. Не тому, що ніколи не відчували благодатної дії цього внутрішнього імпульсу. Причина інша.

Нелегко пояснити комусь те, чого сам не розумієш.

Я також, коли мене іноді про це запитують, суттєві речі обходжу здалека. Але відповідаю ось як: натхнення не є виключним привілеєм поетів чи митців загалом. Є, була і завжди буде певна група людей, яких навідує натхнення. Це всі ті, котрі свідомо обирають для себе працю та виконують її творчо і захоплено. Бувають такі лікарі, бувають такі педагоги, бувають такі садівники і ще сотні професій. Їхня праця може бути постійною пригодою, якщо тільки вони здатні відгукуватися на щоразу нові виклики. Незважаючи на роботу і поразки, їхнє зацікавлення не пригасає. З кожної розв'язаної проблеми виникає рій нових запитань. Натхнення, таким, яким воно є, народжується з постійного „не знаю“.

Таких людей не надто багато. Більшість працює, аби здобути засоби для існування, працює, бо змушена. То не вони за власним покликанням обирають собі заняття, то обставини життя вибирають замість них. Нелюба, нудна праця, яка цінується лише тому, що навіть у такому вигляді не для всіх доступна, - то одна з найважчих людських недоль. І не схоже на те, щоб наступні століття принесли тут якісь щасливі зміни.

Отже, можу сказати, що справді позбавляю поетів монополії на натхнення, але й так зараховую їх до нечисленної групи обранців долі.

Тут, однак, у слухачів можуть зародитися сумніви. Різноманітні кати, диктатори, фанатики, демагоги, які борються за владу за допомогою кількох голосно викрикуваних гасел, також люблять свою справу і так само виконують її з ревною вигадливістю. Саме так, але вони „знають“. Знають, а того, що знають, вистачає їм назавжди. Ніщо поза тим не цікавить, оскільки могло б послабити силу їхніх аргументів. А всяке знання, якщо воно не породжує нових запитань, невдовзі вмирає, втрачає температуру, необхідну для життя. У крайніх випадках, про що добре відомо з історії давньої та сучасної, Може бути навіть смертельно небезпечним для суспільства.

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА. НОБЕЛІВСЬКА ПРОМОВА

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

часткового визнання національної вини». Після здобуття Україною та Польщею повноцінної незалежності контекст проблеми змінився. Я.Грицак продовжує: «Хоча напади не припинилися, але українська національна історіографія формально має зовсім інший статус, аніж перед цим. Це дає надію на те, що історики обличать свою оборонну позицію і перейдуть до зрівноваженішого розгляду фактів. Поки що вони не наважуються переступити цю межу, але рано чи пізно це обов'язково повинно статися. Бо спроможність критичного перегляду національної спадщини та визнання національних гріхів є ознакою моральної сили і послужить відновленню довіри до української історіографії в академічному світі». Особисто для мене великою інтелектуальною пригодою стало спілкування з польським істориком, публіцистом та громадським діячем Тадеушем Анджеєм Ольшанським. Ця людина однією з перших у Польщі причинилася до перегляду усталених стереотипних схем у поглядах на багато різних, передовсім найдраматичніших, аспектів українсько-польських стосунків. Я хотів би процитувати слова, якими закінчується книга-бестселер Т.А.Ольшанського «Історія України XX ст.», слова, під кожною літерою яких я ладен підписатися і які, сподіваюся,

закарбуються в серці усіх, хто прагне українсько-польської співпраці: «Після Другої Світової війни вирости вже нові покоління поляків і українців, не обтяжени особистою відповідальністю за трагедію сорокових років. Однак, вони несуть тягар відповідальності за майбутнє своїх народів, а отже, й за їхнє минуле, з якого це майбутнє виростає і виростати мусить. Цим поколінням легше, аніж безпосереднім учасникам драм минулого, мозольно працювати для примирення, працювати — по-різному і в різних площинах — для розбудови польсько-українських стосунків. І вони працюють над цим, хоча, може, надто спроквола. Якщо вже зайшла мова про примирення, то, на думку автора, завше треба починати від себе, незважаючи на те, яким важливим є слово скрухи з тієї іншої сторони, як сильно болять його відсутність, або точніше — його надмірна рідкісність. Треба, однак, починати від себе, від визнання власних, хоча б і малих провин, від вигнання із власного серця ненависти та погорди. Між іншим, саме тому народилася ця книга і тому її автор, поляк, який народився після останньої війни, дозволяє собі закінчити її особистою декларацією вибачення усіх кривд, завданих його народові, та проханням вибачити усі кривди, яких завдав його народ».

Тому так високо ціную два малі слова: „не знаю“. Малі, але окрилені. Такі, що розширюють нам життя на простори, які знаходяться всередині нас самих, і на простори, у яких перебуває наша злиденна Земля. Якби Ісаак Ньютон не сказав собі „не знаю“, яблука у саду могли б падати градом на його очак, а він у кращому випадку піднімав би їх та їв би з апетитом. Якби моя родичка Марія Склодовська - Кюрі не сказала собі „не знаю“, мабуть, залишилася б учителькою хімії з платнею для панночок із благородних сімей і на цій - з іншого боку шляхетній - роботі сплило б її життя. Але повторювала собі „не знаю“, і саме ці два слова привели її, і то двічі, до Стокгольма, де людей з неспокійним і вічно спраглим духом вшановують Нобелівською нагородою. Так само поет, якщо він є справжнім поетом, повинен постійно повторювати собі „не знаю“. Кожним твором він намагається на це відповісти, але як тільки поставить крапку, знову його огортає вагання, він вже починає усвідомлювати, що ця відповідь тимчасова і абсолютно недостатня. Отже, намагається ще раз і ще раз, а потому ці чергові докази його незадоволення собою історики літератури зберуть до купи великою скріпкою і називатимуть „доробком“...

Іноді маряться мені нездійсненні ситуації. Наприклад, уявляю собі у своїй зухвалості, що маю нагоду порозмовляти з Еклезіастом, автором бентежного плачу над марнотою усіх людських починань. Уклонилася б йому низенько, бо це ж один із найвизначніших - принаймні для мене - поетів. Але потім схопила б його за руку. „Нічого нового під сонцем“, - написав Ти, Еклезіасте. Але ж сам Ти народився новий під сонцем. І поема, автором якої Ти є, також нова під сонцем, бо перед Тобою не написав її ніхто. І новими під сонцем є всі твої читачі, адже ті, що жили перед Тобою, читати її не могли. Так само й кипарис, у затінку якого сидів Ти, не росте тут від початку світу. Дав йому початок інший кипарис, схожий на Твій, але не зовсім такий. І понад усе хотіла б Тебе запитати, Еклезіасте, що нового під сонцем збираєшся написати тепер. Чи щось, чим іще доповниш свої думки, чи, все ж таки, маєш спокусу деякі з них заперечити? У своїй попередній поемі постеріг також і радість - що з того, що проминальна? А може, саме про неї буде Твоя нова під сонцем поема? Чи вже маєш нотатки, якісь перші замальовки? Хіба ж не скажеш: „Усе написав, не маю чого додати“. Цього не може сказати жоден

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА. НОБЕЛІВСЬКА ПРОМОВА

АНДРІЙ ПАВЛИШІН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

Українсько-польський конфлікт має багатовікову історію, яка сягає своїми початками X століття. У XIV столітті Польська держава, скориставшись послабленням знекеровленої монголо-татарським пануванням Руси, розпочала експансію на етнічно українські землі, зуміла опанувати їх і контролювала значну частину території сучасної України аж до поділів Польщі наприкінці XVIII століття. Доля України, християнського краю, завойованого під гаслом поширення християнства, схожа на долю завойованого французами Провансу. Але українці зуміли уникнути долі провансальського народу Лянґедоку, вони зберегли свою неповторну ідентичність завдяки низці феноменів, серед яких не можна не згадати про шляхетську демократію Речі Посполитої, героїчний лицарський орден Сходу — запорозьких козаків, дивовижну народну культуру, корені якої сягають у глиб віків, подвижництво національних християнських Церков — православної (від 988) та католицької греко-візантійського обряду (від 1596). Майже тисячолітній досвід офіційних стосунків поляків та українців є, на превеликий жаль, в основному конфліктним. Я згоден із оцінкою професора Альбертського університету І.Лисяка-Рудницького, наведеною в есеї «Польсько-українські

стосунки: тягар історії»: «...Затяжні польсько-українські конфлікти ... мали катастрофічні наслідки для обох народів. Польсько-український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної самостійності і Україною, і Польщею в двох різних епохах — у XVII і в XX ст.». Роздумуючи над відповідальністю сторін конфлікту, І.Лисяк-Рудницький обтяжує більшою відповідальністю польську сторону, позаяк «Польща від пізнього середньовіччя загалом була сильніша і більш розвинена, ніж Україна», що переконливо пояснюється різним геополітичним розташуванням. Далі професор каже: «Перекидаючи на поляків головний тягар відповідальності за катастрофічний розвиток польсько-українських взаємовідносин, я зовсім не маю наміру вибілювати українців. Бо вони також припустились багатьох промахів і помилкових суджень і прогайнували не одну нагоду до порозуміння».

Усе це повною мірою стосується модерного періоду історії. Зерна конфлікту, який із такою силою спалахнув у XX столітті, були посіяні у другій половині XIX століття польськими неоромантиками, насамперед творцем польської історичної географії Вінцентієм Полем. У 1840-1852 рр. він створив «лицарську рапсодію» «Могорт», де вперше в

поет у світі, а тим паче такий великий, як Ти.

Світ, якби ми хоч трохи про нього подумали, стривожені його безмежністю і власним супроти нього безсиллям, схвильовані його байдужістю до окремих страждань - людей, тварин, а може, і рослин, бо звідки певність, що рослини вільні від страждань; якби ми хоч трохи подумали про його простори, пронизані випромінюванням зір, зір, довкола яких почали вже відкривати якісь планети, вже мертві? ще мертві? - невідомо; якби подумали про той безмежний театр, до якого справді маємо вхідного квитка, але на смішно короткий час, обмежений двома основоположними датами; якби ми ще хоч трохи подумали про цей світ - цей чарівливий світ.

Але у визначенні „чарівливий“ прихована певна логічна пастка. Адже чарує нас те, що відходить від певної відомої і загально визнаної норми, від чогось очевидного, до чого ми звикли. А отже, такого очевидного світу немає взагалі. Наше зачудування самопороджене і не впливає із жодних порівнянь.

Справді, у повсякденному мовленні, яке не замислюється над кожним словом, усі ми використовуємо визначення „звичний світ“, „звичне життя“, „звичний хід подій“... Однак у мові поезії, де виважується кожне слово, ніщо не є звичним і нормальним. Жоден камінь і жодна хмара над ним. Жоден день і жодна наступна ніч після нього. А понад усе жодне існування у цьому світі.

Схоже на те, що поети завжди матимуть над чим працювати.

Переклад Олени Галети

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА. НОБЕЛІВСЬКА ПРОМОВА

АНДРІЙ ПАВЛИШІН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

сучасному значенні було вжите політичне поняття «Креси», тобто приналежні Польщі за «правом історії» землі України, Білоруси, Литви (слово «креси» дослівно означає «землі на межі», «прикордоння», «порубіжжя», «україна»). Історик та літературознавець Яцек Кольбушевський у праці «Креси» зазначає: «Могорт», а також «Пісня про нашу землю» на довгі роки стали найпопулярнішими творами Поля. Немає жодного перебільшення у твердженні, що приблизно до 1922 року ці праці справляли великий і дуже широкий вплив на уявлення про просторові форми майбутньої відродженої Речі Посполитої». Основні концептуалії В.Поля були пізніше розвинуті та подані у блискучій літературній формі лавреатом Нобелівської премії Генриком Сенкевичем у ксенофобському романі «Вогнем і мечем» (книга ця донині залишається супербестселером у Польщі, її вивчають у школах як обов'язкове читання). Роман Г.Сенкевича є твором видатного майстра, він багатоплановий і барвистий, за формальною побудовою схожий на епопею про д'Артаньяна і його друзів-мушкетерів. Але політична тенденційність, моделі розв'язання конфліктів «вогнем і залізом», глорифікація свавільного і жорстокого Єремі Вишневецького, що зробив історичну кар'єру за

зразком турецького яничара, зрадивши свій народ і віру задля необмеженої влади, задля королівського престолу для свого сина Міхала Корибута Вишневецького, стали провісником лиха. Інший польський нобілітант, Чеслав Мілош, у своїй «Історії польської літератури» констатує: «Ідеалом Сенкевича є побожний, здоровий католицький солдат, не переобтяжений надміру рефлексіями, але наділений видатними здібностями у фехтуванні, пиятиці та коханні. Болеслав Прус, котрий написав кусючу критику Сенкевича [...] зауважив, що війна, яка є головним заняттям героїв, потрактована як казка. Голови і руки відтинаються, ростуть гори трупів, але кров — не кров, а радше бурячковий сік...» Далі Ч.Мілош відзначає великий вплив Сенкевичевого твору на формування консервативного менталітету поляків, а також той факт, що під час Другої Світової війни підпільники дуже часто вживали як псевдоніми імена героїв письменника. За іменами, траплялося, йшла сенкевичівська модель розв'язання українсько-польського конфлікту: «Розтоптати спочатку Запорожжя, океан крові з нього виточити, зламати його, знівечити, роздушити, перемогти, і лише потім дати переможеним усе...» Щодо українця цей роман утвердив, як це показують польські дослідники,

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА

вірші

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

стереотип нижчої істоти, поведінка якої асоціюється із поняттями «жорстокість, кривда, ненависть, мстивість, зрадництво», а отже, виправданою є будь-яка репресивна діяльність щодо такого недолюдка. Інерція ж репресій була настільки динамічною, що прагнення «дати переможеним усе» або принаймні частину «всього» так і залишилася нездійсненою обітницею.

Аналізуючи ґрунт і ментальнісне тло екстремного польського націоналізму, найвидатніший з-поміж сучасних українських знавців проблематики міжнаціональних стосунків д-р Я. Дашкевич переконливо показав, що ми у даному випадку маємо справу із екстраполяцією на модерний період політичної доктрини, яка виникла ще у XVI-XVII століттях, а у XVIII-XX століттях під впливом катастрофічних зовнішніх чинників штучно перегривала у масовій свідомості політичного класу. Основні її складові: 1) територіальний експансіонізм, спрямований на схід, метою якого було встановити «вогнем і мечем» панування Польщі «від моря до моря»; 2) специфічна польська модель латинського католицизму, яка ігнорувала існування на схід від польської етнографічної території інших форм християнства, в т.ч. пов'язаного із Папським

престолом католицизму греко-візантійського обряду; 3) специфічний різновид расизму — сарматизм, — згідно з яким польська еліта виводиться не із слов'янського середовища, а походить від іранської (сарматської) аристократії. Історична безпідставність сарматизму була очевидною, тому він трансформувався у концепцію вибраного шляхетського народу, народу панів, покликаного керувати пасивними масами.

Ідея войовничого колоніального культуртрегерства та католицького прозелітизму наприкінці XIX століття набула політичної форми в ідеології польських націонал-демократів, яких очолював Р. Дмовський; форми «політичної» асиміляції, передовсім засобами громадянського суспільства, сповідували польські соціалісти, пізніше сконсолідовані навколо засновника модерної польської держави маршала Ю. Пілсудського. Програма ендеків однозначно і безкомпромісно проголошувала стратегію тотальної війни з усіма виявами українства. Варто зазначити, що польські праві не визнавали існування українського народу, вважаючи поняття «українець» окресленням приналежності до політичної партії, створеної австрійцями для поборювання польського визвольного руху. На цій

КІТ У ПОРОЖНІЙ ОСЕЛІ

Померти — так не можна робити котові
Бо що має відчувати кіт у порожній оселі
драпатися на стіни.
Тертися поміж меблями.
Ніщо тут не змінилося
А проте і змінилося
Ніби ніщо не пересунене
А однак і порозсоване.
І вечорами лампа уже не світить.
Чути кроки на сходах,
Але ж це не ті.
Рука, що кладе рибу у мисочку,
також не та, що клала.
Щось тут не починається
у звичний час.
Щось тут не відбувається
як повинно.
Хтось тут був і був,
А потім зник
і знову вперто немає.
До усіх шаф уже заглядав
Усі полички поперобігав

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

підставі після відновлення Польської держави у міжвоєнний період було офіційно заборонено вживати слово «українець» та похідні від нього, навзамін приписано було вживати слово «русин». У «Міркуваннях новочасного поляка» (1905) духовний батько модерного польського націоналізму РДмовський писав: «Задля нашого національного майбутнього у стосунках із русинами необхідна одна із двох речей: 1) або, щоб усі вони, чи принаймні частина з них, стали, наскільки можливо, поляками; 2) або, щоб вони стали самосутнім, міцним руським народом, здатним боронити свою самостійність не лише від нас, але й від москалів (...). Якщо русинам судилося стати поляками, то треба їх полонізувати, якщо ж їм судилося стати самосутнім, здатним до життя й боротьби руським народом, треба їх примусити здобувати важкими зусиллями те, що вони можуть здобути, примусити їх гартуватися у вогні боротьби, який потрібніший не нам, а їм, позаяк за природою своєю вони пасивніші та лінивіші від нас (...) Там, де ми можемо примножити свої сили і свою цивілізаційну працю, поглинаючи інші елементи, жоден закон не забороняє нам це робити, ба навіть, ми це робити зобов'язані». Парадоксальним чином подібна агресія інспірувала зміцнення української

самосвідомості. Польський історик д-р А.Фрішке розповів на сторінках часопису «Wież» про розмову з В.Янівим, одним із провідних діячів ОУН у 30-х рр. Український політик із націоналістичного табору відзначив, що особливо великий вплив на формування його патріотичних почуттів справив учитель польської мови. Він навчав дітей любові до вітчизни, цитуючи високі слова А.Міцкевича, а вони замість слова «Польща» повсюди подумки ставили слово «Україна».

Польські соціалісти Людвік Інлендер, Ігнацій Данинський, Ігнацій Мосціцький, Юзеф Пілсудський, Леон Василевський та інші діячі ППС відстоювали право націй на самовизначення, але, згідно із класичним соціалістичним світоглядом, найреальнішу політичну модель майбутнього вбачали у вільній федерації народів колишньої Речі Посполитої. Зразок такої федерації опрацював у книзі «Зауваги про соціалізм» священник-капуцин Ізидор Каєтан Вислоух. Він писав, що «соціалізм відкидає загарбницький патріотизм, який прагне до побільшення власної вітчизни коштом інших», і пропонував відновити на етнічно польських землях Польську державу, яка перебувала б у федеративному союзі із Литвою та Руссю (Україною), а вони разом входили до федерації

І під килим заглядав
Навіть порушив заборону
І папери усі порозкидав
Що ж ще робити,
Спати і чекати.
Нехай-но він тільки повернеться
Нехай-но він тільки з'явиться
Тоді він відчує
Що з котом так не можна.
Ітиму до нього, але так,
ніби зовсім не до нього
Помалесеньку
На дуже ображених лапах
І ніякієньких підтрибувань-пиеків
напочатку.

Переклад Мирослави Приходи.

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА.

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

«народів Європи», котра б «дала їм змогу об'єднаними зусиллями легко розбити імперіалізм загарбників. На тернистому шляху до незалежності поляки, литовці, русини, чехи, хорвати, словенці, фіни, латиші, грузини, вірмени, татари та ін. завдяки федерації досягнуть право на незалежний розвиток свого власного національного буття». Варто нагадати, що політичні проекти не завжди відповідають практичній політиці. Безумовно справедливі гасла самовизначення націй та їхнього вільного розвитку тоді ж проголошувалися такими політичними монстрами, як В.Ульянов-Ленін та Й.Сталін. Але ні в незалежній Польщі, де Ю.Пілсудський та його колеги по партії справували владу, ні в радянській Росії, де офіційною ідеологією був пролетарський інтернаціоналізм, однією із засад якого було право націй на самовизначення, ці політичні програми так ніколи й не були втілені. Навпаки, у діях цих режимів присутні яскраво виражені репресивні щодо нетитулярних націй елементи (задля справедливості зазначу, що масштаби репресій були дуже різними, але факт репресій незаперечний). Українські еліти Заходу і Сходу України були в цілому значно слабшими і малочисельнішими від польських чи російських, вони не мали такої державної традиції, як поляки, а у

соціальному просторі могли спиратися лише на українське селянство. На останньому чинникові особливо наголошує американський знавець проблематики українського націоналізму Дж.Армстронг: «Яка б велика культурна відрубність й історична пам'ять не сприяла творенню українського національного руху, важко уявити, як він міг постати, якби не відповідав прагненням великого прошарку соціальної структури України. Тут національність значною мірою збігалася з економічними класами. Українці, за винятком невеликої групи інтелігенції, майже всі були селянами; поміщики і чиновники — поляками або росіянами; тоді як торгова буржуазія — переважно єврейською. В таких умовах будь-який національний рух напевно ставав також класовим, провідники якого мали наголошувати на аграрній реформі і визволенні селян від експлуататорів». Уряд Російської Імперії всіляко гальмував інституційне структурування українців. Мета всіх каральних заходів (репресії проти кирило-методіївців, особливо проти Т.Шевченка, закриття журналу «Основа», Валуєвський циркуляр 1863 та Емський указ 1876 року, якими була повністю заборонена видавнича діяльність українською мовою — цілковитим нонсенсом видається дозвіл друкувати «Капітал» К.Маркса по-

ЕЛЕГІЙНИЙ РАХУНОК

Скільки тих, що я знала
(якщо насправді їх знала)
мужчин, жінок
(якщо цей поділ залишається чинним)
переступило той поріг
(якщо це поріг)
перебігло через той міст
(якщо назвати це мостом) —

Скільки по житті коротшому чи довшому
(якщо це для них все ще якась різниця)
доброму, бо почалося,
злому, бо закінчилося
(якщо б не воліли сказати навпаки)
опинилося на другому березі
(якщо опинилося а другий берег існує) —
Не дано мені знати їхньої дальшої долі
(якщо це навіть одна спільна доля і якщо доля)
—
Все
(якщо цим словом не обмежую)
мають за собою
(якщо не перед собою) —

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

російськи та одночасна заборона публікації українською мовою Біблії), отож, мета полягала у тому, щоб не допустити виникнення верстви україномовних фахівців вільних професій, які могли б у майбутньому перетворитися в український політичний клас. Професор Гарвардського університету Р.Шпорлюк влучно зауважив: «Для розуміння розвитку українського руху і взагалі долі українського населення у період, про який тут іде мова, треба брати до уваги, що український народ з точки зору польського національного руху вважався частиною польської «політичної» нації, а одночасно з точки зору Російської держави і з точки зору російського суспільства українці були росіянами. Таким чином, українців не визнавала окремою нацією ні найбільш розвинена нація Центральної та Східної Європи того часу — нація без держави [тобто поляки.— А.П.], ні найсильніша держава — імперія без нації [тобто Росія.— А.П.]». Нечисленні міські інтелектуали, серед яких були такі видатні особистості, як В.Антонович, М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський, згуртувавшись у народно-демократичному та соціалістичному таборі, прийняли аргументацію, засновану на принципі демократичної соціальної держави, межі якої

визначалися б етнографічними чинниками. Упродовж багатьох століть Україна не мала повноцінної власної державності, тож основним визначальним чинником було запропоновано взяти народ як етнографічно-культурну цілість.

Починаючи від публікації у 1895 році твору молодого соціаліста Ю.Бачинського «Ukraina irredenta», українські еліти мислили майбутнє свого народу як єдиної нації на всьому етнографічному просторі «від Сяну до Дону». В українців теж існував певний стереотип поляка. У процесі формування національної ідентичності дуже важливо було диференціювати себе від народів-сусідів. Щодо поляків така диференціація відбувалася на конфесійному, культурному та соціальному ґрунті. Межа була дуже чіткою, значно виразнішою, аніж опозиція з росіянами, тож і напруженість стосунків подекуди була значно більшою. Домінуючими в менталітеті народних мас стали архетипічні образи козаків та гайдамаків, оборонців православної віри, які вели у XV-XVIII ст. запеклу боротьбу із польською шляхтою. Улюбленими героями загалу вже майже 200 років залишаються Тарас Бульба із однойменної повісті М.Гоголя та Гонти із поеми «Гайдамаки» Т.Шевченка — обидва персонажі вбивають власних

Скільки їх вискочило з шаленого часоплину
і вдалині шораз щемніше зникає
(якщо варто вірити перспективі) —
Скільки
(якщо запитання має сенс,
якщо можна дійти до остаточної суми,
поки рахівник не дорахує себе)
поринуло в той найглибший сон
(якщо нема глибшого) —

До побачення.
До завтра.
До наступної зустрічі.
Вже цього не хочуть
(якщо не хочуть) повторити.
Віддані на нескінченне
(якщо не інше) мовчання.
Зайняті тільки тим
(якщо тільки тим)
до чого їх змушує відсутність.

Переклад Оксани Нахлік

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА.

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

дітей, які стали поляками, у першому випадку внаслідок свідомого вибору, а у другому — лише через те, що матір'ю їхньою була полька. Легко зауважити, що представлений літераторами-романтиками конфлікт — передовсім соціальний та конфесійний, а найгострішим своїм жалом він націлений не в етнічних поляків, а в тих, хто змінює свою ідентичність — опортуністів, ренегатів, віровідступників. Особливо виразно це простежується у М.Гоголя, котрий ставить свого героя у стан війни із усім оточенням, ураженим опортуністичними настроями, і гине у нерівному протистоянні. У цій загибелі — свідчення фаталізму М.Гоголя, а також неприйняття ним репрезентованої Тарасом Бульбою системи цінностей. Великий українець найкращі роки свого життя провів у Римі та Петербурзі, тож важко підозрювати його у католикофобії чи гострому неприйнятті імперської ідеї.

Коли повісті М.Гоголя були приступні найширшому загалові, то твори Т.Шевченка аж до часів російської революції 1905 року поширювалися переважно як «самвидав» (рукописні копії) чи «тамвидав» (книги, надруковані за кордоном і переправлені в Росію нелегально). Лише в Галичині можна було вільно вивчати та пропагувати твори Т.Шевченка, чим

скористалися для підсилення українсько-польського антагонізму окремі галицькі політичні та громадські діячі. Вони збіднювали діапазон генія, зводячи його візіонерсько-мітотворчу поезію до потреб політичного моменту. Між тим не можна не погодитися із висновком видатного українсько-американського поета та прозаїка В.Барки: «... Немає в поемі «Гайдамаки» жодної «теорії» насильства, розчисленої надовго і притягнутої на підтримання його через почуття ненависти і презирства. Навпаки, сам Шевченко скорбить над подіями, серцем боліє за кров [...], він — за братерство всіх людей, як дітей одного батька». «Кривавий» романтичний антураж (значною мірою вигаданий, як от історія з Гонтою, у якого не було ніяких синів) був потрібен власне для антитези — ідеалістичного заклику до братерства усіх націй у федеральній державі із самоврядними локальними громадами.

Антипольські настрої мимоволі інспірувалися істориками народницької школи М.Костомаровим, В.Антоновичем, П.Кулішем, М.Грушевським, діячами т.зв. «органічного» руху другої половини XIX ст. Парадоксальним чином ця вимушена, «дефенсивна» полонофобія була на руку царському урядові, який всіляко роздмухував антипольські та антикатолицькі

НАПИСАННЯ ЖИТТЕПІСУ

Що потрібно?
Потрібно написати заяву,
а до заяви долучити життєпис

Незважаючи на тривалість життя
життєпис повинен бути коротким.

Обов'язкова стислість і відбір фактів.
Зміна краєвидів на адреси
і мерехтливих спогадів на нерухомі дати.

З усіх кохань вистачить шлюбного,
а з дітей тільки народжені.

Важливіше, хто тебе знає, ніж кого знаєш ти.
Подорожі тільки закордонні.
Приналежність до чого, але без для чого.
Відзнака без за що.

Пиши так, ніби ти з собою ніколи не розмовляв
і обминав здалеку.

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

настрої, усвідомлюючи небезпеку польського національно-визвольного руху, особливо після повстань 1830-1831 та 1863 рр. Польським елітам Сходу України був притаманний палкий регіональний патріотизм. Він виявлявся не лише у поетичному оспівуванні української батьківщини С.Гюцинським, Ю.Словацьким та Я.Івашкевичем, але й у чинних політичних програмах визволення її з-під гніту російського імперіалізму. Політичні концепції Садик-паші та Францішка Духінського закладали підвалини української національної самосвідомості, а історія українського національного руху немислима без імен народжених в Україні поляків Володимира Антоновича, Тадея Рильського, Бориса Познанського, В'ячеслава (Вацлава) Липинського. Навколо останнього сформувалася патріотично налаштована група «українців римо-католиків», до складу якої входили Йосип Юркевич, Францішка Вольська, Людвік Седлецький та ін. (друкований орган — київський двотижневик «Przegląd Krajowy», який виходив у 1909 р.). Водночас, саме в Російській імперії була сформульована концепція РДмовського. Цей політик та ідеолог польського націоналізму перебував під впливом російських імперських моделей і все життя залишався фанатичним русофілом. Його

позиція в українському питанні значною мірою підрядна до офіційної російської позиції у ставленні до українців: «Не було, немає і бути не може».

Натомість, серйозний ідеологічний та політичний конфлікт навколо питань українсько-польського співіснування розгорнувся між польськими та українськими політичними елітами на території Австро-Угорської монархії, де вони мали змогу провадити найширшу політичну діяльність, гарантовану ліберальною конституцією цієї держави. Формально усі мешканці Галичини й Волині були підданими Франца Йосифа I, але, починаючи від 1867 р., поляки зуміли опанувати адміністрацію місцевої автономії, у судах, школах та установах було запроваджено як офіційну польську мову, а на чолі намісництва і віденського міністерства у справах Галичини стали польські політики. У Західній Україні, як і в підросійських українських землях, національний конфлікт мав глибокий соціальний вимір, позаяк правлячі економічною та політичною сферою соціальні групи були переважно польськими чи полонізованими. Їхні економічні та політичні інтереси були зосереджені навколо створення у Східній Галичині «польського П'ємонту» — осередку політичного життя, звідки почалося б об'єднання

Помовч про собак, котів і птахів,
реліктовий мотлох, приятелів і сні.

Згадай скоріше ціну ніж вартість
і заголовок ніж зміст.
Важливіший розмір черевиків, ніж куди він іде,
той, ким вважаєшся.

До того додай фотокартку з відкритим вухом.
Враховується його форма, а не те, що чути.
Що чути?
Гуркіт машин, що мелять папір.

Переклад Оксани Нахлік

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА.
АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У ХХ СТОЛІТТІ

поділеної на три частини Польської держави. Але в українському середовищі відбувалися аналогічні процеси — галицькі українці намагалися, користуючись матеріальною підтримкою українців зі Сходу, створити плацдарм для формування української політичної нації, «український Ремонт». Структура суспільства зумовила домінування у політичному житті українців Галичини партій народницького та популістично-соціалістичного спрямування — Національно-Демократичної (1899), Радикальної (1890) та Соціал-Демократичної (1899). Непримирненість та непоступливість у вирішенні соціальних питань детермінувала аналогічні явища у сфері міжнаціональних стосунків. Ворожість сягнула крайніх форм, Першу Світову війну обидві громади зустріли у всеозброєнні політичних партій, парамілітарних організацій та національних військових формувань на австрійській службі.

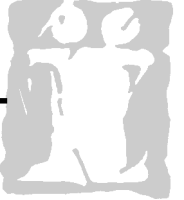
Вищесказане є лише побіжною аналізою передумов того конфлікту між поляками та українцями, який запалахкотів на повну силу у першій половині ХХ століття, але обмежимося найважливішими мо-

ментами. Перша фаза (1918-1923) характеризується надзвичайною гостротою протистояння, позаяк включає в себе майже одночасне проголошення Української та Польської держав у пост-габзбурзькому просторі, українсько-польську війну, окупацію Західної України польською армією і тотальне придушення українського збройного опору. З обох боків маємо відповідальні та організовані аж до державно-правового рівня структури. Опонентом уряду Польщі упродовж цих років був уряд ЗУНР, спочатку крайовий, а пізніше еміграційний. Натомість наддніпрянські українці знайшли спільну мову із урядом Польщі, влаштували разом із поляками широкомасштабну військову виправу на Київ, але, так і не досягнувши своїх політичних цілей, зійшли з історичного кону. Вирішальним для висліду конфлікту став вплив сторонніх чинників — країн-переможниць у Першій Світовій війні. Але польська офіційна шовіністична пропаганда проігнорувала цей фактор, що важко вдарило по долях сотень тисяч поляків, які стали розмінною монетою у великій політичній грі за Бориславський нафтовий регіон та земельні угіддя Галичини й Волині. Поразка українців-галичан у польсько-українській війні мала катастрофічні наслідки для майбутнього українсько-

„так раптово, хто би того сподівався“
 „нерви і цигарки, я застерігав його“
 „так собі, дякую“
 „розпакуй ті квіти“
 „брат теж помер на серце, то певно родинне“
 „з тою бородою я би пана ніколи не впізнала“
 „сам винен, завжди у щось втручався“
 „мав промовляти той новий, щось його не бачу“
 „Казек у Варшаві, Тадек за кордоном“
 „ти одна була розумна, що взяла парасольку“
 „що з того, що був найталановитіший з них“
 „кімната прохідна, Баська не погодиться“
 „так, мав рацію, але то ще не привід“
 „з лакуванням дверцят, згадай скільки“
 „два жовтки, ложка цукру“
 „не його справа, пощо йому того було“
 „самі блакитні і тільки малі розміри“
 „п'ять разів, ніколи жодної відповіді“
 „хай тобі буде, я міг, але й ти міг“
 „добре, що хоч вона мала ту посаду“
 „ну, не знаю, хіба родичі“
 „ксьондз справжній Бельмондо“

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА.

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

польських стосунків у цьому регіоні. Американський учений Френк Сисин дуже влучно зауважує: «Поляки довели українській інтелігенції, вихованій на австро-угорській легалістичній традиції, що, на погляд поляків, народи перемагають не справедливою й законом, а силою. ... Це переконало українців, що єдиним засобом заспокоїти національні прагнення є шлях сили, навіть терор».

Друга фаза (1923-1939) відзначається нерівним протистоянням організованих структур Польської держави та українського суспільства Галичини і Волині. Окупувавши Вільнюс, Польща на всьому міжвоєнне двадцятиліття зіпсувала собі стосунки із незалежною Литвою; встановивши поліцейний режим на західнобілоруських та західноукраїнських землях, вона прирекла себе на утримання велетенських підрозділів поліції, жандармерії, війська (зокрема КОП — Корпусу охорони прикордоння), покликаних вирішувати силою внутрішні проблеми, що вкрай негативно відбилася на внутрішньополітичному житті, яке тяжіло до форм авторитарної диктатури. Територіальні суперечки майже із усіма сусідами, неефективна зовнішня політика, вищезгадані чинники — усе це разом вимагало утримання за державний кошт непропорційно великих силових структур, а

отже, млиновим колесом лягало на державний бюджет, стримувало ефективні економічні та соціальні реформи, катастрофічно відбивалося на рівні життя пересічного поляка. Факт існування у 1918-1939 рр. II Речі Посполитої покладає особливу відповідальність на польських політиків, які не зуміли знайти моделі вирішення «української проблеми», тим самим призвівши свою батьківщину до національної катастрофи. Цілковито на їхньому сумлінні масове нехтування гарантованих міжнародним законодавством прав меншин, брутальна колонізація та насильницьке навернення у римо-католицизм, що особливо загострило українсько-польські стосунки на православних Волині та Холмщині, стосування повного репертуару репресивної держави: переслідування інакодумців, ув'язнення за політичні, релігійні, національні переконання, тортури і позасудові страти, застосування принципу колективної відповідальності щодо окремих меншин.

Як конфліктогенний чинник варто також схарактеризувати народжений у 20-і роки український націоналізм, оскільки саме він, поряд із польським шовінізмом, переплітаючись із конкретними соціальними факторами та історичними обставинами, творив рушійну силу кровопролиття і

„я ще не була у цій частині цвинтаря“
„снівся мені тиждень тому, щось мене кольнуло“
„непогана та донечка“
„всіх нас то чекає“
„складіть вдові співчуття від мене, бо мушу встигнути на“
„однак на латині звучало урочистіше“
„було, минуло“
„до побачення пані“
„може би кудись на пиво“
„зателефонуй, поговоримо“
„четвірка або дванадцятка“
„я туди“
„а ми туди“

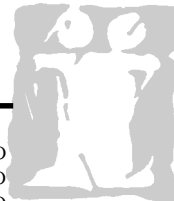
Переклад Ярини Сенчишин

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА.
АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

людських страждань. Характеризуючи процес виникнення ідеології українського націоналізму в Західній Україні, Дж. Армстронг відзначає, що тут він «розвинувся як подвійна наслідувально-захисна реакція на іноземні націоналістичні прояви». Українські націоналісти стали дзеркальною опозицією польських націоналістів. Репрезентативною фігурою цієї ідеології став емігрант з-над берегів Дніпра Дмитро Донцов. Він проповідував крайній індивідуалізм та волюнтаристичний аморалізм, у його творах не бракує кривавих візій і екстермінаційних інтенцій. Дж. Армстронг відзначає, що із вчення Донцова виводиться інтегральний націоналізм із притаманним для нього уславленням «дії, війни і насильства, як вищого прояву біологічної життєздатності нації». Стиль Донцова відзначається ненауковістю, публіцистичною запальністю, крайнім суб'єктивізмом, а його замилювання італійським фашизмом уже в 30-х роках піддали гострій критиці демократичні та католицькі кола. Передумовою організаційного оформлення українських націоналістів стало створення влітку 1920 року Української Військової Організації. Під впливом ідеології Д. Донцова значна частина членів УВО переосмислила і уточнила свої переконання. На початку 1929 р. у Відні

вони провели I Конгрес українських націоналістів, де було проголошено створення Організації Українських Націоналістів і завершено організаційне оформлення націоналістичної течії. ОУН орієнтувалася на популярні в Центральній Європі організаційні моделі хорватських усташів, румунської Залізної Гвардії, польських ОНРівців, ірландських феніїв. У практичній політиці ОУН стосувала тактику «перманентної революції»: постійні виступи проти окупантів, які повинні завершитися вибухом революційних настроїв. Не виключалося застосування терору. Жертвами його ставали поляки, українські «відступники», іноземці. Застосування терору було до певної міри інспіроване польською поліцією, яка мала докладні відомості про діяльність ОУН і провокувала загострення українсько-польських стосунків, аби мати привід до решти розгромити цей рух, водночас дискредитувавши його в очах більшості українців. Жорстокість українських терористів викликала гострий осуд легальних політичних сил і греко-католицької Церкви, митрополит Шептицький у своєму пастирському листі назвав нападників «підлими убивцями», «злочинцями» та «ворогами народу».

Становище польської меншини в УСРР було ще

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

драматичнішим, аж поки вона у другій половині 30-х років не була цілковито піддана геноцидові, але визначальним чинником тут послужила політична лінія сталінської комуністичної партії, а не національні інтереси України. Міждержавні стосунки між Польщею та СРСР у міжвоєнний період були вкрай напружені, вони цілком здетерміновувалися геополітичними та ідеологічними інтересами комуністичної Радянської Росії та європейських великодержав. Політику цілеспрямованого геноциду щодо польського населення України комуністичний режим проводив і в наступні десятиліття. Хоча демократичні реформи, здійснювані в незалежній Україні, надали полякам-співвітчизникам змогу розвивати власну культуру, широко практикувати віру, однак несправедливість щодо них у цілому не виправлена, позаяк про їхню трагедію наша громадська думка знає не надто багато, а їхні потреби не менш актуальні, ніж потреби польських громадян українського походження.

Третя фаза конфлікту простежується у 1939-1947 роках, коли межові території двох народів були втягнуті у вир подій Другої Світової війни, а період 1943-1947 рр. деякі історики образно називають другою українсько-польською війною. Характерною особливістю цієї фази є відсутність легальних

національних центрів влади, здатних повною мірою контролювати терен конфлікту (це рівною мірою стосується років правління у Польщі проросійського комуністичного уряду, оскільки він лише частково представляв польські національні інтереси). Дуже вагомою є роль сторонніх чинників, як-от Німеччини та Радянського Союзу. Саме ці дві сили задля досягнення власних інтересів цинічно підсилювали українсько-польське протистояння, інспірували загострення конфлікту, аби було легше опанувати окуповані ними території.

Період Другої Світової війни не вніс нічого нового у політичну практику польських шовіністичних угруповань, передовсім у зонах суміжного проживання українців та поляків. Цілковито виправдано екстраполювати характеристику, яку дав сучасний польський історик д-р А.Фрішке позиції польських політиків II Речі Посполитої на добу 1939-1945 рр.: «На польському боці... домінували антиукраїнські погляди. Існувало усвідомлення того, що українці прагнуть відірвати від держави кілька воєводств, а отже, загрожують існуванню Речі Посполитої. Однак щодо українців, як на мене, дуже вагомим був психологічний чинник. Поляки побоювалися німців та росіян, але й шанували їх. Стосовно українців такої поваги бракувало. Їх не вважали повноправним народом і

філософсько-поетичний дискурс

ВІСЛАВИ

discursus
discourse

ШИМБОРСЬКОЇ

ОКСАНА НАХЛІК

Уже назви десяти основних збірок одного з найвидатніших сучасних поетів Польщі, лауреата Нобелівської премії в царині літератури (1996 р.) Віслави Шимборської — “Тому що живемо” (1952), “Волення до Єті”¹ (1957), “Сіль” (1962), “Сто розрад” (1967), “Усякий випадок” (1972), “Велика лічба” (1977), “Люди на мості” (1986), “Кінець і початок” (1993), “Вид із зерняткам піску” (1996) — свідчать про філософський характер більшості її віршів. Утім, як влучно зауважує Малгожата Барановська, філософія у творах Шимборської не є “чимось окремим”. Ця ж

АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

потроху зневажали. На війну з українцями дивилися не як на війну із повноправним суперником, а як на придушення бунтівників. Глибоко вкоренилася запропонована націонал-демократами теза, що українці не є окремим народом, а лише етнографічною масою, що нею тільки внаслідок німецької та більшовицької підтримки керує «українська партія». Цю партію треба поборювати, а маси поступово втягати під польський культурний вплив. Диво дивне, чому із такою впертістю українцям відмовляли в праві називати себе саме таким словом, примушуючи до використання відкинутої ними назви «русини». [...] Офіційна державна політика мала репресивний характер, як щодо еліт, так і щодо простого люду. Було обмежено їхні культурні права, ліквідовано українські школи, на зміну яким прийшли двомовні чи польські, українських селян кривдили при розподілі усуспільненої землі, на східних межах розбудовувалися осередки ополячування у формі військової колонізації. Основою державної політики щодо українців, таким чином, стало обмеження і стримування їхнього національного розвитку». Польське політичне керівництво, яке значною мірою перебувало під впливом ідей націонал-демократів, у питанні стосунків з українцями дотримувалося принципу status quo ante bellum. Однак, ці прагнення наштовхувалися на протидію західних країн, передусім Великобританії, зацікавленої у діяльній участі

Радянського Союзу в боротьбі проти гітлерівської Німеччини; пізніше територіальні домагання Й.Сталіна підтримав Ф.Рузвельт, який прагнув досягти домовленості про участь СРСР у війні з Японією.

Польща після початку воєнних дій між Німеччиною та СРСР у червні 1941 року опинилася в одному союзницькому таборі з країною, яка взяла участь у її розчленуванні два роки перед тим. Наполягання уряду генерала В.Сікорського дратували Й.Сталіна, тому контакти СРСР з польським емігрантським урядом були остаточно розірвані після того, як той підтримав міжнародне розслідування Катинського злочину — розстрілу полонених польських офіцерів. Відтоді радянське керівництво починає працювати над створенням підконтрольних Москві польських збройних сил, за допомогою яких пізніше, у 1944 році, приводить до влади в окупованій Радянською Армією Польщі колаборантський комуністичний режим. Еміграційний уряд не міг протистояти цьому процесові, західні союзники змушували його дотримуватися лояльності щодо СРСР. Ялтинська конференція визначила кордоном між Польщею та СРСР лінію Керзона із незначними змінами. Радянський Союз не мав наміру випустити Польщу та інші окуповані під час Другої Світової війни країни із зони свого впливу. Керівник Польської Робітничої партії Владислав Гомулка однозначно заявив, що «одного разу взятої

дослідниця справедливо ясує поезію своєї неординарної сучасниці як “інтегральну”: “одночасно філософську, буденну, антропологічну і ліричну”². Визначення М.Барановської перегукується з характеристикою Томаша Вуйціка, на думку якого, лірика Шимборської є “спробою всебічного опису становища людини” у різних перспективах — екзистенціальній (пошук сенсу життя, проблеми часу, змін і смерті), історіософській (особистість у зв’язку з розвитком роду людського, історії, цивілізації), пізнавальної (розуміння суті природи, можливість і межі пізнання світу), онтологічній (структура буття, співвідношення суб’єкта й об’єкта, залежність випадку й необхідності), морально—етичній (риса людської вдачі, міжособистісні стосунки, в тому числі любовні)³. “Не май мені, мово, за зле, що позичаю патетичних слів, // а потім докладаю зусиль, щоб вони видавалися легкими”, — ділиться В.Шимборська у вірші “Під однією зіркою”⁴ засадничим секретом свого поетичного стилю. Це одкровення допомагає зрозуміти характер більшості її віршів — на перший погляд, вони прості, звичайні, а при уважнішому прочитанні виявляють свою багатогранну художньо-умовну ігрову суть, філософську глибину.

Високохудожня, самобутня манера письма Шимборської, її уміння, за визначенням Єжи Квятковського, “зобразити світ крізь призму метафізичного здивування — того, що лежить в основі філософського роздуму над існуванням”⁵, значною мірою визначена особливістю світосприймання поетеси — у звичайному, буденному вбачати чудесне: Диво, тільки розглянутися: довколишній світ. (“Ярмарок див”) Шимборська не оминає проблеми неоднозначності внутрішнього світу людини, роздвоєння особистості, задумується, зокрема, над органічністю і неорганічністю ролей, які їй випадають у житті, над невтішним становищем “я” відчуженого: Моя тінь, як блазень за королевою. Коли королева з крісла встане, блазень настовбурчиться на стіні і стукне в стелю дурною головою. [...] Королева вихилиться з вікна, а блазень з вікна скочить додолу. Так поділили кожну діяльність. Але то не є пів на пів. Той простак узяв на себе жести, патос і всю його безсоромність, все те, на що не маю сил, — корону, жезл, плащ королівський⁶. Поезія Шимборської — це насамперед інтелектуальна лірика

ОКСАНА НАХЛІК, ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ
АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

влади ми не віддамо ніколи». У Польщі, як і в інших країнах комуністичного блоку, з успіхом була застосована «тактика салями». Дійсна влада у країні належала радянським колаборантам Б.Берутю, В.Гомулці, Я.Берману, Р.Замбровському, Г.Мінцові та керівникам силових структур — міністрові громадської безпеки С.Радкевичу та маршалові М.Роля-Жимерському. Саме вони інспірували кривавий терор проти прихильників Польської Селянської партії, опозиційної комуністам, і брутально сфальсифікували підсумки виборів 1947 р. У 1948 р. у Польщі встановилася монопартійна диктатура Польської Об’єднаної Робітничої партії. Польські комуністи почали непримиренну боротьбу з «класовими ворогами», Церквою і навіть національною пам’яттю, приривнявши варшавських повстанців та вояків АК до гітлерівців. Але, щоб «підсолодити» польській громадськості брутальну гіркоту «радянзації», вони вдалися до маніпулювання атакістичними упередженнями і стереотипами, жертвами яких стали передовсім польські громадяни українського і єврейського походження. Дуже швидко польські комуністи досягнули мету довоєнної екстремі — перетворили Польщу у практично мононаціональну і моноконфесійну державу.

В українському політикумі періоду Другої Світової війни, катастрофічно ослабленому сталінськими та

гітлерівськими репресіями, виникло утопічне, абсолютно неймовірне переконання, що внаслідок взаємного поборювання два тоталітарні чудовиська ослабнуть настільки, що на просторах України виникне ситуація, аналогічна становищу після Першої Світової війни, і треба готуватися, аби знову не змарнувати шансу. В очікуванні Третньої Світової війни було зігноровано той факт, що українську позицію треба буде якось узгоджувати зі складним геополітичним контекстом, адже в міжнародній політиці зважають на інтереси великодержав, а не на моральні чи етичні чинники. Відповідальність за здійснювану українським некомуністичним рухом опору у Галичині та на Волині національну політику значною мірою падає на керівництво нелегальної ОУН-УПА, у 1943 році трансформоване в Українську Головну Визвольну Раду, куди були залучені різні політичні угруповання, а не лише бандерівське крило націоналістичного руху. Влітку 1943 р. антипольська діяльність УПА сягає піку. Хоча немає документальних свідчень про планомірний характер операції, спрямованої на «етнічне очищення» Волині та Галичини, але характер подій дозволяє судити, що на місцеве польське населення чинився цілеспрямований тиск, щоб примусити його перебратися на етнічно польську територію. Через цілу низку обставин ця акція набула вкрай брутального вигляду. Насамперед треба згадати безкомпромісність

проблем і запитань, котрі як були, так і залишаються без відповіді, продовжуючи магнетизувати поетів і непоетів своєю нерозкритістю, спонукаючи знов і знов повертатися до них. У Шимборської, яка переконана, що “немає запитань важливіших від запитань наївних”⁷, знаходимо віршові тексти, що майже повністю складаються із запитань, — “Запитання до себе”, “Переговори з мертвими”, “Нерозуміння”, “Може, то все...”. Для прикладу: У чому суть усміху і подання руки? Чи ніколи, вітаючись, ти не бувавеш далека так, як буває далекою людина від людини, коли судить недобррозичливо, з першого погляду?⁸ [...] Чи поміж людьми усе так просто? Творчість Шимборської — це й лірика сумнівів і припущень, якщо не сказати непевностей. Її класичний зразок — “Елегійний рахунок”. Квінтесенція глибоких і маєстатичних медитацій цього вірша втілює у собі ідею відносності наших знань і уявлень. Формально це виражено у сповнених сумнівів судженнях щодо істинності останніх: Скільки тих, що я знала (якщо насправді їх знала) мужчин, жінок (якщо цей поділ залишається чинним) переступило той поріг (якщо це поріг) перебігло через той міст (якщо назвати це мостом) — Скільки по житті коротшому чи довшому (якщо це — для них все ще якась різниця) добром, бо почалося, злому, бо закінчилося (якщо б не воліли сказати навпаки) опинилося на другому березі (якщо опинилося а другий берег існує) — Не дано мені знати їхньої дальшої долі (якщо це навіть одна спільна доля і якщо доля)...

Як уже можна було помітити навіть із наведених цитат, віршові запитання і сумніви Шимборської знаходяться на рівні філософсько-поетичних відкриттів і знахідок. Шимборська велична у своєму переконанні, що для людини як істоти філософської пошук істини важливіший, ніж сама істина; тим-то, за логікою поетеси, абсолютне знання людині й не потрібне. У вірші “Утопія” Шимборська моделює експериментальні обставини, втілені в образі острова, на якому все стає зрозумілим, очевидним, де можна досягнути сенс життя і де панують несхитні переконавання, торжествує правда. Однак, незважаючи на ці принади, острів пустельний. На його берегах, як дізнаємося з вірша, видно людські сліди, що ведуть лише в один бік — до моря, тобто у вир невідомости, незвіданости. В.Шимборська повсякчас виявляє своє глибоке зацікавлення душевним світом людей, небайдужість до їх земної долі. “Послухай,

ОКСАНА НАХЛІК. ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ
АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

сторін у вирішенні проблем державної приналежності спірних територій. Жорстокість конфлікту детермінована його конфесійним забарвленням та особливостями «селянської війни», коли на чисті військові аспекти накладаються архетипи ненависти, готовність і брата вбити «за земельку», а то й просто сусідські порахунки, тамовані за часів твердої влади.

Після приходу Радянської Армії та повторної радянської окупації УПА продовжує партизанську війну, розпачливу і безнадійну, коли зважити на розмах і жорстокість сталінського терору, спрямованого проти населення Західної України. Опір радянській триває до кінця 40-х років і остаточно вигасає на початку 50-х. Після відновлення кордону між СРСР та Польщею по лінії Керзона УПА також веде партизанську боротьбу в «Закерзонні» — польських прикордонних теренах, населених українською меншиною. Українське підпілля намагається боронити земляків від нападів війська, служб безпеки, польських антикомуністичних формувань, банд кримінальних елементів без окресленої політичної приналежності. У 1947 р. комуністичний уряд Польщі завдає УПА смертельного удару: все українське населення брутально депортують на здобуті від Німеччини території, розселяючи його так, аби безповоротно порвати усі громадські, сусідські, ба

навіть, родинні стосунки. У такий спосіб поляки досягають «остаточного розв'язання» проблеми української меншини.

У роки радянсько-німецького військового протистояння Радянський Союз знайшов у поляках Західної України мимовільного союзника. АК та польські громади тісно співпрацювали з радянськими партизанами, постачаючи людей, харчі, інформацію, в обмін отримуючи зброю і підтримку при здійсненні нападів на українські села та загони УПА. Польське антикомуністичне підпілля було змушене лояльно ставитись до «союзника наших союзників», а у більшості випадків у нього просто не було виходу, оскільки польські поселення опинилися у щільному вогненному колі, вирватися з якого можна було тільки у вигнання. Вигнанці пізніше жорстоко мстилися, вдаючись до принципу колективної відповідальности, на українському населенні Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини. Червоні партизанські загони, керовані офіцерами спецслужб і таємної поліції СРСР, часто провокували міжнаціональні конфлікти, пізніше цю сумну традицію широко практикували спецпідрозділи Міністерства внутрішніх справ СРСР. Метою цих заходів була дискредитація націоналістичного руху та позбавлення його підтримки місцевого населення. Масовим було проникнення

// Як мені швидко б'ється твоє серце”, — пропонує вона у вірші “Усякий випадок” свій оригінальний варіант опрацювання традиційного образу серця: інтимізоване, драматизоване, але й ігрове, уявне душевне злиття героїні з іншою людиною. А віршову мініатюру “Одяг”, у якій ідеться про візит до лікаря, поетеса починає рядками, у яких використовує одразу три особові форми дієслова: “Знімаєш, знімаємо, знімаєте // плащі, жакети, піджаки, блузки...” — таким чином, за допомогою гри слів, констатує тотожність усіх людей (і себе в тому числі), котрим призначено нести один спільний, повний нелегких випробувань, тягар земного буття. “Як жити — запитав мене хтось у листі, // коли я мала намір поспитати // його про це саме”, — зізнається Шимборська у вірші “Кінець століття”.

Неперевершена у своїх екзистенціалістичних візіях і висновках, поетеса констатує болісність людського існування: “Хто хотів тішитися світом, // стає перед завданням // не до виконання” (“Кінець століття”). Людська туга, в розумінні Шимборської, зумовлена такими основними відчуттями: а) тимчасовості, нетривкості земного існування — життя триває стільки, скільки існують “декілька знаків”, зроблених “кігтикком на піску” (“Велика лічба”); б) залежності від сліпої стихії, зокрема, випадку (“Усякий випадок”, “Любов з першого погляду”); в) неспівмірності “болючого” матеріального тіла і “чужої”, “невловимої” душі (“Тортюри”); г) неможливості повного використання наявних духових надбань протягом земного буття людини (“Бесіда з дитиною”); д) незнищенності польових субстанцій зла, страху, брехні, безумства (“Коротке життя наших предків”, “Кінець століття”). Основний предмет екзистенційних медитацій Шимборської — просто життя, земне (хоча й з виходом в його інші виміри), інтимне, локальне, індивідуальне. Головний герой лірики Шимборської — узагальнена людина як існування в окремішності, тобто один із, за словами самої поетеси, “великої лічби” землян. Шимборська неповторно концентрує ціле в одиничному, загальне в окремому, об'єктивне в суб'єктивному. Для авторки вірша “В ріці Геракліта” людина в плінні часу — це тільки одна з постатей буття, “риба поодинокі”, проте й “риба особлива”, оскільки мислить, кохає, виявляє зацікавлення.

Чимало пишучи про людину як “бідолаху” (52), Шимборська все ж не хоче миритися з тим, що людське

ОКСАНА НАХЛІК, ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ
АНДРІЙ ПАВЛИШИН. СТУДІЇ НАД ГЕНЕЗОЮ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ КОНФЛІКТІВ У XX СТОЛІТТІ

агентів радянської політичної поліції у підпільні українські організації та вербування таємних співробітників із числа місцевого населення.

Інший провокативний чинник — нацистська Німеччина. Український націоналістичний рух цікавив нацистів лише як виконавець їхніх планів. Усі спроби самостійної діяльності негайно обривалися. Німецький окупаційний режим продемонстрував зразки виняткової жорстокості в обходженні з цивільним населенням та військовими бранцями. Саме він створив сприятливе для нечуваних жорстокостей психологічне тло.

Характеризуючи обставини загального характеру, ми, поза контекстом історичних подій, не можемо також забути і про психологічні механізми формування та функціонування стереотипів. Нерідко українців сприймають у дусі своєрідного расизму — всі на один копил, записуючи на conto національного сумління злочини, вчинені суспільним маргінесом, який існує, прецінь, у всіх народів, за всіх обставин. Між тим, побутову злочинність, патологічні кримінальні нахили, задоволені в умовах тотального світового конфлікту, належить відрізняти від свідомої політичної волі. Через вищий рівень освіченості, наявність широкого кола кадрів адміністраторів та військовиків поляки були значно краще організовані, а отже, діяли цілеспрямовано, у рамках певних механізмів. Українці

при всіх конфліктах втрачали насамперед нечисленну еліту, що одразу відгукувалося розростанням сектора хаосу. Розгрібаючи гори фальшувань, напівправд і маніпуляцій, ми завше мусимо пам'ятати про цей контекст.

Після взаємопереселення людності та депортації польських громадян українського походження в рамках операції «Вісла» польсько-український конфлікт переходить з «гарячої» фази у стан «холодної війни». Хачі минулого ми починаємо прорубувати лише сьогодні. Знадобиться ще багато років праці над джерелами, зусиль широкого кола істориків з обох боків, аби на засадах демократії, толерантності, пошани до прав людини випрацювати прийнятну для обох народів концепцію історичного минулого. Будемо сподіватися, що книга конфліктів між українцями і поляками невдовзі закриється назавжди.

існування — нещасливе, вона прагне, щоб людина жила без бід і розчарувань, аби Бог нарешті повірив у неї як “добру та сильну” (“Кінець століття”). Розвиваючи гераклітівський мотив “все тече, все змінюється”, поетеса наголошує на неповторності кожної миті в людських почуттях (шедевр “Нічого двічі”, один з рідкісних випадків у її поезії римованого вірша), обстоює самоцінність особистості, її високу духовність, совісність, опротестовує поняття т. зв. середньостатистичної людини, невиразної, залежної від згубних пристрастей сучасної цивілізації (“Перспект”). “Серце ластівки, змилуйся над нами!” — таким звертанням до пташки небесної, а отже, Божої, авторка вірша “Увіковічення” (14), вимолює щастя для людей закоханих. Адже ж бо, як змушена визнати поетеса, у земній любові чоловіка й жінки більше смутку, ніж радості. Люди болісно переживають, коли не знаходять свого кохання або ж воно без взаємності (“Любов щаслива”). Якщо ж раптом, завдяки грі випадку (“Любов з першого погляду”) на чоловіка й жінку рівночасно “світло впаде нізвідкіль” (“Любов щаслива”), то перед вибраною парою все одно постають нелегкі випробування, передовсім у сфері спілкування (“Буффо”, “НаВавілонській вежі”). “І якби нам було мало // дійсних невдач і страждань — // доб’ємося словами”, — з гіркою констатацією типового непорозуміння між закоханими авторка вірша “Буффо”. Усвідомивши драматичну, якщо не трагічну, суть людської екзистенції, того, за дотепним визначенням Яна Майди, пекельного театру, де людина “є і глядачем, і актором, але не режисером”⁹, Шимборська знаходить вихід передусім у власній творчості. Вона вірить у тривалість поезії, в якій займає позицію розумного, часто дещо відстороненого, але не байдужого спостерігача свого і нашого життя, його розкутого, непокороного невблаганній долі, інтерпретатора: Радість писання. Змога утвердження. Помста руки смертної (37). “Радість писання” у випадку Шимборської породжує, як тонко зауважив Мар’ян Сталя, “радість читання”¹⁰ — отримуємо мудрий урок життєвого стоїцизму, свободи й оригінальності мислення, величезну естетичну насолоду від філігранної гри емоцій—слів.

Репрезентативним для рефлексійної лірики Шимборської — і за філософськими шуканнями, і за образно—стильовими та версифікаційними особливостями (зокрема, майже постійне культивування

ОКСАНА НАХЛІК. ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ

БОЛЕСЛАВ ЛЕСЬМЯН *поезії*

верлібру) — може бути “Кіт у порожньому помешканні”¹¹ з останньої переднобелівської збірки “Кінець і початок”. Цей ліричний вірш зачарував багатьох поціновувачів. Уже згадуваний М.Сталя навіть присвятив йому окрему статтю “Кіт і порожнє помешкання”. Живописне втілення неповторного образу кота, створеного Шимборською, — малюнок великої тварини з пухнастим хвостом як символу домашнього затишку — бачимо на обкладинці книги Я.Майди “Поетичний світ Віслави Шимборської”. Вірш “Кіт у порожньому помешканні” всуціль умовний, ігровий. Ситуація в ньому водночас і легко впізнавана, і експериментальна. Ключове слово “Кота в порожньому помешканні” — “померти” (воно ж — перше слово вірша: “Померти — так з котом не можна”), зимним подихом потойбіччя віє від ледь уловлюваних та водночас істотних змін у “порожньому помешканні”, зумовлених тим, що хтось із нього раптом щез. Головна функціональна прикмета несподівано зниклого господаря — його моторошна відсутність у звичному для нього хатньому інтер’єрі. Усе, що реально пов’язане з господарем, — світло лампи, кроки на сходах, годування кота тощо — лише в минулому. Понадто, він уже не конкретна людина, а абстрактний “хтось”. У порожньому помешканні акумулюються дві полярні сили: смерті і життя. Сила, пов’язана з людиною, що перейшла у вічність, для живих асоціюється з почуттям тривоги, неспокою, навіть страху. Вона, як їм здається, спустошливо, руйнівно впливає на атмосферу, ще донедавна зігріту людською присутністю. Втілення іншої сили — кіт. Хоча й засмучений, він сповнений життєвих сил, жвавий, цікавий, лагідний і zarazом збитошний, чутливий: переживає, ображається, та головне — любить, чекає і вірить. Образи господаря і кота, опис помешкання — то витвори поетичної уяви Шимборської, покликані увиразнити справжніх дійових осіб цього вірша — універсальні людські почуття минулості життя і втрати близьких. Саме вони, тонко вловлені поетесою і передані через названі образи й опис, знаходять щемливий відгук у наших душах. Шимборська, “королева філософської поезії”, як назвала її М.Барановська¹², магією свого таланту з прозаїчного інтер’єру витворює естетизований поетичний простір, де зрівноважуються тривога і спокій, амбітність і ніжність, безнадія і віра, врешті-решт — життя і смерть. Поетеса не тішить нас ілюзією про людську несмертність. Проте в неї констатація болю і втрат

ОКСАНА НАХЛІК. ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ
БОЛЕСЛАВ ЛЕСЬМЯН.

СТЕП

Степ довкола — обпитий затишшя напоєм,
Неначе з місяця — вихор лопотить позлітний,
Аж здається за диким неземним спокоєм:
Степ мій спить, а я в нього — лиш сон перелітний.

А хай проснеться див той! Одразу вже й лячно —
Що пурхну з його ока я — раптова злуда.
Та степів сон все ходить у пошуках чуда:
Мандрую, мовби в небо зібравсь необачно!

І суне тінь за світлом, як світло за тінню —
Землею, що крізь морок блакитить зеленість.
А там — до виднокола припнута в молінні —
Чаїться вишир погнана ніччю нескінченність...

іде поряд із змалюванням духового багатства людини, її душевної діткливості, витонченості, мінливості, можливості тонко відчувати довколишній світ — саме у цих якостях поетеса вбачає вартість нашого земного існування. Вірш про спорожніле помешкання, смерть господаря, закінчується рядками про терпіння. Автор кидає виклик холодній, страшливій невідомості іронічним естетизмом, поетикою психологічних нюансів, здатними перетривати фізичну минуність людини. Завершальну строфу “Кота в порожньому помешканні” хочеться перечитувати не один раз, насолоджуючись буквально кожним словом, — настільки вона продумана, проста і водночас витончена (втім, як і весь вірш): Хай-но він (господар — О.Н.) тільки повернеться, хай-но покажеться. Вже ж бо він дізнається, що так з котом не можна. Ітиму ж у його бік, начебто зовсім знехотя, помаленьку, на дуже ображених лапах. І жодних підстрибувань—писків на початок. Чого варті лише такі художні знахідки, як психологізований епітет “ображені лапи”, а чи уточнення “на початок” — мовляв, демонстрація образи заповідається лише “на початок”, а відтак — ледь тамовані “підстрибування—писки”, шалений вибух радості і любови...

Усім життєвим знегодам Шимборська—поетеса протиставляє силу людського духу. Свого читача (зокрема вірша “Коротке життя наших предків”) вона настановляє на думку, що для здобуття душевної рівноваги важливо опанувати і прийняти суші на землі визначальні закономірності. Тоді стають зрозумілими більшість подій і почуттів. У шойно згаданому вірші поетичні роздуми про добро і зло допомагають усвідомити їх діалектичну незнищенність і амбівалентність, походження звичних для нас переживань: “коли зло тріумфує, добро таїться; // коли добро з’являється, зло чекає в сховку. // Одного й другого не перемогти // ані відсунути на безповоротну віддаль. // Тому якщо радість, то з домішкою тривоги, // якщо розпач, то ніколи без тихої надії” (117). “Найвища форма матерії — // людина, землі мешканець. // Найвища форма існування — // свідомо людська діяльність...”¹³ — задекларувала у своїй дебютній збірці 1952 року В.Шимборська притаманні їй тоді матеріалістичні погляди. З часом філософічні сентенції поетеси стали менш прямолінійними, зате глибшими, наповненішими, сягнули складних лабіринтів людської душі, незвіданих обширів потойбіччя.

ОКСАНА НАХЛІК. ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ
БОЛЕСЛАВ ЛЕСЬМЯН.

О степе! Барельєфу плито золотава!
Коли місяць мертвотний квітне сріблом літа,
Смутків буря, плащами шквалів півукрита,
Летом тобі до лона тулиться, ласкава.

Чорний обрис козацький малює уява,
— Тупотіння тривожне, віддуння копита.
Дивно зліплена хмара, в сапфіри зарита,
Мумією тоскноти, світаючи, плава.

А степ їй — найп’янкіші долива бальзами,
Приворожений з того смерті образами,—
Аж наче в небо плине — з віч її потуги,

Струменіє в безодні, в сузір’їв дрімоті,
Коли Дикого Поля біси щирозлоті
В танці жаху за сині мчаться виднокруги...

¹ Єті — снігова людина.

² Baranowska M. “Jak lekko bylo nic o tym nie wiedziec...” — Wrocław, 1996. — S. 26.

³ Wyjciek T. Pisarze polscy XX wieku: Sylwetki. — Warszawa, 1995. — S.138.

⁴ Szymborska W. Pod jedna gwiazdka // Szymborska W. Widok z ziarnkiem piasku. — Poznań, 1996. — S.76. Надалі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи в дужках сторінку. Тут і далі подаю власний переклад цитат з віршів В.Шимборської.

⁵ Kwiatkowski J. Wislawa Szymborska // Radosc czytania Szymborskiej. — Krakow, 1996. — S.85.

⁶ Szymborska W. Cien // Szymborska W. Sol. — Warszawa, 1962. — S.12.

⁷ Шимборська В. Кінець століття // Наше слово (Варшава) — 1996. — 10 листоп. Переклад Т. Карабовича.

⁸ Szymborska W. Pytania zadawane sobie // Szymborska W. Pytania zadawane sobie. — Krakow, 1954. — S.16.

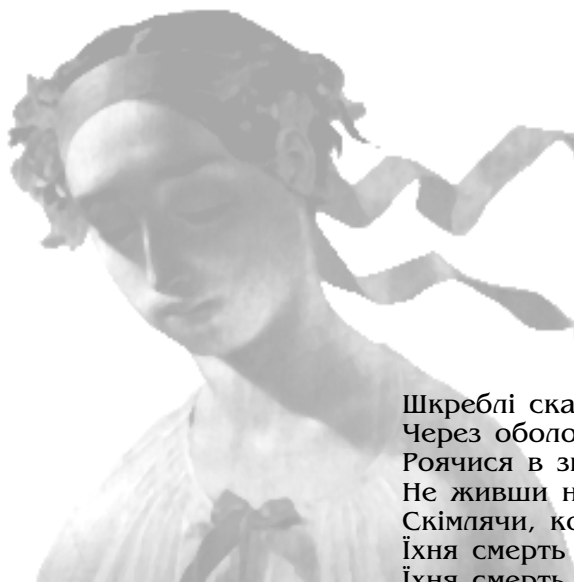
⁹ Majda Jan. Swiat poetycki Wislavy Szymborskiej. — Krakow, 1996. — S.23.

¹⁰ Stala M. Radosc czytania Szymborskiej // Radosc czytania Szymborskiej. — Krakow, 1996. — S.88.

¹¹ Stala M. Kot i puste mieszkание // Ibidem. — S.357–361.

¹² Baranowska M. “Jak lekko...” — S.98.

¹³ Szymborska W. Z elementarza // Szymborska W. Dlatego zyjemy. — Krakow, 1952. — S.28.

ОКСАНА НАХЛІК. ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ

БОЛЕСЛАВ ЛЕСЬМЯН

Шкреблі скачуть, хижі почвариська шкреблі,
Через оболоні, через гаті-греблі!
Роячися в зграї — не перебирають,
Не живши ніколи, тільки помирають,—
Скімлячи, конають, за сотнями сотні,
Їхня смерть — гонитви їх круговоротні.
Їхня смерть — погоня вслід неясним тіням —
Лиш біжать, бо марять, марять животінням.
Все то — сниво. Сняться гаті, переліски,
Сняться власні очі, сняться власні писки,
Сниться, ніби можуть гризти ядовито.
В снах обидві долі наші в них відбито.
А кусанням — ситі, бо воно — невпинне,
Кого в снах кусають, той насправді гине,
Хіба вкусять Бога — то йому нічого —
Тільки дуб усохне, що шумів для нього...

Переклад Юрка Бедрика

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ

натюрморт з вудилом

Юзефові Чапському
Car Je est un autre Arthur Rimbaud

1.

Почалося це так: багато років тому, під час моїх перших відвідин амстердамського Королівського Музею, коли я проходив залом, де знаходиться знаменита «Подружня пара» Гальса і прекрасний «Концерт» Дюйстера, то натрапив на картину невідомого мені маляра. Я одразу зрозумів, хоча це важко було б якось раціонально витлумачити, що сталося щось важливе, суттєве, щось значно більше, ніж випадкова зустріч у юрмищі шедеврів. Як

ОКСАНА НАХЛІК. ФІЛОСОФСЬКО-ПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ.

ОТЕЦЬ

томашищепанський

МАРЕК

**Шляхетська історія, Добродієм Паном
Томашем на Загородах Щепанським на
згадку про преславну Конфедерацію
нашу та задля науки й перестороги
написана і власним коштом видана у
Качиному Долі А.Д. МСМХСІ у
Друкарні оо. Місіонерів.
Пам'яті Яна Стахнюка**

I

Про отця Марка не чув я раніше, аж поки сусід мій, добродій Пан Батоговський, вертаючи з Качиноного Долю, де у місцевому монастирі отець перебував, про нього мені не оповів.

Трапилося так, що сусід мій разом з іншими справунками придбав календар для читання на увесь рік, у якому то розмаїті побожні історії, покликані служити покріпленню душ наших, описані були. І почав він, купуючи при ятці, вголос читати опис тих реліквій, що їх побожне Христове воїнство з рук схизматиків визволило під час 4 Хрестової виправи року Господнього 1204. А поміж численними реліквіями знаходилися там дві голови св. Йоана Хрестителя, з великою пошаною хрестоносцями взяті.

— Не може цього бути, — каже одразу Пан Батоговський, до себе радше, бо постаті монаха, що зупинився поряд, не зауважив був. — Не може цього бути, — повторює. — Св. Письмо виразно каже, що Йоан Хреститель мав тільки одну голову.

Отець Марек (він бо стояв за ним власною персоною) із властивою йому проникливістю зрозумів сумнів, із яким борювався Пан Батоговський, і, турбуючись про його християнську правовірність, котра через такий факт могла шкоди зазнати, почав чудо це тлумачити. «Насамперед, —

окреслити цей внутрішній стан? Несподіване пробудження цікавості, напруження уваги, стривоження почуттів, сподівання пригоди, згода на осяяння. Я зазнав мало не фізичного відчуття, ніби хто мене покликав, поманив до себе. Картина запала в пам'ять на довгі роки — виразно, настирливо, — а це ж бо не була парсуна з палахким поглядом, ані жодна драматична сцена, а лише спокійний, статичний натюрморт. Ось перелік зображених на полотні предметів: праворуч опецькуватий дзбанок з випаленої глини кольору насиченої теплої бронзи, посередині масивний скляний келих, званий рьомером, до половини наповнений рідиною, ліворуч — срібно-сірий циновий дзбанок з накривкою та носиком. А ще, на полиці, де стоїть це начиння, — дві фаянсові люльки і картка паперу з нотами та текстом. Вгорі — металеві предмети, яких я спершу не зумів ідентифікувати. Найбільше захоплювало тло, чорне, глибоке, як провалля, а водночас пласке, як дзеркало, відчутне на дотик і загублене у перспективі безконечності. Прозорий покрив щелеп.

Тоді я занотував собі прізвище маляра — Торрентій (Torrentius). Пізніше шукав у різних історіях мистецтва, енциклопедіях, словниках мистців точніших інформацій про нього. Але словники та енциклопедії мовчали, або ж згадки були каламутні й плутані. Торрентій видавався гіпотезою учених, яка так ніколи і не матеріалізувалася. Коли я врешті сягнув джерел і документів, несподівано перед моїми очима постало дивовижне життя цього маляра, незвичайне, бурхливе, драматичне, цілком відмінне від банальних життєписів більшості його колег за фахом. Для тих небагатьох, котрі про нього писали, Торрентій був постаттю загадковою, він непокоїв, а його блискача кар'єра та трагічний кінець не вкладаються в жоден логічний, прозорий візерунок; це радше заплутаний вузол численних обставин — мистецьких, суспільних, звичаєвих, врешті, як виглядає, політичних. Звичайне міщанське його ім'я було Ян Сімонс ван де Бек [Jan Simonsz van de Beek]. Латинський *nom de guerre* походить від слова *torrens*, яке у прикметниковій формі означає «гарячий, розжарений», а в іменниковій — «дикий, рвучкий потік» — дві взаємозаперечні, антагоністичні стихії вогню й води. Якщо у псевдонім можна вписати власну долю, то Торрентій

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ.
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

рече, — для Господа нашого на небесах немає нічого неможливого, і коли б йому сподобилось, аби св. Йоан Хреститель ходив з двома головами, то так би і сталося. А позаяк слушно пан добродій зауважив, із Св. Письма випливає, що голову згаданий святий мав тільки одну, а в Константинополі ж знайдено дві (обидві освячені авторитетом Церкви), — пояснення цьому має бути інше. Покличмося, отож, на те, що є у них спільного, а саме, той факт, що обидві є реліквіями. Яко такі помножують вони побожність віруючих. А ясна бо річ, що такій меті краще служитимуть дві голови, аніж одна. Уяви собі, пане добродію, місто, яке Константинополь велетенське, людне, із сотнями домів Божих. Де вже там оглянути їх усіх стомленим прочанам із далеких країв. А прецінь кожен прочанин сподівається узріти святі реліквії, задля яких пустився був у небезпечну дорогу. І як же відмовити йому в осягненні цієї побожної мети? Хіба би серця не мав той, хто знесиленого подорожнього від реліквії відіпхав». (Тут Пан Батоговський трохи ніяково себе відчув, боцім це він побожним манвірникам у меті мандрівки відмовляв, і вже жалкувати почав про свої сумніви у справдешності обох голів святого). О.Марек продовжував: «А довга дорога, численність храмів та безмір міста самі собою могли утруднити прочанам сповнення їхніх найсокровенніших мрій. Отож Церква, матір

наша, підтримана Силами Небесними, пішла мріям цим назустріч і зробила так, що в чудесний спосіб з'явилися дві голови святого, обидві однаково справдешні, з благодаті яких міг відтоді користати вдвічі більший людський потік. І зауваж, добродію, що обидві голови численними чудами, при них здійсненими, уславились, а це явний доказ справдешності обидвох. І водночас знак для нас, що ми не повинні до святих реліквій прикладати нездарну мірку нашого розуму, і де зрозуміти несила, там треба не міркувати, а вірити. Цієї віри доволі нам, як вистачило прокаженому, аби uzдоровився, як про це нас учить Писання».

Страшенно Пан Батоговський перейнявся і, здивований ученістю та красномовністю монаха, не міг визбутися подиву кілька хвилин. Тимчасом монах пішов собі, а сусід мій довідався, що оце розмовляв із ним отець Марек, котрий нещодавно прибув до містечка, але вже уславився даром красномовства, глибокими пізнаннями та побожністю. А велика його ученість ніяк не поменшувала його побожності, навпаки, ці чесноти навзаєм одна одну доповнювали. «То велика втіха для нас у ці сумні часи, — закінчив він. — Бо, хоча Річ Посполита наша zagrożена ворожими силами, а столицю обсіли король і уряд, у національному характері яких ми слушно можемо сумніватися, — однак той факт, що у нашому повіті з'явився чоловік Божий в особі отця Марка,

зробив це з пророчою інтуїцією. Він народився у Амстердамі 1589 року. Невідомо, хто був його вчителем, натомість ми знаємо, що від початку своєї мистецької кар'єри Торрентій був відомий загалові, славний, заможний маєстро. Особливо великим успіхом втішалися його натюрморти. «На мою думку, — писав у своїх роздумах про малярство Константійн Гюйгенс [Constantijn Huyghens], — він чарівник у відтворенні неживої натури». Орфей натюрморту. Його оточувала аура таємничости, кружляли легенди про те, що діялося у мистецькій роботі, розповіді про надприродні сили, які він упрягав у свою творчість. Торрентій напевне вважав (і цим дуже різнився від своїх скромних побратимів із Братства Святого Луки), що певна доза шарлатанства не завадить, навпаки, — допоможе мистецтву. Він, скажімо, твердив, що й не малює зовсім, а лише кладе на підлозі поблизу полотна фарби, а вже вони самі під впливом звуків музики укладаються в барвисті гармонії. Але чи ж не є усяке мистецтво різновидом альхімічної трансмутації? З пігментів, розчинених у олії, постають правдивіші, аніж справжні, квіти, міста, морські затоки, краєвиди раю. «Коли йдеться про життя й звички цього чоловіка, — додає ніби з нехиттю Гюйгенс, — я б не хотів одягати тоги римського судді». Що ж, гідна шани стриманість, бо власне на цю тему велася мова повсюдно, багато та із запеклим упередженням.

Торрентій відзначався вродою, одягався з вишуканою елегантністю, провадив розкішний спосіб життя, утримував лакея та візника. На думір злого, він оточив себе гроном приятелів і шанувальників, з котрими, як Діоніс на чолі гурту сатирів, мандрував від міста до міста, влаштовуючи бучні й не цілком пристойні учти в заїздах, корчмах та борделях. За ним слідом тягнулася погана слава спокусника й розпусника, зростали претенсії та жалі спокусених жінок, а також несплачені рахунки. В самому лише лейденському готелі «Під Веселкою» його борг за наїдки та напої склав чималу суму в 484 флорини. Одні лагідно називали його епікурейцем, інші не шкодували суворих слів осуду — «in summa seductor civium, impostor populi, corruptor iuventutis, stupator feminarum». І, ніби всього цього було не досить, Торрентій мав у собі сократичну жилку, зокрема дуже полюбляв провадити диспути з питань віри. Він був людиною інтелігентною, начитаною, дотепною і не пропускав жодної нагоди скрутити в баранячий ріг

ЗІГНІВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

викликає у серці відряду. Явний бо це знак, що Провидіння нас не покинуло».

II

Воно й справді, часи були похмурі для кожного, хто віру свою святу і Вітчизну кохав. Насамперед скарбниці не знати чому спорожніла, хоча, правду кажучи, як вчить нас історія держави нашої, вона ніколи не була надто повною. Підупало й військо, після чого сусіди почали вирішувати про справи краю, нав'язуючи столиці власну волю. А відтак багато достойників пішло їм назустріч, особливо тому, що із скарбниць сусідських отримували платню, якої від власної сподіватися не могли. Особливо Імператриця Півночі капшука не шкодувала для статистів наших, навзаєм безоглядної політичної відданости суворо жадаючи. І стали ми, як той запряг, віжками якого руки чужого візника кермують.

Одну лиш утіху громадяни поштиві могли мати, що яко віками були ми опорою віри Христової у нашій частині землі, так і нині в обороні християнства ми на чоло висунулися. Бо, хоча, коли йдеться про справи матерії, то пасемо задніх, порівняно з рештою Європи, але в тому, що стосується справ духовних, приклад подаємо. Адже тільки ми єдині Матір Божу визнали за королеву Корони нашої. Була у цьому й

певна політична мудрість — якщо темні хмари над вітчизною збираються, незле бо Матір Спасителеву нам на допомогу залучити, уже не тільки як об'єкт віри нашої, але й як безпосередню керівницю нашу. А особливо промовистим є для мене той факт, що акт оної коронації Річ Посполита ухвалила того ж року, коли певен англієць-схизматик винайшов машину, урухомлювану парою, аби йому вовну чесала, багатьом сукноробам зовсім не по-християнськи працю відбираючи.

Символ бо це двох доріг, якими рухається поступ на землі — до Бога і від Нього. Прещінь, сказано у Писанні: «Не служитимеш Богів і мамоні». Отак огидні протестанти до опанування матерії кинулися, не відаючи, що поринають в бурхливі води осудні, де тільки «плач і скрегіт зубів». Бо охочі до опанування матерії Духа занедбують. Ми ж бо ані до чого, як тільки до раю задушного, який нас чекає, не прагнемо, тільки про нього клопочемося, чуваючи, аби справи сього світу не надміру нас від тамтого віднаджували. А хоча й живеться нам гірше, однак маємо певність, що Лютер, Кальвін та отой конструктор парової машини за свою ересь приречені будуть на вогонь вічний, ми ж увійдемо туди, де хори ангельські і лев поряд з агнцем сидить — так, як це намальовано на образі у плебанії в Качиному Долі.

першого зустрічного пастора чи студента-теолога. Важко сказати, які релігійні погляди сповідував художник. Найімовірніше, що його диспути зводилися до хизування діалектикою, а їх рушієм була чиста насолода пошивання ближніх у дурні. Торрентій напевне розумів, що грається з вогнем і веде дуже небезпечну забаву. Однак він покладався на свою щасливу зорю, талан і невідпорний особистий чар. Роль, яку він спочатку легковажно і задля розваги взявся виконувати, стала частиною його істоти і почала управляти його долею. Над головою маляра почали гromадитися грозові хмари, які прибрали зовсім несподіваних форм. На нього впала підозра у приналежності, ба навіть чільній ролі, серед голляндських розенкройцерів — певної таємної спілки (щось на зразок вільногомулярства *avant la lettre*), яка ставила собі за мету містично-реформаторську обнову світу й підготовку Царства Божого на землі. У філософії, чи, як це називалося, пансофії — всемудрості — цього руху поєднувалися різноманітні елементи: кабала, неоплатонізм, гноза, езотерична інтерпретація християнства, а в першу чергу, напевне, — погляди німецького теолога Йогана Валентина Андреа [Johan Valentin Andrea]. На зламі XVI-XVII століть, а також пізніше, розенкройцери мали велику кількість послідовників, зокрема в Англії, Франції, Німеччині — поміж ними і цілий ряд видатних особистостей епохи: князів, учених, мислителів. Зрозуміло, це був дуже привабливий рух, якщо до нього належали такі блискучі уми, як Коменський, Ляйбніц чи Декарт. Таємні спілки не залишають нащадкам реєстрів своїх членів, тож важко твердити з певністю, чи був розенкройцером Торрентій, але фактом є те, що саме з цього приводу проти нього було розпочате судове розслідування. Керівництво Республіки небезпідставно побоювалося діяльності таємного братства з розгалуженими міжнародними впливами — 1625 року в Гарлемі було викрито спілку французьких і голляндських розенкройцерів, — але такою ж мірою це міг бути лише привід.

Голляндія славилася небаченою ніде в Європі релігійною та конфесійною толерантністю. Наступна подія найкраще ілюструє духовне становище в батьківщині Еразма. 1596 року перед судом у Амстердамі постав ремісник, звинувачений у ересі. Він був за фахом швець, але швець незвичайний, бо самотужки вивчив латину та гебрійську мову, аби мати змогу студіювати Святе

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

За якийсь час відбувався ярмарок, той славнозвісний качодольський ярмарок, найбільший у цілому повіті. З'їхалася на нього сила шляхти з poblizьких хуторів, і, коли вже торги відбули, у корчмі неподалік від церкви дискурс політичний розпочали. Хочу добре описати ту мить, коли загал панів братів на конфедерацію здецидувався, однак вона вислизає мені з уваги. Із наближенням ночі усі ми шоразу запальніші розмови вели, попиваючи за звичаєм горілку, котра то, у належних кількостях ужита, крилатости думці додає.

Усі втрати, яких Річ Посполита за свою історію зазнала, помилки, нами вчинені, покликані тепер були нам на докір сумління. А кожного з нас, обивателів, патріотичного почуття не вибутих, охопив неспокій — скарбниця порожня, військо абияке, уряд зовсім не національний, чужим потугам слухняний, а у межах країни вороже військо стоїть. Чи се ще Річ Посполита наша? І нічого дивного в тому, що до келихів раз у раз сягаючи, прагнули ми думи злії відігнати, ті, однак, розвіюватись не бажали, навпаки, ще більше гризли нас. Доволі — підіймалося в душі кожного з нас, і не важливо вже, хто перший те, що було у душах усіх заховане, на поверхню виніс. Бо міг це бути той чи інший — важливо, що ми на оте «доволі» шаблукі добули і, потрясаючи ними, «доволі» волали. Далі пішло уже швидше — один за одним

почали ми на середину хати виступати, хіть оборони віри, вітчизни і якнайшвидшої відплати за віковічні втрати голосячи. Нараз виступив добродій пан Пьотрович, що уряд войськового землі нашої справував, і рече: «Позаяк, яко тут бачу, нову справу починаємо, з Богом треба почати. Тому пропоную панам добродіям до плебанії вирушити, конфедерацію перед олтарем заснувати, присягою на хресті та муках Спасителевих її зміцнивши. А дасть Бог, — змовк на мить від великого перечулення, — і небеса зглянуть на нас ласкаво та який знак їхньої прихильності отримаємо».

Хату сповнив галас відсовуваних келихів, кухлів і столів, бо ж усі до виходу прямували. Нагло відчинилися двері, й у млі куряви, вітром до хати внесеної, постала фігура в монашому каптурі, непевно за крок від порога роззираючися. Був то отець Марек, як розсудили ми, Божим попуском післаний, що він і пізніше не заперечував, хоча в скромності своїй спочатку помишляв був, що оного вечора йно незвичний галас, із корчми долиноючи, до неї його привабив. Несподівана з'ява його нас вразила, а коли він каптура свого зняв, обличчя відслонивши, пан Пьотрович, котрий допіру зараз його впізнав, кинувся до нього, волаючи: «Знак, знак!» Одразу зрозуміли ми, що несподіване прибуття отця і є тим знаком, якого ми жадали, і зараз же кинулися до нього, прохаючи, аби починання наше благословив. Він відступив

Письмо. Під час цих студій, чинених з притаманною шевцям ревністю, він дійшов висновку, що Христос був усього лиш людиною, про що якнайширше сповістив родичів, знайомих, а що гірше — сторонніх. Звинувачення у ересі теоретично могло привести його на вогнище, але в справу втрутився один з бургомістрів Амстердаму, котрий заступився за аматора-бібліста, доводячи, що, оскільки Церква вже вділила належного духовного покарання — виключення зі спільноти віруючих, — немає потреби, аби людська справедливість, схильна до помилок, підвела у цій складній справі. Він також твердив, що життя людини не повинне залежати від витончених теологічних міркувань. І от, зовсім несподівано, 30 червня 1627 року Торрентій був заарештований і запроторений до гарлемської в'язниці. Спочатку можна було припускати, що вся афера швидко скінчиться по-перше батьківським напучуванням трибуналу, по-друге урочистою обітницею розкаяного грішника виправитися, по-третє дошкульним штрафом. Однак невдовзі виявилось, що справа набуває фатального обороту, що суд задовго до процесу вже вирішив засудити злочинного мистця будь-якою ціною, суворо і під будь-яким приводом. Про це свідчила велика кількість викликаних свідків, між якими переважали особисті вороги Торрентія, а було їх без ліку. Зізнання стосувалися двох видів злочинів, інкримінованих маляреві, а саме: порушення загальноприйнятих суєнільних норм і безбожність. У першій справі багатий звинувачувальний матеріал представили судові слуги будинків, де мешкав мистець, власники готелів, принагідні свідки його численних екстравагантних учинків. Один із них бачив таку інтимну сцену — Торрентій з молододівчиною на колінах. Інший свідок, власник готелю «Під Вужем» у Дельфті, розповів зворушливу історію про дівчину, котрій маляр кидав у вікно цукерки до того часу, аж поки вона не скорилася, а коли та завагітніла, зловтішно її покинув, і на домір злого публічно з неї глузував. Також у ролі свідка виступив член відомої родини ван Берестайнів [van Beresteyn]. Він твердив, що Торрентій збирав у готелі жінок легкої поведінки, покликаючись на лист герцога Оранського (salva guardia), який нібито надав мистцеві владу над усім демімондом Республіки. Ван Берестайн також зізнався, що звинувачений влаштовував бенкети

ЗБІГНСЬ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

трохи розгублений, бо частина зустрічалників іще шабель (відтоді, як ми «доволі» кричали) не встигла сховати. Але й відступати не було куди, адже якийсь молодий шляхтич, не зовсім тверезим будучи, а либонь охолонути прагнучи, сорочку з грудей здер та, намагаючись через поріг переступити, упав на нього, та так і зостався лежати, вихід своїм голим торсом заступаючи. Отець прудко на найближчу бочку вискочив, а натовп щільно його оточив, шаблі піднісши.

— Чого жадаєте? — заволав він врешті з бочки.

— Благослови нас! — зі ста горлянок, як із однієї, вирвалося. Хто ще шаблі не витягнув, той її зараз добував, свій патріотичний запал бажаючи виявити, а хто в товкотнечі не мав її як добути, той підносив кухлі й кубки: «Благослови нас!!!»

Тоді, подивившись на нас усіх, підніс він руки, вивідаючи формулу благословення, якої в загальному крику радости я аж ніяк розчуті не здужав би.

III

Наступного дня у храмі, звідкіля завчасу винесли дароносицю, шляхта lege artis конфедерацію присягнула, в обороні віри й вітчизни її укладаючи. З-поміж зібраних хтось підняв голос за тим, аби ще перед виборами Старшини, себто

верхньої влади конфедератської, проголосити маніфест, де б несвідомому заголові пояснено було цілі руху глибше, аніж самим тільки актом скликання. Новий рух потребував програми, а що кожен із присутніх почувався вправі бути оної співавтором та решті поради свої висловлював, почався певний гармидер. Адже промовці, відчувачи повагу моменту, нікому не хотіли дати себе випередити, через віщо нерідко два чи три нараз промовляли, не рахуючи тих, котрі окриками zwischenruf и кидали, не в змозі стриматися.

Нараз отець Марек зійшов на амвон, для нього передше застережений, позяка звідтіля голос, понад натовпом лунаючи, природну перевагу здобував, завдяки чому це місце притягувало речників. Чесно кажучи, ніхто з нього не користав, бо вхід туди було замкнено на ключ, що його отець переховував. Коли він з'явився, ми замовкли, а він прорік такі слова: «Не говорімо тут про мету, бо мета зрозуміла. Йдеться нам про оборону віри і вітчизни нашої, славної традиційними вартостями, як от свобода, рівність і толерантність щодо інакших від нас, аби лишень тією інакшістю очей наших не разили, по площах її не носили, що саме по собі жодним обмеженням толерантності не є, а тільки наслідком католицькості нашого народу. Ми, прецінь, навіть від іновірців нічого не хочемо, хіба тільки й того, аби віру католицьку пильно у школах вивчали. На свободі та

для шановних радників і заможних купців, на які запрошував молодих дам із пристойних родин. Після бенкетів усі колективно віддавалися тілесним утіхам. Ці оскарження, — напевне правда в них перемішана з плітками, чесні зізнання з підлими доносками, — можна було б продовжувати цитувати, але обмежимося обраними прикладами. Суттєвішою була б спроба знайти відповідь на запитання: чи на тлі пануючих у ті часи стосунків Торрентій справді був нестерпним типом, злісним різновидом моральної потвори. Англійський посол Вільям Темпл [William Temple], проникливий спостерігач життя нідерландців, зауважив, що сама фізична конституція зумовлює їхній темперамент і риси характеру. Від природи розважливі, помірковані, вони, за незначним винятком, не відзначалися надмірною пристрасністю. У Республіці суворість калвінізму залагоджував усезагальний дух толерантності. Поряд із зразковою міщанською, філістерською мораллю існував і значний маргінес вольностей. Хтось влучно зауважив, що така люба голляндцям свобода мала за джерело швидше ненависть до насильства, аніж захоплення абстрактними гаслами, чим вирізнялися і вирізняються найрозмаїтіші революціонери. Їхній імполитичний здобуток у царині демократії більшою мірою захищали звичаї, меншою — інституції. Мабуть, толерантність зазвичай закінчувалася там, де натрапляла на крайнощі, скажімо, вияви відвертого маловірства. 1642 року в амстердамській в'язниці опинився такий собі Франц ван ден Меурс [Franc van den Meurs], котрий не вірив у божественність Христа і у безсмертя душі. Відсидівши сім місяців, він вийшов на волю. Традиції, особливо на селі, були суворими, а вибір майбутньої дружини, заручини регулювалися приписами, заснованими на старовинних звичаях, і, про всяк випадок, відбувалися під чуйним оком дорослих. Молодь, певна річ, віддавала перевагу менш формальним знайомствам — на ковзанці, у затишних куточках лісу чи морського узбережжя, навіть у церкві — проти чого гримали з амвонів пастори, а треба сказати, що вони втручалися до всіх можливих і неможливих справ щодення — воювали з театром, курінням тютюну, споживанням кави, пишними похоронами, пишними весіллями; засуджували довге волосся у чоловіків, срібні полумиски, навіть недільні прогулянки за місто.

ЗЫГНЕС ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСКИЙ. ОТЕЦЬ МАРКА

рівності заснована суб'єктність наша, а вони разом конституують національний етос, який нині опинився під загрозою і який ми боронимо. А оборона така згідна із суспільним научанням Церкви. Во ім'я Отця і Сина і Св. Духа. Амінь».

Коли він скінчив, ми стояли певен час, вражені його логікою і красномовством. За хвилину голосні оплески нагородили працю розуму. І мені ця програма найкращою видалася. Прецінь сказано було, що треба боронити віру й вітчизну. Це гарантія дотримання свободи, демократії, толерантності та суб'єктності, згідна з етосом Речі Посполитої. Кожен із тут присутніх міг би таку програму, що із серця лилася, виписати. Отож було вирішено ці слова видрукувати в летючці, яку посланці рознесуть країною яко політичну програму Старшини Конфедератів. Адже це найважливіше — знати, чого ми є свідченням, яким вартостям служимо, бо прецінь саме завдяки їм у правді жити зможемо посеред ворожого моря. Інші деталі, як от довготермінова стратегія, нагальна тактика, з ким союзи укладати, або як врешті зменшити диспропорцію поміж посполитим рушенням, озброєним шаблями, та арміями Імператриці Півночі, було відкладено до належного часу. І слушно — рух наш є виявом морального свідчення опору і служіння вартостям, вони бо неминущі, тож повищі деталі завчасні. А

я так собі міркую, що коли нащадки документ оний читатимуть, то хоча б нічого від нас не залишилось, залистане однак свідство, що ми животом своїм цінностям служили.

Зрештою, коли б хто питав про вищеописаної миті обставини, то можна відповісти, що прецінь є з нами чоловік Божий в особі отця Марка, а це, як я вже згадував, явний знак Божої над рухом конфедератським опіки. А коли хто має за плечима божу опіку та моральну слухність справи, то чи ж потребує вона яких інших гарантій успіху? Навіть коли супротивником є Імператриця? Думками такими заохочені, полягали ми спати, попередньо вином вишанувавши оте збагачення політичної думки краю, яке сьогодні завдяки нам відбулося.

IV

Розбудили нас гарматні постріли. Зіп'явшись на мури, котрі одвіку окреслювали межі достойної столиці повіту, побачили ми на полі лінії чужинських солдатів, посилені спереду гарматами, а на флангах — загонами кінноти, — то були вояки колабораційного уряду, разом для придушення руху прислані. Після перших пострілів настала тиша — либонь хотіли нас іще перед боєм вогневою перевагою вразити. Невдовзі однак з'ясувалася причина припинення гарматного вогню — до мурів, на які ми вибігли, наближалася

Віруючі вислуховували це з побожною міною і робили своє. Подружжя було цілком солідною інституцією. Батько чи чоловік мали право визначити кару жінці, схопленій *in flagranti*, навіть убивство у такому випадку сходило з рук.

Заплющувано очі на те, що неодружений чоловік підтримував інтимні стосунки з неодруженою жінкою — лише б дотримувався зовнішньої пристойності, натомість, якщо він був одружений, а його підловили на безпутному любовному туркотінні, то мусив, зазвичай, платити дошкульний штраф. На тлі більшості тогочасних європейських королівських та магнатських дворів двір намісника Нідерляндів був оазою скромності. Лише Вільгельм II псував цей гідний наслідування образ поміркованості та цнот, а його бурхливий темперамент був вдячною мішенню ядучих сатир, листівок, ба навіть, із театральної сцени йому дорікали справді надмірною кількістю коханок.

Існувала, однак, дуже поширена, напівпоганська, глибоко вкорінена у традиції, сказати б, інституція — ярмарок — поєднання торгівниці, прощі та вибуху розперезаної народної свободи. Сотні картин представляють ці голландські вакханалії, без яких неможливо зрозуміти життя Нідерляндів. Юрба працьовитих і ощадних селян та ремісників зазнає несподіваної метаморфози, завішує на кілочку свої незламні цноти й охоче віддається спокусі семи смертних гріхів. Урожаєм ярмаркового засіву були численні байстрюки та знайди. Терпляча громадська благодійність будувала для них щоразу нові притулки й виховні заклади. У великих містах, головно портових, буяла проституція, якої навіть і не пробували поборювати, усвідомлюючи, що зусилля даремні, натомість почуття порядку вимагало звести цей суспільний феномен до певних рамок. Тому вдалися до оригінального способу — у деяких дільницях Амстердаму опіку над будинками побачень доручили поліцаям, і сторожа громадського порядку співпрацювала із шльондрами у зразковій гармонії. Культивувалася не цілком законна, зате прибуткова процедура — ледачниця, вдаючи «цнотливу простачку», зваблювала поважного, багатого громадянина у певне місце, де його уже чекала поліція і відмірювала «спокусникові» належну грошову кару.

ЗБІГНСЬ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

неприятельська делегація із зеленою галузкою на знак, що на переговори йдуть парламентарі. Але, перш ніж ми встигли своїх назустріч послати, о.Марек подбав, аби ми не словом, а ділом відповіли, таким же рішучим, як і побожність наша. Отож, почувши перші постріли, він наказав відчинити браму, і, з дароносицею та монахами утворивши процесію, назустріч неприятельським парламентарям попрямував. А коли один із них, за нашого посла його взявши, про геополітику почав із ним перемовлятися, оний «*Veni Creator*» голосно заспівав, даючи цим і піднесеною дароносицею цілу відповідь. Ворожі послі ганебно забрались, і ще довго тривав би цей приклад чеснот наших, коли б не постріл гарматний, по мурах спрямований. Коли картеча цеглами розбризкала, о.Марек дароносицю на ворога спрямував і, «За віру» заволавши, сам швидко за браму пішов, аби, як міркую, Тіла Господнього на небезпеку ворожих куль не виставляти. Він зник нам з очей, ми ж бо, не знаючи, чи треба нам «за віру» наступати, чи радше втечею рятуватися, вчинили, як хто волів. Частина, вимахуючи шаблями, кінно на ворогів поскакала, частина, однак, не маючи виразного наказу, водала, що треба відступати, тому тільки купка до бою взялася, але швидко від рядів ворожих її відперто. Тоді усі ми на коней посідали і, бачачи, що нічого нам тут робити, задньою брамою з міста від'їхали, дуже люті на тих, котрі передше втекли, шансів

нам не даючи браком підмоги.

V

Качиний Діл покинувши, ми відійшли ближче до кордону, станувши у столиці сусіднього повіту. Біль наш із приводу поразки поглиблювався тим фактом, що Божий чоловік кудись заподівся, через що і всю справу дехто за програну вважав. Тож надумано було стежі на його пошуки вислати, поза тим жодних дій не чинячи, аби без опіки Божої на зло яке не повернувся. На стежу і мене послано було, що стало нагодою до невеликої вікторії, яка пізніше причинила нам немало духовних гризот. Отож, ідучи потиху з двома гайдугами, коням попередньо огорнувши копита, у морозі почули ми передше, аніж побачили, двох офіцерів неприятельських, котрі заблукавши, але почуваячись певно, розпитували якогось селянина про дорогу. Рушаємо вчвал, ті, не знаючи відразу, хто ми, спочатку до нас попрямували, а коли зметикували, що й до чого, то було вже пізно — першого гайдук застрелив упритул, а під другим коня ми з пістолетів убили, і коли той, причавлений конем, до сидельної кобури тягнувся тягнувся, я згори навідліт шаблюкою махнув. Виявилося, що він живий, незважаючи на рану через усеньке обличчя. Тим то ми цього бранця на покійникового коня поклали, дуже вдоволені до табору повертаючись. Отець

Платили, побоюючись скандалу, майже всі.

Як на цьому тлі виглядав casus Torrentius? Делікатно кажучи, маляр порушував усі загальноприйняті норми, чинив це систематично, переконано, демонстративно, як символ віри, отож його головна вина полягала не в бурхливому та розпусному житті, а в атмосфері скандалу, розгосі, якого мистець надавав своїм вибрикам. А цього міщухівська мораль не дарує. Збірка доказів вини щодо цієї матерії не була ще підставою для найвищої міри покарання, отож суд узявся конструювати звинувачення значно більшої ваги, а саме — у безбожництві. Загальновідомо, що це поняття дуже недокладне, воно дає широкі можливості для інтерпретації, і з цього привілею неясности в історії надто часто користали, що зазвичай мало фатальні для обвинувачених наслідки. У випадку з Торрентієм обвинувачі прагнули довести, що маляр був явним агресивним богоборцем, котрий не лише ганив догмати віри, але й ставив під сумнів існування Бога. І ось розпочато — horribile dictu, бо ж справа відбувається в освіченій Голляндії — збір зізнань про тісні зв'язки маляра з нечистою силою. Хтось доніс, що Торрентій часто походжав лісом, де віддалік від людських очей провадив розмови з дияволом, купував на ринку чорного півня та курку, можливо, для чорнокнижного практикування, а з його робітні долинали голоси нематеріальних істот. Легко здогадатися, що це був шепіт абсолютно тілесних дам, котрі під покровом ночі навідувалися до маляра. Послужливі власники заїздів та готелів, де Торрентій проводив гулящі вечори й ночі, наввипередки подавали свідчення його вини. Які ж це були докази? Делікатно кажучи, сумнівні — підслухані розмови, уривки діалогів, навіть п'яні вигуки. Вони не склалися в жодне логічне ціле. Тим краще. Один свідок зізнався, що маляр висловлював незрозумілі судження про Трійцю і Страсті Христові, інші доносили, що Торрентій одного разу назвав Святе Письмо каганцем, накладеним на світлі уми, уважав насланий на людство потоп надто суворою карою, мав власні погляди щодо пекла і раю, в його присутності було піднято тост за Сатану; він також звертався до жінок, вживаючи улюблений зворот: «Моя душа жадає твого тіла». Суд не бажав зауважити простого факту, що балакучий від природи маляр,

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

Марек тим часом сам віднайшовся і, Службу Божу відправивши, мовив після неї до товариства: «Не тривожтеся і не переймайтеся поразкою, бо ж вона не перечесть нічим особливий Божій над вами опіці. Коли сподобилося Провидінню, аби ви в бою поразки зазнали, то значить, се була кара за гріхи ваші». Тут він змовк, а я обізався: «Отче, але прецінь вороги наші — то схизматики, лібертини і сердюки їм до послуг, отож вони більше грішать, ніж ми». «Людино малої віри, — відповів він на це. — Пощо рівняти хочеш зерно із половиною, а овес із пшеницею? Прецінь се ви, а не вони, католиками є. Отож, то ви більшу свідомість гріха маєте і більшою мірою грішите, якщо се трапляється, бо робите це з усією свідомістю зла, просвітлени будучи наперед світлом істинного вчення. Тож від нас, як від справжніх католиків, більше вимагатися повинно. А ще вам скажу, що коли б навіть та поразка не з причини нашого гріха сталася, то й тоді нам належало б нею втішатися. Адже сказано, що «хто вивищиться, буде понижений, а хто принизиться — вивищений буде». Таким чином, чим більше ми на землі потерпаємо і принижень зазнаємо, тим більші оказії на нагороду за це у небі. Ба більше, поразки є свідченням нашого справжнього, духовного вивищення — бо, коли Бог випробує поразками тривкість віри нашої, се знак, що ми Його нашою обходимо. Отож, се є вираженням

повсякчасної Його про нас турботи — подумайте, скільки років поспіль. Чи хотіли б ви, аби наш найкатолицькіший народ Європи був так тривіально задоволений собою, як інші народи? Ні, він для прикладу іншим страждати мусить. Як Христос потерпав за нас на хресті, так ми іншим народам приклад незламності у стражданнях показати можемо. Отож, коли Провидіння посилає нам сю ласку, аби ми історичну роль Христа Народів відіграли, поразки повинні нас більше радувати, аніж засмучувати. А коли ж то Христос у збройній борні вигравав? Не роздивляймося за матеріальними досягненнями, позаяк відкинувши їх, моральну перемогу здобути можемо. Не так дбаймо про царство наше земне, як про те, аби ми Царства Небесного не втратили».

Усі ми почувалися дуже піднесено, найменше може я, бо, хоча мене ця промова також переконала, та однак дехто з нас на мене дивитися почав, як на маловірка.

— Що ж ми тепер чинити мусимо? — заволав Пан Батогувський, притьомом од клопоту великого та од колючих поглядів мене вирятувавши.

— Про голову руху подбати належить, — отець на це. А й справді, Старшина Конфедератська проводу породити не здужала. Багато було б, напевне, охочих, та ми, вродженим інстинктом рівности керуючись, усіх стримували, не бажаючи, щоб рівність наша та схильності демократичні

збуджений вином і веселою компанією, яка домогалася екстравагантних учинків, провокував, скандалив, плів сім мішків гречаної вовни, словом, розважав співрозмовників не завжди у найкращому стилі. Щогірше, до уваги не брали голосів на користь обвинуваченого. Молодий маляр з Дельфти Крістіан ван Кувенберк [Christian van Couwenberch] та його батько зізналися під присягою, що упродовж шестирічного знайомства не почули з уст Торрентія жодного блюзнірства, навпаки, майстер завше із запалом боронив істини віри, а також нападав на соцініян та інших відступників. Такого роду зізнання суд кваліфікував ніhil, тобто відкидав без пояснень. Торрентій був сам. Усі законні гарантії, які належать оскарженим, були відхилені, бо провадився надзвичайний судовий процес, до якого навіть не було допущено адвокатів. Акт оскарження містив 31 злочин; найчастіше закиди стосувалися ересі й образи Божої гідності. П'ятикратно допитуваний, востаннє 29 грудня 1627 року за надзвичайних обставин, про які дещо далі, Торрентій, усвідомлюючи, що у цій грі ставки найвищі, боронився рішуче, логічно й переконливо. Так, він часто користувався послугами різних дівчат, бо, як маляр мітологічних сюжетів (рідкісний у Голляндії жанр), постійно шукав натурниць, схильних позувати оголеними, адже такий, а не інакший стрій уподобали собі олімпійці. Якщо ж він і організовував бенкети у певних закладах, які не втішалися найкращою славою, то запрошував туди виключно дорослих чоловіків, котрі повинні були б усвідомлювати, що не приходять туди розв'язувати таємниці буття. Отож, він не був спокусником у звичному розумінні цього слова. З усією енергією та рішучістю він відкидав закиди щодо питань віри: він ніколи не ображав Бога, ані не нападав на догмати. Звичайно, траплялося, що дискутував про питання релігії з пристрастю і прискіпливістю, породженими неспокоєм сумління, але власне це свідчить на його користь, бо ж ці проблеми були для нього надзвичайно важливі. Так само чинили й інші громадяни. Дивна річ: під час слідства звинувачення у приналежності Торрентія до таємної спілки ніби випарувалось. А це ж бо була вихідна точка усієї справи. На тлі голляндських судових хронік XVII століття процес Торрентія належить до найскладніших, найпохмуріших, морально відразливих. Особливо від

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

збитків яких зазнали. Конечну потребу керівництва ми визнавали, але, не знаходячи гідних кандидатів, справу ад аста були відклали, вважаючи, що з часом сама якась укладеться. Однак тепер усі отця уважно слухали, а він бо тему проводу зачепив. «Підвели нас засоби земні, бо ми у широсерді своєму на них єдиних сподівалися. Тут бо потрібен якийсь певний засіб, а отже, — такий, що надприродною санкцією диспонує. Пресвятая Марія Діва — Королева Корони нашої, так нехай же і другу посаду у Речі Посполитій обійме, чого грізна хвилина від нас вимагає. Панове добродії, вшануймо оплесками Діву Марію, представлену тут своїм образом, зверхником нашого руху та Генералісимумом Конфедератського Війська. Маємо, прецінь, право звання надавати, акт же номінації можемо у церкві помістити. І ще одна користь із такого призначення впливає. Вибір цей дозволить нам і демократію дотримати і шкідливі суперечки, які вона породжує, уникнути. Отож, якби кандидатур було більше, одразу б fractiones поміж нами творилися, веремію здійснюючи. Своєю чергою, накинати без голосування нікого собі не дамо. Таким робом, маємо отут кандидата, котрого усі ми згодні обрати і супротивних йому кандидатур не буде, адже кожен інший був би неповажним, свою персону поряд із образом святости ставлячи. Тому пропоную оплесками довершити вибір, яко доказ демократії нашої». Що й учинили

ми з превеликою радістю і помпезністю у церкві, акт номінації перед образом Богородиці складаючи.

Таке важливе для структури руху досягнення треба було відзначити, тож решту дня ми провели за вином. Могутньо виявився тоді геній отця Марка, сягаючи аж до дна демократії нашої. Бо мислю, що в цьому полягає meritum демократії у нашому розумінні — одне місце і тільки один на нього справжній кандидат. А ми всі за нього голосуємо — не під примусом, але абсолютно із власної волі, бо кохаємо його.

VI

Наступного дня ми згадали про бранця. Його припровадили до господи, де квартирувала Старшина Конфедерації, але перш ніж почато допит, підійшов до нас о. Марек із проханням, аби дозволили йому порозмовляти із бранцем наодинці. Прохання вволили, і коли вони повернулися по недовгій часі нашого чекання, отець з'ясував, що бранця належить звільнити. Бачачи велике всіх здивування, так промовив: «Господь заповідав любити неприятелів наших. Чим більше вони на нас чатують, тим більшої любови заслуговують, — нагоду бо дає Він нам випробувати християнську терплячість і чесноту прощення ворогам нашим. Чи ж не повторюємо ми, молячись, «і прости нам провини наші, як і ми прощаємо». Отож і маємо зараз

миті, коли було вирішено застосувати до оскарженого засоби фізичного насильства. Будучи не в змозі примусити Торрентія визнати вину, суд постановив зламати його тортурами. Цей засіб належав до репертуару ненависної інквізиції, і якщо його застосовували, то хіба до звичайних кримінальників, а під цю категорію звинувачений не підпадав. Гарлемські судді, напевне, усвідомлювали, що зайшли занадто далеко, тому звернулися з листом до п'яти видатних юристів з Гаги, прохаючи висловитися щодо припустимості у даному випадку таких крайніх засобів слідства. «Якщо будь-що вирветься з моїх уст, коли ви завдасте мені страждань, — це буде неправда,» — нібито кричав мистець своїм катом. І трапилася дивовижна річ — знаряддя для примусових зізнань виявилися безсилими. Торрентій не визнав інкримінованих йому злочинів. 28 січня 1628 року було оголошено вирок — спалення на вогнищі і повішення трупа на шибениці. Суд, ніби вражений власною жорстокістю, замінив кару на 20 років в'язниці. Це було рівнозначно повільній смерті у льохах.

До честі голляндської громадськості треба визнати, що цей жорстокий вердикт мав широкий розголос, викликав обурення, хоча, певна річ, не бракувало голосів задоволених священників. З'явилися численні листівки, де процес таврувався як повернення до практики еспанських окупантів. Видатні юристи протестували перед міською владою, доводячи, що в ході слідства і судового процесу систематично порушувалися правові гарантії, покликані захистити оскарженого, на що прокуратура незворушно і без жодних докорів сумління просто відповідала, що тягар вчинених злочинів виправдав надзвичайні заходи у справі Торрентія. Навіть намісник Голляндії герцог Фрідріх Генріх жваво цікавився цілою справою. Ще в ході судового процесу — на його перебіг він не міг мати жодного впливу — герцог домагався безстороннього розгляду справи, а після винесення вироку, спираючись на повідомлення приятелів засудженого маляра, котрі переказали йому, що Торрентій перебуває у повній ізоляції від світу, без медичного догляду і можливості працювати за фахом, — намісник запропонував звільнити мистця із в'язниці. Він обіцяв, що накаже підшукати інше, більш відповідне місце ув'язнення, де засуджений знайде

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

нагоду в чесноті християнській утвердитися. А на користь звільнення його промовляє той факт, що, яко мені звірився, велика переміна у його душі трапилася. Так от, коли його нещодавно шаблею в чоло втято, череп оний, замкнутий для істин віри, цілком до них відчинився. Відкрилася голова душі його, так як і та тілесна, шаблею тята. І днесь він уже знає, що зло чинив раніше і велику поправу обіцяє. Зважте, панове добродії, що коли його в неволі затримати, не зможе він покуту чинити і виправитись».

Ми слухали, подивляючи Божого чоловіка найбільше за те, що підо впливом його бранець цілковито за один день змінився. Тож випустили ми сього офіцера, сказавши йому передше, що завдячує це духовній зміні, яка в ньому сталася, і що вчинки його давніші прощаємо і товстою ризикою відділяємо, вірячи, що днесь він інший, аніж був учора.

Невдовзі по від'їзді бранця сторожа повідомила про прибуття до табору посла французького, котрий мав важливі звістки для всієї конфедерації. Наступного дня було сликане Коло, себто збори всіх панів-братів на Ринку з метою прийняття посольства. Довіра велика в нас, попередніми поразками нанівець зведена, знову зродилася. Се ж бо сама Франція, найперша дочка матері нашої, Церкви Римської, на наш рух дивиться. Це й не дивно, оскільки борючись, як було написано у згаданій відозві, боремось ми за цінності, які складають підвалини західного світу. Нічого в тому

дивного, що оний Захід увагу до нас виявляє, а за інтересом певне і допомога надійде. А вже особливо від французів, з якими історія нас пов'язала, і котрих ми так любимо, без сумніву, не залишать нас на самоті. Посол зійшов на підвищення, поставлене для нього посеред Ринку, і, шанобливо нас привітавши, промовив: «Шляхетні панове-браття. Коли я вибирався до вас, багат моїх дорадників і знавців справ вашої частини Європи не були певні, чи рух ваш є стійким оборонцем культури Заходу, чи тільки відрухом темного фанатизму, який загрожує безпекою всезагальному мирові. Зараз я бачу, і перекажу це моему урядові, що правдивою є ваша декларація християнських намірів». Тут він змовк, аби хапнути повітря, ми ж, удоволені, влаштували йому велику овацію. «Можу широко визнати, — продовжував посол, — що зичимо вам усього найкращого. Яко люди однієї віри і однієї Європи, ми — ваші справжні союзники, а ви — наші. Однак, незважаючи на найширші бажання, вітчизна моя не в стані підтримати вас солдатами. Аби дійти сюди, війське французьке мало би пробитися крізь численні ворожі краї, супроти яких воно потрібне Франції. Не припливе також на тутешні води наша фльота, позаяк її нещодавно вислали до загрозованих колоній заморських. Усе, що ми можемо зробити, — се надіслати політичну місію і спостерігачів, котрі по цілому Заходові будуть описувати вас і вихвалити, як то ви мужньо і шляхетно гинете в його обороні. І я клянуся

опіку, нагляд, а також необхідні умови праці.

Батьки достойного Гарлему відповіли листом, сповненим куртуазности і крутійства. Вони твердили, що засудженому не ведеться так зле, як про це голосять чутки. В'язничний наглядач турбується про нього як власний слуга, в'язень має у своєму розпорядженні хірурга, однак відмовляється від ужиття щодо нього необхідних, зовсім невеликих заходів (сліди тортур можна спостерігати «тільки» на ногах). Приятелі зносять йому білизну і вишукані страви (вочевидь з надмірної делікатности райці утрималися від згадки, що внаслідок інтенсивних допитів у маляра була пошкоджена щелепа, і прийом їжі був для нього клопіткою справою). Ніхто також не заперечує супроти того, щоб він займався своїм мистецтвом, але, найпевніше, йому бракує бажання. Тому звільнення Торрентія з в'язниці, навіть на умовах, запропонованих герцогом, не видається ані доцільним, ані слухним. Цей незаслужений акт помилування був би сприйнятий більшістю здорової громадської думки як підваження засад справедливості, а декого міг би заохотити до повторення подібних розпусних злочинів. Не можна також виключити хвилі протестів чи заколотів, оскільки громадяни очікують від влади оборони прав, добрих звичаїв і релігії. Понадто існує обгрунтоване побоювання, що навіть у місці відособленого ув'язнення Торрентій і надалі буде тим, ким був дотепер, себто розпусником і богоборцем.

Єдиним позитивним наслідком втручання намісника було злагодження в'язничного режиму. Влада дозволила приятелям маляра часто відвідувати його, дружина майстра могла провести з ним 14 днів у камері, було дозволено щодня купувати один дзбан вина, вільного — о великодушність! — від міського податку, а також створено спеціальну комісію на чолі з Франсом Гальсом [Frans Hals], перед якою було поставлено завдання дослідити, чи у в'язничних умовах можна віддатися мистецтву. Дуже шкода, що рапорт у цій важливій і все ще актуальній справі не дотривав до наших днів.

Усе свідчило на користь того, що доля Торрентія вирішена назавжди, і він уже ніколи не побачить світла свободи. Справа набула несподіваного обороту, розвернувшись майже на сто

ЗБІГНСВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

своєю честю, що очі французького двору звернені до вас, яко до щита, яким Захід прикривається від ударів Азії».

Коли він це говорив, серця присутніх виповнювалися гордістю. Бо це так істотно — прецінь уся Європа дивиться на наше картоплиння, як то ми шляхетно задля неї гинемо. І нехай нам зараз хто дорікне провінціалізмом, хуторянством — провінція, так, але також і limes Imperium Romanum перед вражими ордами розтягнута, на якій когорти її кривавляться. Се зримий знак, що ми тієї Європи, сього сучасного Риму нашого, частка, що ми до неї навіки належимо. А коли б хто ще сумнівався, — ось стоїть тут тієї Європи посланець, запевняє у її співчутті і святий наш запал вихваляє.

Коли ж бо затихли чергові для француза овації, він прорік, що ще дещо для нас надсилає його вітчизна, після чого видав чужинською мовою (бо, правду кажучи, для панів-братів чужинськими були всі однаково) якісь накази слугам. Ми уважно спостерігали, як над невеликим вогнищем, розпаленим на узбіччі, поволі підноситься шовкова куля, наповнена всередині розігрітим повітрям. А щоб вона від землі не відлетіла, люди французові ретельно її линвами до кілків прив'язали. Була се повітряна куля, силою розігрітого повітря у небеса вознесена, яку кмітливі французи нещодавно винайшли. А коли ми здивовано не її споглядали, француз почав мілітарні користі пояснювати, передовсім ту, що вояк

у коші, під кулею приміщеному, безпечно може на значну відстань околиці оглядати, подаючи в разі загрози умовні сигнали прапорцем. Отак ми й стояли, зачудовані виглядом барвистої кулі і шелестом слів його, коли вирвав нас зі стану захвату пістолетний постріл, потім другий. Із сичанням із кулі почало вилітати повітря, аж осунулася вона поволі у полум'я, котре з люту її охопило, і за мить лише кілька клаптів попелу в розігрітому повітрі про колишню кулю нагадували. Та й їх вітер розвіяв, разом із надіями на французьку допомогу. Дехто уже й за шаблі схопився був, але враз колотнеча стихла — на середину виступив о. Марек із пістолем у руках і хрестом на грудях, він се бо він стріляв. У повній тиші приступив він до француза і гучним голосом, аби й ми могли його почути, сказав: «Дякумо вам, пане, за щирю хіть прибути із допомогою рухові нашому. Ми, однак, як і самі ви се видіти зволили, єсмо рухом християнським і до високих цілей змагаємо. Бо прецінь у борні нашій не йдеться лише про розв'язання тих чи інших політичних питань, — тією ж мірою, що політика, є він одкровенням свідчення. Тому не місце в ньому засобам, котрі з цими високими цілями не згідні. А таким, власне, була б твоя повітряна куля, якби ми з неї у борні скористали, що я зараз докладніше поясню. Додам лише, що народ наш ніколи до нищих засобів для досягнення слушної мети не вдавався,

вісімдесят градусів, коли герцог Оранський отримав листа від англійського короля Чарлза I. Документ датовано 30 травня 1630 року. «Mon cousin,— писав англійський монарх,— довідавшись, що такий собі Торрентій, за фахом маляр, перебуває уже декілька років у міській в'язниці Гарлему на підставі вироку, винесеного йому за скандальну поведінку та профанацію Релігії, ми прагнемо запевнити, що не в наших намірах підважувати слушність оголошеного вердикту, ані домагатися скорочення чи пом'якшення кари, бо, як можна судити, була вона призначена справедливо за такі великі злочини»... Тут закінчується хитромудрий вступ, метою якого було розвіяти підозри, що король втручається «у внутрішні голляндські справи», і ми доходимо до висновків. Чарлз I просить, зваживши на великий талант Торрентія, звільнити його і вислати до Англії *pres de nous*, а отже до двору; там він до решти віддасться малярству, а уважні очі пильнуватимуть, аби він не піддався впливові грішних звичок і нахилів. Можна мило обманюватися, що слова ці виплили з чужого серця монарха, до глибини душі перейнятого жорстокою долею мистця, але радше Чарлз I, відомий шанувальник мистецтва, при дворі якого мешкав сам ван Дейк, просто вирішив скористатися нагодою і дешевим коштом, в обмін на неокреслені обітничі королівських милостей, запопасти славетного Торрентія. Так чи інак, дипломатична машина була запущена в рух. Державний секретар віце-граф Дорчестер [Dorchester] звернувся до Пенсіонарія Голляндії де Гларгеса [de Glarges], а особливо жваву діяльність у цій справі розгорнув королівський посол Дадлі Карлтон [Dudley Carleton]. Мало не в усіх листах повторюється аргумент — було б великою втратою, якби б такий знаменитий мистець змарнував світа. Їхні старання увінчалися успіхом. Торрентій покинув в'язницю за трьох умов: заплатити великі судові відшкодування, урочисто заприсягтися негайно виїхати до Англії та вже ніколи не повертатися на батьківщину. Дальшу долю маляра можемо відтворити лише в дуже загальних рисах. Про його перебування в Англії не можна сказати нічого певного. Здається, що на землі своїх рятівників невиправний Торрентій продовжував провадити давній спосіб життя. Так, принаймні, можна інтерпретувати загадкову згадку про нього — *giving more scandal*

ЗЫГНОВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

гордуючи політикою Макіавеллі, а притомом і будь-якою політикою, яко нашим національним чеснотам суперечною. Бо ми люди праведні, богобоязні і прості, що в серці — те й на язиці. Доволі нам моральної слушности нашої рації та готовності із шаблею в руках стати на її захист. Якщо рація наша слушна, то пощо нам дипломатичні підходи, пропаганда і такі інші засоби, од яких відгонить чимсь не вельми приемним. А яку користь здобули ми завдяки таким принципам, про сее свідчить уся історія Речі Посполитої. Бо передовсім — заслуга перед небесами, що ми яко спільнота великим гріхом не заплямовані, а се позиток із діянь мало не всіх політиків наших найбільший і несхибний. А чим же ж була б така повітряна куля, якби ми її вжили, як не власне отим негідним засобом, із гатунку тих, що ми їх повинні уникати. Місце людини на землі визначив Творець, міняти Його волю — то вираз грішної пихи. Тієї ж пихи, яку прашури виявляли, бажаючи вежу Вавілонську, що до небес би сягала, збудувати. А ще скажу, що найкатолицькіші монархи, котрих без образи панам-добродіям може навести за приклад, сахалися чинити незгідне із намірами Помислу Господнього, навіть не висловленими у Писанні. І так оний Філіп Еспанський, коли йому принесено було плани міжokeанського каналу, котрий міг поєднати на перешийку обидві Америки, шлях між ними значно скорочуючи,

відповів: «Що Бог поєднав, людина хай не розлучає». І наказав ті плани викинути. Отож донесь його капітани всю Підденну Америку обпливати мусять, більшої поваги до творіння Господня цим набуваючи. З чого виникає, що жодною мірою на життя повітряної кулі ми погодитися не можемо».

Ця промова розвіяла всі наші сумніви, тож ми гаряче подякували французів за його щирі хіть допомоги, до умов і культури нашої зовсім не достосовану. А щоб не мав нас за невдячних якихось, прощальну учту на його честь влаштували, котра затягнулася на три дні. Коли француз трохи протверезів був, сів на коня і, прощаючися з нами, сказав, що хоча йому й не вдалося нам допомогти, однак час, проведений у нас, в жодному випадку не вважає втраченим, — багато бо чого навчився і довідався про Східну Европу та її мешканців, і знання ці, без сумніву, своїм землякам перекаже. Дуже він нас розчулив, і ми втішилися, що оце для гордого Заходу і ми джерелом науки можемо бути.

VII

По від'їзді посла розпочалися дискусії, що ж ми маємо чинити далі. Головно тому, що неприятельські стежі під містечко почали підходити, і долинали звістки про великі

than satisfaction, — яку подибуємо у книзі Гораса Волпола [Horace Walpole] «Painters in the Reign of Charles I».

З явним шаленством межує його повернення до Голляндії. Він несподівано об'явився тут 1642 року, і справді, важко сказати, на що він розраховував — чи на те, що йому дарують провину, і повториться біблійна оповідь про блудного сина? Адже він знав аж занадто добре про запеклу ненависть гарлемських міщан. А може цей вигнанець просто був змушений покинути місце притулку, і в нього не залишилося нічого іншого, як повернутися на батьківщину та працею заслужити на кращу пам'ять нащадків. Також цілком правдоподібно, що Торрентій вирішив викликати долю на останній герць, відшукати старих друзяк і пережити з ними кілька шалених ночей, повернути молодість фавстівським жестом, чого б це не коштувало. Не виключено, врешті, що він почувався смертельно втомлений вигаданою ним грою, і йому було байдуже, що буде далі і чим закінчиться ця галаслива та навіжена повість.

А спіткало його те, що кожен легко міг передбачити. Другий процес, про який майже нічого не відомо, окрім того, що мистець повторно був тортурований. Зламаний, Торрентій помер у відному Амстердамі 17 лютого 1644 року. Доля Торрентія нагадає роман, але який — авантюрний, лукавий, алегоричний? До нашого героя неможливо прикласти будь-які формули, дефініції, традиційні способи опису — так, ніби єдиним його посмертним прагненням було дурити нас, повторюючи, що він — гість ізвідки, без предків, без наступників, без роду, мешканець безмежжя.

Скромно констатуємо, що ми лише на півкроку наблизимось до загадки Торрентія, якщо скажемо, що він був інакший, зовсім несхожий на решту громадян Республіки тих часів. Визивно кольоровий птах поміж однобарвними птахами. Власне життя він, напевне, трактував як творчість, матерію, якій він надавав незвичайної, вишуканої форми, а задля цього руйнував устояну буденність, приголомшував, спокушав. Йому належить титул і сумна честь предтечі, бо було в ньому щось від маркіза де Сада, від poetes mandits XIX століття, а якщо сягнути до ближчих

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

ворожі сили, що до нас наближаються, для остаточного придушення Конфедерації зібрані. Оскільки Старшина, роздerta суперечками, на жодне рішення здобутися не могла, вирішено було викликати отця Марка і відтоді цілковито покласти на його думку. Бо треба пам'ятати, що хоча й був він душею і символом нашого руху, але жодних формальних функцій не справував, зберігаючи роль морального авторитету, яка йому, на нашу думку, слушно належала. Чоловік Божий, коли прикликали ми його на пораду, ступив на оне підвищення, де нещодавно чужинець просторікував, і, обвісив зором стовпище панів-братів, у нього задивлених, промовив: «Поразки Конфедерації та погана в цілому ситуація руху не є лише з вини наших гріхів, панове-добродіїв. Бо, хоча вони поміж причинами нещастя ваших поважне займають місце, не є однак виключною причиною. Брак єдності та недоліки програми вашого руху є одним із джерел досюгочасних поразок».

Я трохи здивувався був, позаяк наша програма під егідою самого о. Марка поставала, однак одразу ж з'ясувалося, що йдеться про особливу справу, а саме, про місце нашого руху в світі. Бож се, як прорік о.Марек, з візії світу впливати повинно. А візія ця для кожного краєнина-католика повинна бути ясною, аби згідно із нею міг він у світі орієнтуватися, як моряк за компасом у бурхливому морі. «А світ Божий,

прошу панів-добродіїв, так поділено. Одвіку знаємо, що ми — форпост Європи, покликаний боронити її од схизматиків і мусульман. Однак наш світ істинної віри має ворогів двоякого виду, зовнішніх і внутрішніх. Ті перші — як вовки, що їх за милю розпізнати можна, враз за пістоля і піку хапаючись. Але страшнішими бувають оті внутрішні — яко миші в коморі, що їх не видно, а вони готові половину врожаю тобі погризти. І коли черва дерево точить, не пізнати цього по оному, — здається, стоїть здоровий стовбур, а копнеш його, то й порохно посипеться. Такими будуть і ті спільноти віруючих, що отих унутрішніх ворогів, червів, які їх підточують, вчасно не викриють і не вигублять до останнього. Такі зараз і цісарства Заходу, на які ми так покладаємося. Назовні усе в них чудово, однак, це краса гріха. У повені матеріальних благ забули вони про віру — на щастя, ця небезпека ще довго нам не загрожуватиме, бо не буде, хвалити Бога, задля чого про віру забувати. На стократ більший удар душі свої вони виставили, — ото перші у тамтешніх салонах і при дворах лібертини та масони, потайки у ложах організовані, котрі працюють крадькома, але посилено, над погубою християнства. А допомагають їм у тому жиди, одвічні вороги хреста, сильні грошвою, яка над усім там панує. Тому даремними будуть зусилля ваші, аби відшукати там справжніх союзників руху. Є, однак, певна

аналогій, — від сюрреалістів. Торрентій випереджав свій час, ніби домагаючись навазмі за незвичайні твори виняткового статусу для мистця, а це ніяк не вміщалося в головах порядних міщухів, включно з міщухами-малярами. Тому він був приречений на поразку. Для нас Торрентій залишиться творцем єдиної картини, курйозом на перехресті політики, історії, звичаїв та мистецтва. Що трапилося з його творами? Існує небезпідставне побоювання, що вони розділили долю автора, себто були знищені. Однак то тут, то там, у переліках і спогадах сучасників можна натрапити на їх сліди. Крам [Kramm], письменник першої половини XVII століття, згадує «Портрет теолога». Картина складалася з двох взаємонакладених поверхонь: коли відсувалася перша, де було зображено парсуну шановного дослідника божественних справ, здивованим очам глядачів відкривалася «навдивовижу майстерно виконана сцена в борделі». Непогано. У реєстрі збірки Чарлза I подибуємо загальний, але достатній для роздумів запис про три картини Торрентія: «One is an Adam and Eve, his flesshe very ruddy, theye show there syde face. The other is a woman pissing in a mans eare. The best of those 3 is a young women, sitting somewhat odly with her hand under her legg». Багато творів мистецтва приречені на потаємне життя, а те, що ми оглядаємо в загальнодоступних музеях та галеріях, є лише часткою відлілого набутку минувшини. Недосяжна решта холоне в неприступних лабіринтах, скарбницях, сховках уперемішку з цінними паперами, — їх ревно приховують не завше освічені колекціонери. Тому не виключено, хоча шанси незначні, що одного чудового дня вигулькне новий Торрентій.

1865 року на паризькому аукціоні було продано його картину — напевне підписану, бо в ті часи він перебував у хащах забуття. Відома лише назва полотна — «Діана й Актеон». Не збереглися ані репродукція, ані навіть опис твору. Ситуація змінюється мало не радикально, як за помахом чарівної палички — предмет нашої розвідки підштовхує нас до використання чорнокнижної термінології, — коли чудовий знавець голландського мистецтва Бредіус [Bredius] публікує в 1909 році піонерську монографію про мистця. Через чотири роки було відкрито «Натюрморт з вудилом», за доволі незвичайних обставин, що не повинно дивувати, — ніби

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

країна, яка вимогам з точки зору інтересів віри відповідає, коли йдеться про союз. Щоправда, є тут незначна обставина, бо саме з цим краєм ми перебуваємо у стані війни; сподіваюся, однак, що з Божою поміччю можна буде все залагодити».

Тут гамір пройшов стовпищем — нікому в голомозій голові не вміщалося, що про імперію, нашого явного ворога, яко про союзника мовиться. Гай-гай, не знали панове добродії арканів логіки найвищої проби просто з колегії оо. єзуїтів і національно-католицької філософії історії, за допомогою яких о.Марек умить ці примарні суперечності з'ясував. «Імперія та її володарка видаються нам сьогодні неприятелями нашими, і так воно й є з нашої сьогоднішньої приземленої точки зору, яка має усі риси земної обмежености. Погляньмо, однак, як ця справа виглядає у Помислі Божому, до втілення якого покликана земна політика. Покликана, позаяк це виникає із засад нашої латинської цивілізації, коріння якої виростає із католициста. А який католик міг би помислами Божими легковажити? У помислах цих рух наш є тільки частиною фронту боротьби в обороні істинного християнства. Якщо менш грізного ворога християнство може використати супроти грізнішого, як-от можна використати Імперію супроти жидо-масонських каверз, то так і належить учинити, навіть якщо інтереси

панів-добродіїв та Вітчизни від цього би потерпіли. Це правда, що ви — найвідданіші оборонці Христа, але власне тому Церква розраховує на те, що ви зрозумієте вищі потреби і задля всього християнства складете жертву, відмовившись од захисту інтересів власних, національних і державних. Але й з національної точки зору союз із Імперією — справа корисна. Прещінь ми переважаємо культурно її народи, тож культура ваша не опиниться під загрозою. Ба більше, там усе на силу спирається, і нема державотворчої ідеї, вищої від батога. А поряд, за межею, цвіте держава, заснована на ідеалах — ваша держава, на принципах Христових збудована. Які ж це чудові умови для політичного шлюбу — ви зможете ідеали понести у степи та сніги, де цього добра страшенно бракує. Ясна річ, дуже важливо, а хто ж союз укладатиме. Доднесь чинили се ворожі агенти, від нашого імені виступаючи, — зараз, однак, є нагода укласти такий союз справжнім національним силам, себто нашому рухові. Треба се зробити, не дармуючи часу. А пам'ятати при тому належить, що спілка така корисна для цивілізації нашої, отож, хто вороже до союзу між Річчю Посполитою та Імперією налаштований, той також і супроти цивілізації оної, прещінь і віри католицької, в основу повищої покладеної, виступає».

Він змовк, а ми зажурилися. З одного боку, отець нас ніби й переконав, а з іншого — було нам нелегко.

останній жарт із того світу. Картина кілька віків служила накривкою для бочки з родзинками. Анонімний рецензент, публікуючи 1922 року звіт із віденських галерій, повідомляє про нововідкритий твір Торрентія, виставлений на продаж. Він окреслює його як справді сенсаційний, «als ganz ausserordentliche Seltenheit». Незвичним є уже мітологічний сюжет, що, як і акти, був у голландському мистецтві рідкісним жанром. До того ж — дивовижна сміливість у трактуванні теми. На першому плані — чепурне велике ложе, над яким нависає балдахин із тлущим Амуром, а на ложі — Марс і Венера інтенсивно зайняті одне одним. Ліворуч з'являється Вулкан із сіттю в руках, котрий найпевніше прагне підловити божественну пару на гарячому. Вгорі — гроно олімпійців. Як глядачі в театрі, вони залюбки спостерігають за цією сценою. І ще кілька деталей — мавпочка, котра навпочіпки сидить на ліжку, білий пінчер. Під ліжком сандалі й нічні горщики. Ми нічого не знаємо про дальшу долю цього полотна, ані про його естетичні вартості, поза узагальненням рецензента «es ist eine Feinmalerei». Але сам перелік постатей і предметів промениться атмосферою будуарної розв'язності, пудри, парфумів і гріха. Чи Торрентій, котрий значно випереджав стиль епохи, не був також самотнім предтечею рококо, віддаленим попередником Буше і Фрагонара? Але де він знаходив у країні статечних купців аматорів своїх розпусних творів? Ну що ж, мало не в кожному епоху транляються колекціонери порнографічних полотен, котрі скнарно ховають свої скарби від очей дітей, дружин, сторожів моральності, і тільки за виняткових обставин, захоочені вином, мандрують хитким кроком до темних закамарків і демонструють полотна найближчим приятелям, заходячись сороміцьким хихотінням. Для нас уціліла одна картина. Одна-єдина над самою межею небуття.

2.

Життя Торрентія — готовий літературний матеріал, який сам накидає стиль, жадаючи від письменника прудкого, карколомного потоку оповіді, гострих контрастів, барокових надмірностей, моделювання постаті героя із суперечливих елементів, майстерного відтворення

ЗБІГНСВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

— Що ж тепер робити? — запитав хтось із нас.
— Нічого, — відповів о.Марек і замовк.
— Нічого? Як то нічого? Але щось же ж треба чинити? — висловив оний шляхтич здивування загалу.
«Нічого, позаяк невдовзі вчинки ваші непотрібними будуть. Щойно отримав я таємну звістку, що Імперія міркує собі подібно до нас, і усвідомлює свій державний інтерес. Уже невдовзі там дійдуть до слова сили, які розуміють, що рівний і щирий союз із Річчю Посполитою становить їхній основний інтерес. Звідси випливає, що продовження боротьби було б без сенсу уподвійні — по-перше, яко даремна трата сили, по-друге — воно послаблювало б становище осіб, до нас в Імперії прихильних. Прецінь давало б аргументи до рук супротивників наших, кому ми ворогами є. А ото ж чекаймо, і я вірю, що вже невдовзі сьогоднішні вороги наші справжню свою користь усвідомлять, і рух наш успіхом увінчається».

Се рікши, залишив нас, сповнених нових надій. Сам же невдовзі виїхав, аби, як стверджував, про оную перемену умислів у Імперії чого більшого вивідати, про що обіцяв нам якнайшвидше сповістити. Ми бо у містечку залишилися, нічого притомом не чинячи, а тільки усвідомлення Імперією конечности союзу із нами з дня на день очікуючи.

Але так і не дочекалися. Невдовзі гарматні постріли розбудили нас, що було цілковитою несподіванкою, оскільки ми, розраховуючи на зміни в умислах неприятеля, стежі й патрулі занехаяли. Ми кинулися до зброї, однак одразу виявилось, що з трьох боків на містечко наступають сили, які нас переважають, підкріплені артилерією, і залишитися тут рівносильно неминуцій поразці. Одна тільки дорога стояла отвором — та, що вела до кордону. Недовго зволікаючи, ми поскакали на коней, учвал їх до кордону поганяючи. Тут ми було зупинилися перед мостом через ріку, за якою починалися волості молдавського господаря. Не один замислився люто над причинами поразки руху, розпочатого з такими добрими знаменнями. Патрулі, яких ми занадто пізно вислали, донесли, що від місця, де ми при мості бивакували, усі дороги вглиб країни заставлені ворожими військами, котрі до відсічі нашого штурму готуються. Отця Марка не було поміж нами, аби доброю порадою допомогти, ніхто теж за програну справу відповідальности брати на себе не бажав, і не хотів керувати приреченою на поразку боротьбою. Тож наступного ранку, пригнічені злими думами, перейшли ми прикордонний міст, знайшовши притулок у землях господаря. І це був кінець Конфедерації.

мінливих настроїв: від погожої незворушності, насолоджування чуттєвим світом, аж до жаху камери тортур і катастрофи. Вдячна тема. Значно важче впоратися із його самотнім твором. Він одноцільний, а водночас нагадує палімпсест, майстерно сплетений ланцюг, який веде углиб темного колодязя, до щоразу нових секретів, притягає, вабить, зводить на манівці. І вже мало не безнадійною, як зазвичай у таких випадках, видається спроба пояснити будь-кому, що картина є шедевром. Історики мистецтва не засвідчать цього словом чести, а я сам не знаю, як пояснити зрозумілою мовою здрушений вигук, коли я вперше став лицем до лица з «Натюрмортом», радісне здивування, вдячність, що я був понад міру обдарований, вибух захвату. Пригадую один епізод, а діялося це багато років тому, неподалік від Парижу, у старовинному монастирі, перетвореному на притулок для інтелектуалів. Парк, в парку руїни готичної храму. Із землі виростають білі, тонкі, мов пергамен, рештки мурів; їх нереальність підкреслювали великі склепінчаті вікна, крізь які перелітали тепер легковажні птахи. Не було ані вітражів, ані колон, ані склепіння, ані кам'яної підлоги — залишилася тільки ніби підвішена в повітрі шкіра архітектури. В середині нави — тлуста, поганська трава. Ця картина запала мені в пам'ять навіть краще, ніж обличчя мого співрозмовника Вітольда Гомбровича, котрий кпив з мого замилювання мистецтвом. Я не боронився. Я плів якісь дурниці, усвідомлюючи, що для нього я лише об'єкт, гімнастичне знаряддя, на якому Гомбрович вправляє свою діалектичну мускулатуру. Якби б я був безневинним філателістом, він висміяв би мої альбоми, клясери, серії, доводячи, що марки знаходяться на найнижчому щаблі драбини буття і морально непевні. — Усе це не має жодного сенсу. Як можна описати катедру, скульптуру чи якийсь там образ, — говорив він тихо і безжалебно. — Покиньте ці розваги історикам мистецтва. Вони також нічого не розуміють, але переконали людство, що займаються наукою. — Це звучало переконливо. Я добре, надто добре знаю усі муки і даремну працю описувача, а також зухвальство перекладу чудової мови малярства на пекельно містку мову, якою пишуться судові вирoki й любовні романи. Навіть до ладу не второпаю, що змушує мене це робити. Хочеться вірити, що то мій байдужий ідеал жадає, аби я складав йому нездарні

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ
ТОМАШ ШЕПАНСЬКИЙ. ОТЕЦЬ МАРЕК

ЕПІЛОГ

Я пишу цю повість у рідній стороні, яку мені судилося побачити значно раніше, аніж я сподівався. Отож, після поразки руху, уряд, не бажаючи, вочевидь, загострювати в цілому свого становища, оголосив амністію і, як виявилось, ретельно дотримав її умови. Через якийсь час я перетнув кордон і, прямуючи до свого села, навідався до Качинового Долу. Мені дуже хотілося довідатися про долю душі Конфедерації і любо, втім без великих надій, розпитати про о.Марка. Яким же радісним було моє здивування, коли я довідався, що Божий чоловік живий, втішається добрим здоров'ям і навіть служить пріором у монастирі. Однак зустріч із ним, не кажучи вже про розмову, є справою надзвичайно складною, бо цілі дні проводить він у молитвах і практикуванні благочестя, під час якого, як голосять чутки, підноситься на небеса, і то навіть без допомоги драбини, яка оноді приснилася Якову. Розпитуючи далі, я почув, що деякі з практик за звичаєм пустельників він відправляє на самоті, а урочище, яке він собі вподобав, знаходиться на шляху до мого рідного села. Отож, коли я повертався додому, спеціально звернув до цього закутка, прагнучи хоча б «Слава Йсусу» сказати отцеві, повагу й пам'ять виказуючи. І справді, вдячність і терпіння мої були винагороджені, — я ще раз

побачив того, котрий здійснював духовний провід у національній боротьбі. Потиху, під ослоною дерев, під'їхав я до урочища конем, дивлячись на о.Марка, котрий посеред галявини жваво з кимось розмовляв. Постать співрозмовника, коли я до неї уважніше придивився, видалась мені знайомою. Втім, коли він повернувся обличчям у мій бік, я зрозумів (мені допоміг шрам на обличчі), що то був той сам офіцер, котрого ми на прохання о.Марка на волю випустили. Зараз він не мав на собі мундира, але шрам від тьотої рани на обличчі залишився. За хвилю офіцер отцеві до рук якийсь пакет вклав, на що той вдячно покивав головою, після чого вони розлучилися, потиснувши одне одному руки, і жоден з них не помітив свідка розмови. Незвичність цієї сцени причинилася до того, що я поспішив у корчму, аби горілкою ум дещо роз'яснити. Найпевніше за все, отець Марек, вірний своєму покликанню, розкаянному грішникові уділяв моральних наук, бо як ні — то що б іншого се могло бути?

Варшава V-IX 1990

Переклад Андріса Вішняускаса

жертви. Гомбровича, як мені видається, дратувала природжена «глупота» пластичних мистецтв. Справді, немає жодної картини, яка бодай би популярно викладала філософію Канта, чи, скажімо, Гуссерля й Сартра, двох улюблених мислителів письменника, котрі служили йому за інструмент інтелектуального нівечення співрозмовників, попередньо підданих ретельному оглупінню. Але мене власне та «глупота», чи, делікатніше кажучи, наївність завше ошчаслилювала. За допомогою картин я зазнавав благодаті спілкування з йонійськими філософами природи. Поняття проростали допіру в речах. Ми говорили простою мовою стихій. Вода була водою, скеля скелею, вогонь вогнем. Як це добре, що вбивчі абстракції не випили до решти усієї крові реальності.

Поль Валері застерігав: «Треба вибачитися за те, що ми насмілюємося говорити про малярство». Я завжди усвідомлював, що чиню нетакт. «Натюрморт» Торрентія був відкритий зовсім випадково 1913 року, а отже мало не через три століття від часу його створення. Картина на звороті має монограму автора, а також печатку, якою підтверджується приналежність до колекції Чарлза І. Безрадісне здивування — найвластивіше почуття, коли йдеться про життя й посмертну долю цього творця. На це немає ради. Я міг би розповісти про безліч випадків, які трапилися зі мною, відколи я вирішив зайнятися Торрентієм. Несподіване нагромадження нездоланих труднощів, таємниче зникнення нотаток (саме про нього), помилкові сигнали, книжки, які збивали з пантелику. Маляр запекло боронився від милостині співчутливої пам'яті. «Натюрморт з вудилом» має форму кола, трохи сплющеного «на полюсах», і справляє враження ледь увігнутого дзеркала. За допомогою люстра предмети набувають посиленої набряклої реальності. Вирвані з контексту, який каламутить їхній спокій, вони ведуть величне і свавільне життя. Наше щоденне, практичне око замазує контури, воно бачить лише нечіткі, поплутані смути світла. Малярство запрошує до розмислу над речами погорджуваними, одиничними, відбираючи їм банальну випадковість, — і ось уже звичайний келих значить більше, аніж значить, стає ніби сумою усіх келихів, есенцією гатунку. Світло картини особливе — холодне, жорстоке, сказати б, клінічне. Його джерело знаходиться поза малярською сценою. Вузький сніп променів

ЗБІГНСВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ

НАТАЛЯ ЯКОВЕНКО

БРАТИ/ВОРОГИ

або

ПОЛЯКИ

ОЧИМА УКРАЇНЦЯ

XVII-XVIII СТОЛІТЬ

окреслює фігури з геометричною докладністю, але не обмацує глибини, затримавшись перед гладкою, твердою, мов базальт, чорною стіною тла. Ліворуч (літературний опис схожий на мозольне пересування важких меблів, він довільно розтягується в часі, тоді як зорове сприйняття різке, наче пейзаж, побачений від спалаху блискавки), отожд, ліворуч глиняний дзбан із теплою бронзовою поливою, на якій затримався відблиск світла. Посередині келих з товстого скла, що зветься рьомером, до половини наповнений вином. І нарешті цинковий дзбан з енергійно задертим дзьобом. Ці три посудини вишикувані в одну лінію, обличчям до глядача, в позиції струнко вони стоять на ледь позначеній полиці, де, окрім того, лежать ще дві люльки, повернені цибухами вниз, і найсвітліша деталь картини — розжарена до білизни картка паперу з партитурою і текстом. Нагорі ж якийсь предмет, що його я спершу не зумів розпізнати, він видався мені повішеною на стіні частиною старої зброї. При детальнішому розгляді він виявився ланцюговим вудилком, яке вживають винятково для засупонення надто норовистих коней. Ця металева упряж, вирвана з буденності стайні, виокремлюється з темного тла — ієратична, грізна, похмура, як поява Великого Командора.

Розкішно оманливий Торрентій глузує із зусиль дослідників, які прагнуть окреслити його рангу і місце в історії мистецтва. Йому не було місця за життя, даремно шукати про нього згадок у підручниках, де все з чогось виникає і все укладається у поштиві візерунки. Певно одне — у своєму поколінні він був явищем абсолютно винятковим, без жодних виразно окреслених попередників, конкурентів, наслідувачів, учнів; маляром, котрий рішуче поривав з поділами на школи й напрямки. Саме тому, напевне, його наділили не надто зрозумілим титулом «майстра ілюзорного реалізму». Що це значить? Просто зображення осіб, речей, краєвидів такими, що вони виглядають, як живі, не лише вражаюче подібними, але й тотожними з моделлю. Рука інстинктивно тягнеться до картини, прагнучи визволити з рам приспану екзистенцію. Давні маестро апелювали не тільки до ока, вони будили й інші чуття — смак, нюх, дотик, навіть слух. Адже, спілкуючися з їхніми творами, ми всуціль фізично відчуваємо кислий смак заліза, холодну

ЗБІГНІВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ

НАТАЛЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦЯ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Для людини традиційного суспільства всякий сусід є втіленням поганого, бо „чужий“. Тож не дивно, що давньоруським ченцям, як-от згаданому в Києво-Печерському Патерику Матееві, диявол подеколи ввижався в подобі Ляха, а Ян Длугош описував русинів теж, м'яко кажучи, без симпатії. На порозі Нового часу гору взяло тяжіння до універсальності, і вчені люди заговорили збірними метафорами. З легкої руки краківського професора Матвія Меховського читачі його „Трактату про дві Сарматії“ (1517) побачили Україну в образі безкрайньої родючої рівнини, що плине молоком і медом, де риба з'являється „з божої роси“, пшениця родить сама по собі без засіву, а трава на пасовиськах росте так буйно, що по ній не можна проїхати возом. Майстерна версифікація Себастьяна Кльоновича урізноманітнила це Ельдорадо: у своїй поемі „Роксоланія“ (1584) поет з подробицями оповідає про українських відьом, чії нічні польоти та інші звитяги він, як присягається, сам спостерігав. Отже, на кінець XVI століття Україна бачилася - очима поляків - землею обітованою, але й трохи лячною через оті таємничі руські чари.

Українська сторона в змаганні по творенню збірних метафор стартувала з невеличкою затримкою, але темпераментно. Чи не вперше на сукупний образ Лядської землі натрапляємо в посланні Йоана Вишенського **До всєх овше, в Лядской земли живущих** (1588?). Під полум'яним пером геніального православного ортодокса Лядська земля постає як царство Антихриста, опановане **конечним вшетеченством, плягавством и нечистою скверною**. Відтак у цьому символі зла й безвір'я годі шукати **мєста цєлого от грєховного недуга – все стрѹп, все рана. все пѹхлина, все гниительство, все огонь пекелный, все болєзнь, все грєх, все неправда, все лѹкавство, все хитрость, все коварство, все кознь, все лжа, все мечтание, все сєнь, все пара, все дим, все сѹета, все тѹщета, все привидєние – сѹщєє ж нєсть ничтоже**.

Обидві метафори надовго переживуть своїх творців, відлунюючи в сукупному сприйнятті аж до початку XX століття мітом України як втраченого, хоч і невовимо загрозливого раю - з польського боку [1] та глобалізованим протиставленням „лядського світу“ світові „руському православному“ - з українського [2].

гладкість скла, лоскотання персиків і велюрів, лагідне тепло глиняних дзбанів, сухість очей пророків, букет старовинних книг, подмук близької бурі.

Композиція твору Торрентія проста, мало не аскетична. Картина побудована на горизонтальній та вертикальній осях, чи на схемі хреста, вона становить вдячний матеріал для любителів формальної аналізи, їхніх дещо схоластичних пошуків паралелей, перпендикулярів, квадратів, кіл, трикутників. Але в даному випадку такі заходи видаються безплідними. Від початку мене переслідувало невідпорне враження, що в нерухомому світі картини діється щось значно більше, значно суттєвіше. Зображені предмети ніби пов'язуються якимись значущими нитками, а композиція в цілому містить послання, можливо, закляття, увічнене літерами забутої мови. На думку багатьох істориків мистецтва, «Натюрморт з вудилом» втілює одну з надзвичайно популярних алегорій — алегорію Vanitas. Можна визнати їхню слушність, бо хто б насмілювався опонувати Еклезіястові, котрий проголосив, що все — марнота марнот. Однак, це просте тлумачення видається надто поверховим, надто загальниковим. Як пояснити, скажімо, небувало сміливе, «сюрреалістичне» зіставлення в картині грізно навислого вудила з трійцею посудин? Але перш за все — картка з нотами й текстом. Може власне тут належить шукати прихованого сенсу твору? Текст голландською мовою звучить:

E R Wat buiten maat bestaat int onmaast quat verghaat.

Абревіатура на початку вірша може означати Eques Rosa Crusis, що наводить нас на старий слід, себто припущення, що Торрентій усе ж таки був розенкройцером. Але, по суті, це не є жоден доказ. Так само легко мистець міг намалювати цю картину на замовлення когось із членів Братства, виконуючи його інструкції. У середньовіччі переважна більшість композицій поставала згідно з точними вказівками теологів, котрі диктували творцям мізансцени, символи, навіть кольори. Про це докладно свідчать збережені угоди. Гномічні вірші, особливо ті, щодо яких існують припущення, що вони є езотеричними текстами, треба радше пояснювати, а не тлумачити слово до слова, інакше кажучи наближатися до них сходами значень, обережно, навшпиньки, оскільки дослівність робить сенс плиткішим і сполює таємницю. Ось як я

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ

НАТАЛЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦЯ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Проте в добу „тривожного XVII століття“, що впала безпосередньо за оформленням згаданих сукупних візій, ні людям України - землі, що плине молоком і медом, ні людям *Лядської землі - зарослої тернієм безвір'я і безбож'я*, вже було не до метафор. Сума соціальних протиріч, помножених на релігійне протистояння, з лавиноподібним ефектом нагромадила взаємну нехоть не між літературними абстракціями, а між живими, конкретними людьми, коли, як жалівся у 1604 р. львівський протопоп Григорій Негребецький, *люд на люд, дом на дом повстал...*, з доброї приязни *Руси з Поляки окрутне ся велика неприязнь вичла* [3]. Козацькі війни 1620-1630-х років у відповідь на спроби уряду Речі Посполитої підібрати *хлопству такий мундштук, у якому воно надалі не брикатиметься* [4], висунули вперше гасла ненависти й помсти, бо, як напише в 1638 р. бунтівний гетьман Дмитро Гуня, *невинно пролита кров волає до Бога про помсту*.

Форми їх прояву різні, але головний зміст зводиться до протиставлення Ляхів та Руси як категорій непримиренно ворожих, спрямованих на самознищення. Так, у Львівському літописі під 1637-

1638 рр. часто натрапляємо на описи каральних експедицій, під час яких поляки нібито винищують населення того чи іншого містечка, *буде би толко Русин був*. Українці відповідають рівним за рівне. Наприклад, мешканці Коростишова, виганяючи в 1640 р. з міста католиків, керуються принципом: *геть кожного, хто тільки є віри католицької або Лях*. Одне з гасел кривавої селянської жакерії літа 1648 р. - *не залишити тепер жодного Ляха на світі, бо, мовляв, віднині швидше язики людські назад обернуться, ніж Ляхи будуть над нами панувати*. Сучасник-поляк, автор публіцистичного Дискурсу про теперішню козацьку війну (1651-1652), підсумовує усе це так:

Руський народ здавна почав відчувати immortale odium (немирущу ненависть), до Ляхів або Поляків і, успадковуючи її, в ній аж донині перебуває; це розгоряється при найменшій нагоді і настільки міцніє, що Русь воліла б ... терпіти ярмо Турка чи іншого тирана, ніж у вільній Речі Посполитій *tranquille et beate viver* жити (спокійно й щасливо) [5].

Польська мотивація власної позиції у кошмарі воєн Хмельниччини та Руїни стара, як світ: ми, не-варвари, протистоїмо їм, варварам. Замах на усталений світ *naszej Rusi* найімовірніше в очах польської шляхти

розумію текст, вписаний у картину Торрентія:

Те, що існує поза мірою (ладом) у над-мірі (безладі) поганий свій кінець знайде.

Я усвідомлюю, що це один з можливих перекладів, і він бринить досить банально стосовно до оригіналу, значно багатшого інтелектуальним насиченням. Однак, позірна очевидність цього переказу не повинна знеохочувати. Той, хто мав справу з думкою пітагорійців чи неоплатоніків, добре знає, яку велику роль відігравала у цих течіях символіка чисел, міри, ваги, пошук математичної формули, що пов'язувала б людину і космос. Інтелектуальна конструкція вірша спирається на антиномію гармонії та хаосу, або ж розумної форми і аморфної матерії, яка у космогоніях багатьох релігій була творінням п'їтми, котра очікує божественного акту сотворення. В етичних категоріях натюрморт Торрентія зовсім не є, якщо моє припущення слушне, алегорією Vanitas, а однієї з найкардинальніших чеснот — поміркованості: *temporantia*, *sofrozyne*. Саме таку інтерпретацію накидають зображені предмети — вудило, вузда жаги, посуд, які надають форми аморфним рідинам, а також келих, наповнений лише до середини, ніби на згадку про похвальний звичай греків змішувати вино з водою.

Отож, у мене був привід вважати мою екзегезу картини Торрентія дуже правдоподібною. Чи ж не була вона ясною та логічно зв'язною? Вона мала тільки одну ваду — підозрілу простоту. Мені не давав спокою цей вірш, вписаний у картину, камінно зв'язний і досконалий, як сакральна формула. Аби дійти до його філософських джерел, я почав гортати трактати сучасних малярів і езотеричних письменників, насамперед Йогана Валентіна Андреа «Fama fraternitas» та «Confessio» — фундамент доктрини Братства; відтак англійського лікаря Роберта Фладда [Robert Fludd], котрий дуже багато зробив для поширення розенкройцерівської ідеї; дивакувати та складні книги альхіміка Студіона [Studion], котрий шукав ідеальної міри Містичного Храму; і, само собою зрозуміло, твори Якоба Бьоме [Jakob Boehme] та Теофраста Бомбаста [Theofrast Bombastus] з Гогенгайму. Спочатку перечитування герметичних творів має присмак Великої Пригоди, воно кличе у чудову мандрівку екзотичними країнами неосвоєної думки. Сірі

ЗБІГНІВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ

НАТАЛІЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ. АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦЯ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

спроба, *aby kraj ich wolnym ksienstwem kozackim tytulowac sie mogl*, звичайно ж, могла виходити лише від невдячних дикунів — *голотів, бестій, злої черні, нікчемного сміття, розбійників, підлих гультаїв і т.ін.* [6]. У потоці цієї, значною мірою ще ритуалізованої, вербальної агресії, покликаної принизити супротивника, на особливу увагу заслуговує поява опозиції „добра людина“ (= поляк) / „лиха людина“ (= українець), яка, на відміну від аналогічних візій сусіда у традиційних суспільствах, уже мусить обрости доказами його „аморальності“, „жорстокості“ тощо. Наприклад, у віршах Бартоломея Зиморовича *Sielanki nowe ruskie* (1663) саме таким висновком завершується барвистий опис козацьких звірств:

Ktokolwiek sie, nagodzil, z tej samej przyczyny,

ZE BYC CZLOWIEKEM, A NIE CHLOPEM Z UKRAINY,

Zabijali bez braku. [7].

Отже, війна поставила антагоністів віч-на-віч, і обличчя ворога не сподобалося жодній зі сторін, у чому, зрештою, немає нічого несподіваного. Але війна, як і всі війни, врешті скінчилася. Образ ворога, принаймні, для мешканців Гетьманату, куди

перемістився центр українського життя, деактуалізувався, перейшов у площину споминів. Найцікавішими у таких випадках зазвичай бувають рефлексії найближчих повоєнних поколінь — їхня ненависть іще не стала скам'янілим мітом, а водночас, позбавившись персональних емоцій, вона вже є не-власною, вже опосередковується культурним контекстом.

Поступове виокремлення України-Руси з річпосполитського світу, доконане в муках „тривожного XVII століття“, завершилося народженням цілісного образу *батьківщини*, в якому етнічна територія України вперше злилася з устроєвим (козацьким) ладом, тобто державою, на ній розташованою, а *народ* набув обрисів зв'язної політичної спільноти, що охоплювала все розмаїття прошаркових груп і навіть індивідуальностей — від *вірних синів*, котрі *служать благу вітчизни, до блудних синів*, котрі *по недоумству їй шкочать*. З іншого боку, радикальні зовнішньополітичні зміни, які в другій половині XVII століття перекроїли мапу Речі Посполитої, вирвавши козацьку територію з узвичаєного польсько-литовсько-руського і перемістивши в інший — московський — політико-географічний контекст, підштовхнули до рефлексій

абстракції філософів заступають вдячні символи і картини, усе навзаєм в'яжеться і тягнеться до спрагненої єдності, а світ стає легким і прозорим. Аби лиш прийняти перший вутлий засновок, аби лиш освоїтися з таємничою мовою, не питаючи про дефініції, довіритися Методові. Піддатися — означає повірити. Як це не дивно, але схожим чином відбувається найпаскудніше ідеологічне одурювання. Мені, напевно, не бракувало терплячости, навіть доброї волі, — забракло покори. Це мій скептичний диявол беріг мене від нестями і ласки Осяяння. Кажу це без пихи, з дрібкою жалю. Нарешті зосталася тільки холодна розкіш. Не осягнувши ініціації, відштовхнутий Таємницею обраних, я низько впав у пекло естетів. Справді, прегарні ці конструкції визволеного розуму — карколомні піраміди духів, повітряні замки, задзеркальні лабіринти алегорій, дорогоцінні звірі й камені, зелена яшма — знак святости, блакитний сапфір — правди, золотистий топаз — гармонії. Ці мандрівки старими трактатами не були зовсім безплідними. Я виніс з них кілька важливих повідомлень. Відомо, що секти, таємні спілки вибудовують свою доктрину на вченні пророка-засновника, осяяного принадами старої традиції. Для розенкройцерів таким був Крістіан Розенкройц [Christian Rosenkreuz] — німецький шляхтич, блідий лицар гнози, котрий під час подорожі до Святої Землі, Дамаску, Африки та Іспанії отримав від арабських мудреців знання про суть речей. Як належить пророкові, він жив довго, аж 107 років (1378-1485), після повернення на батьківщину заснував невеликий монастир і занурився у окультистичні студії. Легенда свідчить, що через 120 років після смерті Магістра було відкрито його неторкнуте тілом тіло у підземному гробівці, що мав форму каплиці-санктуарію. Опис цієї сакральної будівлі, від якої не залишилося й сліду, виглядає путівником по захопливому музеї символів. Поряд з численними культовими предметами, скульптурами, написами, лампами, які гаснуть при наближенні невтаємничених, старими книгами, складними геометричними фігурами на підлозі та на містичних склепіннях можна було також побачити дзеркала, в яких чудовим способом були увічнені символи чеснот, — а отже те, що становить суть картини Торрентія. Орден розенкройцерів упродовж кількадесяти років провадив потаємне катакомбне

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ

НАТАЛІЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ. АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦІВ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

над одвічним питанням: „Хто ми?“. Проте без дзеркала себе не побачиш: національна ідентичність усвідомлює межі власної культурної диференціації лише завдяки тому, що відрізняла себе від „інакшого“. Ніхто краще за поляка не надавався на функцію оцього „інакшого“, особливо коли взяти до уваги, що культурне „відщеплення“ українців Гетьманату від польського світу розтяглося на добрих півтора століття, що чимало козацької старшини було нащадками шляхти-вихідців з Правобережжя з-перед 1648 року і що для всіх козацьких лідерів польський устрій з його *pacta conventa* між королем і політичним народом правив за взірць, якого б вони бажали досягнути у взаєминах із власним сувереном.

Отже, поляк очима українців кінця XVII - початку XVIII століття - вже не запеклий ворог на полі бою, але тоді хто? Уважно прочитаймо, що з цього приводу думає Іван Мазепа, пишучи в одному зі своїх листів 1708 р. так:

Спершу зірки б опинилися на землі, а небо переоралося плугом, ніж Україна змогла б коли-небудь повернутися до Корони Польської і козацький народ, що має ОДВІЧНУ НЕНАВИСТЬ

до польського, з'єднався б з Річчю Посполитою. *Jak świat światem, nie będzie Kozak Polakowi bratem, obpiąknię się na wodzie lądzkiego POBRATIMSTWA.*

Як бачимо, залишилася на старих позиціях *immortale odium* (невмируща ненависть), натомість з'явився несподіваний мотив - зрадженого „побратимства“. Щодо зради, то польська сторона послугоувалась цим випадком від самого початку козацьких воєн: всі козаки - зрадники спільної вітчизни Речі Посполитої, а невірність - це взагалі звичайна норма поведінки для цього віроломного народу (ось як характерно, наприклад, говориться про Пилипа Орлика в поемі *Велике посольство* Францішка Гонсецького: *Подібно до гетьмана, зрадник прийняв булаву, йдучи слідами свого мертвого пана* [8]. Сприйняття українців як людей підступних, схильних відплатити зрадою за довіру й щирість поляків, з часом переросте у стійкий негативний стереотип, знайшовши у XIX ст. втілення в низці типових літературних образів. Українці, зі свого боку, не залишались у боргу: як здається, власне в середині XVII ст. виникло колоритне поняття *лядський дух*, яке охоплювало суму негативного: нещирість,

життя. В цей період він шукав впливових протекторів — знатних осіб і вчених, засновував міжнародні «ложі», збирав таємні собори, видавав анонімні часописи. Обережність була виправдана. Адже Братству закидали близькі контакти з Реформацією, рішучу ворожість щодо Риму, симпатії до арабського та єврейського світу, плани повалення суспільного ладу, ну і, природно, стосунки з нечистою силою. Після довгого періоду інкубації розенкройцери розпочали широкою діяльністю. Вони дійшли висновку, що настала належна мить для здійснення справи перетворення світу. Це трапилося 1614 року. Тоді з'явився знаменитий памфлет «Allgemeine und generelle Reformation der ganzen weiten Welt». Чи це тільки випадковість, що точнісінько така ж дата стоїть на «Натюрморті з вудилом»?

*

Так я закінчив першу версію есею про Торрентія. Рукопис сховав до шухляди. Я собі міркував, що час працювати на мене. Поглиблена розробка складних тем вимагає академічної терпеливості. За кілька років, зовсім несподівано, без найменших зусиль з мого боку, я отримав поштою переказ із відбитком короткої і дуже вченої розвідки про мого маляра. Це справжній дарунок неба і людської зичливості. Лист, надісланий з Голляндії, надаремне мандрував багатьма країнами і потрапив до моїх рук в жалюгідному стані. Сторінки позлипалися й попротиралися, з масними плямами, друк розмазаний. Не знаю, хто збиткувався над безневинною працею — певне, урядові підглядачі за чужими листами, а отже, не джентельмени, що звільняє мене від потреби розслідувати цей лакейський інцидент. На щастя, текст був двомовний, і, доклавши певних зусиль, я зумів дійти до його суті. Мене не полишало відчуття, що той, хто потрапив у тенета до Торрентія, має бути готовий до всього.

Автор розвідки, голляндський історик мистецтва та музикознавець Пітер Фішер [Pieter Fisher] уперше звернув увагу на музичний акцент «Натюрморту» — ті ноти, невелику партитуру, яку було вписано у картину. Дотепер усі вважали, що це декоративний елемент, звичайний орнамент, і

ЗБІГНІВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ

НАТАЛЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦЯ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ

зрадливість, пихатість; як напише в своїх літописних замітках під 1663 р. київський полковник Василь Дворецький, *нікгда, поки світ стоїт, Ляхом не треба вірити. Их же сентенция: „Покол світ на земли стоїт, потол Русин Ляхові не будет братом“* [9].

Отже, зі зрадою більш-менш ясно. Але звідки взялося Мазепине „побратимство“? Ким-ким, а „братами“ поляки й українці впродовж XVII століття себе не вважали, швидше підкреслювали свою роздільність. Характерною в цьому плані є риторика взаємних реверансів напередодні укладення Гадяцької угоди 1658 року, тобто в часи, коли перший шок війни був уже позаду, і взаємні позиції сторін достатньо визначилися. З українського боку говорилося про повернення до спільної вітчизни – *wszystkie niesmaki wojenne zobopolnie sobie podarowawszy* і, звичайно ж, усунувши польську захлапність (*zadzrosć*), котра одна є причиною *tak długiego i wielkiego krwi rozlania*. З польського боку акцент падає на корисність примирення (*zjednoczenia* фактично *ані їхня свобода без нас, ані наша без них існувати не може (ani ich libertas bez nas, ani nasza bez ich subsistere nie może)*); що ж

до співжиття у Речі Посполитій, то воно обома сторонами мислилось так, *аби народ польський, литовський і руський залишалися w granicach swoich i swobodach, jako były przed wojną, za umowy, aby naród nad narodem nie miał prerogatyw, tylko ordynem receptum* (усталений порядок) [10]. У своїй знаменитій промові на сеймі 1659 р., виголошений з нагоди схвалення Гадяцької унії, канцлер так і не реалізованого Великого Руського Князівства Юрій Немирич, прославляючи *свободу*, що привела Козацьку Україну назад, до Речі Посполитої, говорить:

Це було нашою спонукою, цей ґрунт, який не розірвали ні відмінність у мовах, ні навіть релігія, котрої будемо вічно дотримуватися не тільки ми, але й наші нащадки, коли рівність у вольності буде непорушно (між нами) збережена, як годиться між братами (jako między Bracia) [11].

Але йдеться не про братерство етносів, навіть метафоричне. Немирич послуговується усталеним топосом звертання шляхтича до шляхтичів, що складав невід'ємний колорит „сарматського“ річпосполитського світу, де вся шляхта, незалежно

немає жодного зв'язку поміж нотами і вміщеним нижче текстом. Фішер доводить, що такий зв'язок існує, що треба його віднайти, аби краще зрозуміти суть справи. Дійсно, дивно, що ніхто не зауважив очевидної помилки у тексті Торрентієвого двовірша. Всі, абсолютно всі, читали слово «guaat» (злий), тоді як на картині виразно, чорним по білому написано «gaat». Можна сказати, що маляр не був надто вправний у орфографії, коли б не факт, що над цим словом знаходиться нота, яка ламає гармонію («h», а не «b», як належало б). Отож, ми маємо справу з умисною, цілком свідомою подвійною помилкою напису і музики, руйнуванням принципів мови й мелодики, символічним порушенням порядку. За часів середньовіччя цей композиторсько-моралістичний засіб називали *diabolus in musica*, зазвичай разом зі словом *reccatum*. Менш переконливою видається Фішєрова інтерпретація самого тексту двовірша. Автор вважає, що аббревіатура E R на початку тексту означає Extra Ratione, звідси він виводить цілу низку сміливих гіпотез. Маляр із таким скандальним життям, котрий кинув виклик світові, не міг бути апологетом стриманості. «Натюрморт з вудилом» треба розуміти, вочевидь, як алегорію міри, але насправді, хоча це й майстерно закам'юльоване, картина є хвалою людині, визволений від пут, незвичайний, високо піднесений над натовпом малодушних філістерів. У англомовному каталозі Ріксмузеум я знайшов іншу версію того проблематичного двовірша з картини Торрентія. Це не дослівне тлумачення, а лише одна з можливих версій розуміння герметичного тексту. «That wich is extraordinary has an extraordinary bad fate». Це звучить надто однозначно, досить плоско, і не знати нащо приписує мистцеві пророчий дар — передчуття свого фатального кінця. Нарешті пора поставити питання, чи твір Торрентія, такий досконало тілесний і класично замкнений, вимагає складних пояснень, які вибиваються поза межі його внутрішнього світу? Нам байдуже, які духи — добрі чи злі, розумні чи шалені — інспірували працю маляра. Адже картини не живуть відбитим світлом таємничих книг і трактатів. Вони мають власне світло — яскраве й проникливе світло очевидності.

ЗБІГНЄВ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ

НАТАЛІЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦІА XVII–XVIII СТОЛІТЬ

від етнічного походження й статків, вважалася рівною, тобто вся належала до *братії народу-шляхти*.

Тоді від чийого „ми“ промовляє Немирич? Кого єднає в „побратимстві“ Мазепа? До кого в своїй польськомовній збірці віршів *Lutnia Apollinowa* (1671) чернігівський архієпископ Лазар Баранович звертається: *ляше-брате*? Ми про це вже здогадуємося, пригадавши тенденцію до „ошляхетнення“ козацької старшини, на формальному рівні започатковану Гадяцькою угодою, а вповні розвинуту в часи правління Мазепи. Втім, існує джерело, яке наші здогади і підтвердить, і роз'яснить. Це двотомовий так званий *Літопис Самійла Величка* (1715 - початок 1720-х років) - найцікавіша і найбільша за обсягом пам'ятка письменства Гетьманської України. Виходячи з генеральної мети - обґрунтувати правомірність погляду старшини на Україну як легітимну „отчину“ козаків, Величко апелює до козацького варіанту сарматської річпосполитської легенди (згодом його назвуть *хозарським*, або *козарським* мітом). Згідно з ним, нагадаю, предками усіх козаків були хозари, вихідці з Азії, які свого часу підкорили місцеві слов'янські племена і злилися з ними в якості

стану воїнів, змінивши стару назву *хозари* на *козаки* [12] (у сарматській легенді це саме зробили *сармати*, які згодом стали називати себе *рицарством-шляхтою*). У Величка натрапляємо на вельми своєрідну комбінацію з обох легенд: шляхом простого ототожнення понять сармати і хозари він зливає їх до купи, тож предки козацького воїнства у нього стають сарматсько-хозарськими. Ця несподівана аберація дозволяє наділити їх таким самим умістом „шляхетности“, як і нащадків славних сарматів, тобто шляхту *sensu stricto*. Відтак, козаки у Величка - завжди шляхетно уроджені (тобто, рівні зі шляхтою Речі Посполитої); вони складають вільний одвіку шляхетний *козацько-руський* народ (варіанти: *сармато-козацький*, *козацько-руський савроматійський* тощо) і є оборонцями *посполитого люду* (тобто, являють собою політичний народ, аналогічний політичному народові-шляхті Речі Посполитої). Апотеозу уподібнення є своєрідна Величкова (козацька) версія *золотих вольностей* народовладдя - основи основ сарматської ідеології, але на цьому тут немає потреби зупинятися докладніше [13]. Найважливіше для себе ми почули: „козаки“ (читай: *значні*, з кого вербувалася старшина), перетворившись у Гетьманаті на політичний народ і змодифікувавши для власного вжитку таку

Час уже прощатися з Торрентієм. Я займався ним достатньо довго, аби з чистим сумлінням визнати свою поразку. Підозрюю, що я урухомив захисний механізм у собі самому, ніби побоюючись, що із справді трагічної історії вирине нарешті постать банального авантюриста. Я не бажав цього, отож, збирав докази, що він був незвичайною людиною, котра нищить межі та схеми, систематично й уперто, особою, гідною мученицького вінця. У спадок Торрентій залишив нам алегорію стриманості — твір великої самодисципліни, самопізнання і ладу, з повиду суперечний з його екзистенційним досвідом. Але це тільки простаки й наївні моралізатори домагаються від мистця зразкової гармонії життя й творчості. Ми ніколи не довідаємося, ким він насправду був. Жертвою політичної змови? На це вказувала різюча диспропорція між провинною й карою, резонанс процесу, втручання дипломатів. Чи мстивість чоловіків та батьків спокушених жінок могла посунути аж до судового убивства? Не можна цього цілком заперечувати, але можливо, що скандальні вибрики були тільки відхильним маневром, маскою, під якою ховалася конспіративна діяльність члена Братства. А може, він був особливим аскетом а rebours (такі трапляються не лише в російських романах), котрий через падіння та гріх прямує круглими шляхами до найвищого блага. Стільки питань. Я не зумів розгадати шифру. Загадковий маляр і незбагненний чоловік починає переміщатися з площини досліджень, заснованих на скупих джерелах, в оманливу сферу фантазії, царину казкарів. Тож пора з ним розлучатися. Прощай, натюрморте. На добраніч, відтята голова.

Переклад Андріса Вішняускаса

ЗБІГНЕСЬ ГЕРБЕРТ. НАТЮРМОРТ З ВУДИЛОМ

НАТАЛЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦЯ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

знайому їм шляхетсько-сарматську ідеологему, почули себе *шляхетно уродженими*, отже – *братією* як руській, так і у польській чи литовській шляхті, що залишилася по річпосполитський бік кордону.

Це „братерство крові“ не викликає у нашого публіциста жодних сумнівів. Так, описуючи війну Якова Остряниці 1638 р., Величко додає до автентичного джерела, яким користувався – щоденника Шимона Окольського, невеличкий коментар, де звинувачує поляків у *сатанинській заздрості та безчесній зарозумілості*, що й призвела, на його думку, до кривавого фіналу:

... відстраждали з обох боків від *воєнної зброї НАТУРАЛЬНИМ ПРАВОМ ВЛАСНІ СВОЇ БРАТИ* – кількадесят тисяч війська їхнього, лядського, і нашого, козацького [14].

У так званій „Промові Самійла Зорки“ на погребі Богдана Хмельницького (як і багато інших „листів“, „універсалів“ та „промов“, вона написана Величком) козацькі війни названі *боротьбою за вольність та свої старожитні права ПРОТИ БРАТІВ, АЛЕ РАЗОМ З ТИМ І ВОРОГІВ НАШИХ – польських савроматів* [15].

Проте квінтесенцією уявлень про „братерство/

ворожнечу“ є екскурс Величка в генезу польського етносу, вміщений до апокрифічного універсалу Богдана Хмельницького з мотивацією причин повстання, до якого підштовхнули *заздрість і гордіня* віроломних поляків:

Передаємо вам це і сповіщаємо, що поляки народилися й пішли від нас же, савроматів та русів, і про це свідчать їхні ж польські хронікарі. Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадливість до слави й душоюзубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і заволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі (...). Потім, як минуло відтоді вже багато часу, вони розплодилися й примножилися у своїх поселеннях понад Віслою і за Віслою і, невдоволені заданими вже людськими шкодами і зди́рствами, безпричинно і по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів [16].

Отже, поляк – це заволока, що покинув спільну оселю братів через корисливість і заздрість.

БОРОТЬБА ДАНІЄЛЬ БОВУА ЗА ЗЕМЛЮ

Перед європейцем, який досліджував би розпад Російської імперії 1991 року, після обстеження і опису суспільних структур на Україні кінця XIX — початку XX століття, після детальнішої аналізи цих структур та взаємозв'язків між ними, взявши до уваги наполегливу і послідовну політику на русифікацію цього регіону, одним з перших напрашується такий висновок: російська колонізація, яку українці тепер так наполегливо побороють, започаткована Катериною II на лівому березі Дніпра практично відразу після скасування гетьманату в 1764 році — на правому березі

НАТАЛІЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦІА XVII–XVIII СТОЛІТТЯ

Пригадавши, що супроводом біблійного *Повстав Каїн на Авеля, брата свого - і вбив його* (1М.4.8) є Божий вирок Каїнові: *Мандрівником та заволокою будеш ти на землі* (1М.4.12), можемо з певністю констатувати: колізія *зради Ляхів* у тлумаченні повоєнного покоління українців (а саме до нього належав Величко, який починав козацьку службу 1690 р.) перетворилася з архаїчного поединку лайок збройних супротивників на сакралізований біблійною паралеллю символ братовбивства, що потягне за собою страшну відплату - *А тепер ти проклятий від землі, що розкрила уста свої, щоб прийняти кров твого брата з твоєї руки* (1М.4.11).

Наприкінці XVIII ст. це з містичною похмурістю буде розвинуто в *Історії Русів* (до речі, досі не поцінованої під таким, містико-символічним, кутом зору), автор якої на власні очі спостерігав падіння як Гетьманату, так і Речі Посполитої. Його візія історії - це простеження Божого суду й Божої кари, що впала на тих, хто зруйнував *дух единства и братского согласия*, який панував колись між *единоплеменными* народами - поляками та українцями - *от единого корене Славянского альбо Сарматского*, і від цього

почалась *эпоха ужаса и губительства для обоих народов, Польского и Руского, эпоха, умолченная по историям, или легко в них описанная, но которая, потрясши Польшу до самого основания, и колебавши ее более ста лет, низринула наконец в бездну ничтожества, а народу Рускому давши испить самую горестную чашу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не все Христиане вкушали, преобразила его в иной вид и состояние* [17]. Зло, звичайно ж, ішло від поляків (автор ледь не дослівно перекаже за Величком апокрифічний універсал, не забувши ні про Каїна та Авеля, ні про „заволочення за Віслу“ - *на чужие грунты и земли* [18], але в основі всього лежала не їхня зла воля, а Боже прокляття: *вийшов Каїн з-перед лиця Господнього* (1М.4.16). Подібно до Каїна, поляки позбавлені божественної опіки, тому **враг, ненавидяй добра, от ада изшедший, возмущил священную оную народов едность на погибель обоюдную** [19]; знярядям же своїм диявол, за *Історією Русів*, обрав „видуману“ папою і римським духовництвом унію та заздрісних польських вельмож. Відтак, доки козаки, помщаючися за власні кривди, вели справедливую війну, *Промысл Божій* сприяв саме їм, а суд *Божій* переслідував поляків, натомість коли почалося взаємне

почалася 100 років опісля. Очевидно: російським колонізаторам не вдалося витіснити поляків. Позаяк це все відбувалося порівняно не так вже й давно, варто задуматися над тим, наскільки глибокі сліди залишило воно в суспільній свідомості.

Сила національних тенденцій, які вийшли на яв під час розпаду радянської імперії, заскочила політиків та дипломатів. Чи ж державні мужі, замість того, щоб послуговуватися зручними і так міцно усталеними схемами, що їх послужливо створювали за часів тоталітаризму прислужники „поневоленого розуму“, не повинні би спромогтися на переосмислення ситуації у всій її багатогранності? Насамперед це мало б стосуватися переосмислення ситуації географічної та історичної у всіх їхніх аспектах та комбінаціях.

Кожен народ у цей переломний час повинен чітко задуматися над своїм минулим. Відтак, отже, поляки повинні врешті визнати, що їхня присутність на Україні, з якої вони врешті й були вигнані, мала колоніальний характер. Можемо дискутувати і стверджувати, що доволі тривале панування поляків на Правобережжі — більше ніж чотири століття — мало скоріше феодальний характер, підтвердженням чого, зрештою, є русинське коріння багатьох визначних родів, сполонізованих у XVII столітті. Проте і спосіб поводження з місцевим населенням, і тип латифундійного господарювання, спрямованого насамперед на експорт, свідчать власне про колоніальний характер.

Тематику цього дослідження визначив очевидний факт: усі економічні, суспільні та етнічні проблеми на Україні аж до Першої Світової війни були пов'язані з боротьбою за землю.

Цілеспрямовані і наполегливі зусилля царизму проти польської землевласності, завершилися доволі незначними результатами. Польські власники, які володіли в 1863 році 5/6 приватних маєтків на Правобережжі, у 1914 році й надалі володіли майже половиною землі. Цей подивигідний опір, джерело якого — мало не містичний культ землі, не був такий дійовий, як у Білорусі чи Литві, проте був значно сильніший від опору поміщиків у Росії. Скорочення російських дворянських землеволодінь, пов'язане насамперед з „природними“ банкрутствами в наслідок змін спричинених скасуванням кріпацтва, виявилось значно серйознішим, навіть

вже на самих українців, бо *всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется от рода сего* [20].

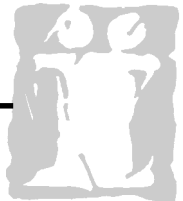
За допомогою яких засобів автор матеріалізує свою похмуру візію - вже не належить до предмету нашої розмови. Але принагідно все ж варто зауважити, що мотив прокляття за братовбивство, втілений у демонічній сцені „Страшної помсти“ Гоголя (цей твір Григорій Грабович слушно визначає як „осердя гоголівського міту про Україну“) [21], де останнього нащадка роду гризуть *все мертвецы, его деды и прадеды, где бы ни жили при жизни*, підозріло паралелізується із саме так прочитаною *Історією Русів* [22], а вплив цієї пам'ятки на Гоголя загальновідомий.

На закінчення нагадаю, що польська сторона легендою Вернигори врешті-решт теж призналася до „братерства/ворожнечі“, яке бентежило українську думку середини XVII - кінця XVIII століть - але вже пізніше, в іншому культурному контексті й через інакший поштовх. Багатошарова з точки зору міто-структурної будови [23], легенда Вернигори породжувала й твори, сповнені оптимістичної віри в братерство народів-сусідів (пор. знамените полотно Яна Матейка „Вернигора“, написане

ДАНІЄЛЬ БОВУА. БОРІТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ
НАТАЛІА ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ. АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦІВ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

між 1875-1883 роками: постать натхненного козака-пророка розділяє дві групи персонажів - поляків та українців, проте на передньому плані художник зобразив дитя в білій одежі - символ примирення обох народів у майбутньому), і містичні візії розтятості/непоєднаності, як у героя Юліуша Словацького (*Sen srebrny Salomei*), напів-козака-напівшляхтича, котрого мучить власний дуалізм *Orlicy na polrozdartej / Mającej dwa serca i dzioby;/ Człowieka z troistej osoby; / Z Lacha, z Kozaka i z czarta*. Втім, як зауважив Станіслав Маковський, провідний польський дослідник проблематики, пов'язаної з легендою Вернигори, *Вернигора живе в Польщі й пророкує досьогодні* [24].

1 Ширше про це див.: Данієль Бовуа. *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Перекл. з франц. Зоя Борисюк.- К.,1996.- С.51-57 passim; Григорій Грабович. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // Григорій Грабович. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка.- К.,1997.- С.170-195.; Danuta Sosnowska. *Ambiwalencje i sprzeczności: o**

попри спроби його стримати, аніж втрати польських власників, навіть усупереч царським указам, спрямованим на їхнє розорення і на примусовий продаж маєтків.

Поляки різними способами заспокоювали апетити російських сановників на польські посілости після придушення січневого повстання (144 конфіскації), послаблювали тягар спеціальної контрибуції і прагнення до „збільшення російського елементу“ на Україні. Закон Безака від 10 грудня 1865 року забороняв полякам купувати нові землі і створював ситуацію, яка змушувала їх продавати землю росіянам. Проте ця ситуація спричиняла й інші наслідки: фіктивні й фактичні оренди та заставні акти, продаж землі іноземцям, довічні заповіді або, врешті, найтривіальніші хабарі. Нав'язливій ідеї росіян щороку видирати у поляків якусь частку землі — ідеї, що нею були просякнуті рапорти царських губернаторів — протистояло усвідомлення поляками перебування в обложеної фортеці, оборонні можливості якої, зрештою, збільшувалися, завдяки постійно зростаючій кон'юнктурі. Згідно з законом Дрентельна 1884 року, який обмежував тривалість орендних контрактів до 12 років, а застави до 10 років, було створено Комісію Виявлення Зловживань, діяльність якої була настільки ж широкою, наскільки й непродуктивною, а через це, власне, і типовою для безладу російської бюрократії. Неможливість користуватися позиками Шляхетського Банку, заснованого 1885 року, заборона А. П. Ігнат'єва на довічне заповідання маєтків від 1890 року, відтак заборона викупу частини спадщини і, врешті, заборона усаджувань окрім як між подружжям чи в прямому спадкоємництві — усі ці перепони спричинилися врешті до перехилення частки власності на користь росіян: у 1898 році росіяни володіли 3 380 000 десятинами землі, поляки — 3 080 000 десятинами.

Проте 3386 польських маєтків, які в 1890 році й надалі існували на Україні, становили, попри певні втрати, доволі серйозну суспільно-економічну силу...

Надзвичайно сприятлива кон'юнктура, пов'язана з технічним поступом, з верхом винагороджувала політичні зусилля тим, хто спромігся на спротив натискові російської адміністрації. Мережа залізниць, як магістральних, так і локальних, прокладена в Україні у

ДАНІСЬ БОВУА. БОРІТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ

НАТАЛІЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦІВ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

dziwnych Kozakach w polskiej literaturze romantycznej / Warszawa Zeszyty Ukrainoznawcze. 2: Spotkania polsko-ukraińskie / Pod red. S.Kozaka. – S.165–171.

2 Наталя Яковенко. Образ поляка в українській історичній белетристиці // *Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість I. Матли наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. - К., 1993. - С.125-132.*

3 А.С.Петрушевич. *Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.* - Львів, 1871. - С.405.

4 Цей відомий вислів 1637 р. належав великому коронному гетьманові Станіславу Конєцпольському. (*Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / Wyd. St.Przylecki. - Lwow, 1842. - S.281.*)

5 ŃĖŮ. ĄŹ: Zbigniew WoŹcik. *Wojny kozackie w dawnej Polsce.* - Kraków, 1989. - С.59.

6 Пор. у давній праці Івана Франка „Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах“ // Іван Франко. *Зібрання творів.* Т.31. - К., 1981. - С.188-253; також див.: Henryk Gmiterek. *Wojny kozackie w twoŹczos'ci Samuela Twardowskiego ze Skrzypny* // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Мат-*

ли Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі. - Львів, 1996. - С.106-115.

7 Цит. за згаданою працею Франка, с.214 (виділення моє - Н.Я.).

8 F.S.J. *Poselstwo wielkie ... przez lata 172,1713,1714.* - Lwów, 1732. - С.251 (тут цит. за перекладом з книги: Орест Субтельний. *Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст.* - К., 1994. - С.105).

9 Danuta Sosnowska. *Ambiwalencje i sprzeczności.* - С.167.

10 Текст літописних заміток опублікований Ю.А.Мидком у: *Летописи и хроники.* Сб. статей, 1984 г. - М., 1984 (цит. на с.231).

11 З козацьких пропозицій до мирної угоди від 5 VII 1658 та з листа Івана Виговського до Яна Казимира від 4 VIII 1658 (*Василь Гарасимчук. Матеріали до історії козаччини XVII віку.* - Львів, 1994. - С.85, 100).

12 З нотаток познанського воєводи Яна Лещинського від 2 VII 1658 та з одного з попередніх варіантів Гадяцької угоди (Там само, с.77, 115).

13 Цит. у моєму перекладі за текстом промови, вміщеним у додатках до праці: М.Брик. *Юрій Немавич на тлі історії України.* - Лоссер, 1974. - С.71.

14 Найдетальніше (в плані буйних історико-географічних фантазій на тему войовничості алано-хозарів)

1870-1880 роках, відкрила незнані досі можливості — як комунікаційні, так і загальножиттєві... Вітте, директор Компанії Південно-Західної залізниці, надивовижу вдало поєднав новий вид транспорту з продукуванням збіжжя, цукру та торгівлею деревом.

Ці економічні напрямки, завдяки надконцентрації капіталу розвивалися швидко і впевнено. З української „житниці“ користала хіба лиш категорія великих землевласників-експортерів, які отримували значно більші прибутки, ніж власники на Лівобережжі чи в Центральній Росії, полишаючи натомість великій масі українського селянства тільки необхідний для біологічного існування мінімум. Таку різючу економічну перевагу утримувала група з близько сорока надзвичайно потужних виробників збіжжя та муки, які зуміли справитися з падінням цін на європейському ринку в 1884 році, спричиненим надзвичайно інтенсивною американською експортною політикою, яка, зрештою, принесла чимало користі й російській державній скарбниці, уможливаючи введення золотого рубля. Російсько-польський економічний альянс ще яскравіше проявився в гуральництві, де прибутки були значно більші, ніж від продажу зерна на внутрішньому ринку. Після дозволу в 1880 році засновувати сільські гуральні, та надзвичайно корисного для виробників закону про державну монополію на викуплення алкоголю, Всеросійський конгрес гуральників, зібраний у Москві, можна було порівняти хіба що з земським/собором — збором промисловців-аристократів, де поляки без вагань засідали поруч з росіянами...

Польські землевласники, що мали виключно шляхетське походження, зміцнені капіталом і силою грошей на Україні (в той час, коли шляхта в Росії доволі відчутно переживала процес обезземелення), переживали — хоч як це парадоксально — небувалий розквіт. Пишнота, багатство та розкіш, що панували в більшості резиденцій, численна прислуга, європейські засади життя утверджували польських землевласників у почутті вищості, що було поширеним ще перед Січневим Повстанням. Убогіші провадили життя *gentlemen farmers* на маргінезах російського суспільства, пишаючись більш чи менш очевидними чеснотами, а найзаможніші намагалися забути про параліч суспільного та

ДАНІЄЛЬ БОВУА. БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ

НАТАЛЯ ЯКОВЕНКО. БРАТИ/ВОРОГИ, АБО ПОЛЯКИ ОЧИМА УКРАЇНЦЯ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

ця легенда переказана в *Дійствіях презильної брани Григорія Граб'янки* (1710).

15 Ширше про це див. у моїй статті *Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному мітові* (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) // „Генеа“, № 5.- К., 1997 (в друку).

16 Тут і далі цитую за бездоганним перекладом Валерія Шевчука: *Самійло Величко. Літопис*. Т.1 / Переклав Валерій Шевчук.- К.,1991.- С.299.

17 Там само, с.209.

18 Там само, с.79.

19 *Исторія Русов или Малой Россіи. Сочинение Георгія Кониского, архиепископа Белорусского*.- М.,1846.- С.32.

20 Там само, с.69.

21 Там само, с.36.

22 Там само, с.213. Оскільки тут автор відкликається до „слів самого Спасителя“, то це, очевидно, є парафразом євангельського: *Щоб спала на вас уся праведна кров, що пролита була на землі, від крові Авеля праведного аж до крові Захарія, Варахіїно сина, що ви замордували його між храмом і жертівником! Поправді кажу вам: Оце все спаде на рід цей!* (Мт.23.35-36).

23 *Григорій Грабович. Гоголь і міф України* // „Сучасність“.- 1994, №10.- С.140.

24 За такого припущення втрачало б сенс запропоноване Грабовичем тлумачення коренів прокляття, що висить над козацькою Україною, як міфічної дихотомії між світом чоловіка й жінки, що обертається протистоянням двох способів соціального буття - войовничого і мирного (Грабович. Там само, с.138

25 Пор. серед іншого: *Michel Maslowski. Le myth de Wernyhora. Une prophetie polonaise sur la coexistence de l'Ukraine et de la Pologne* // Другий Міжнародний Конгрес Україністів, Львів 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення: Історія ,ч.1. - Львів, 1994.- С.146-154.

26 Про роздвоєння такого типу див.: *Danuta Sosnowska. Ambivalencje i sprzeczności*, s.168-171.

27 *Stanislaw Makowski. Musij Wernyhora i jego proroctwa w swietle badan'polskich i ukrain'skich* // Другий Міжнародний Конгрес Україністів, с.154.

громадського життя, показно переймаючись участю в київському Сільськогосподарському Товаристві і подаючи чисто економічні інтереси під личиною „патріотизму“, як це проглядало з проголошеної у 1905-1907 роках програми ультраконсервативної партії Krajowców.

Ця еліта за походженням, станом та духом, що налічувала загалом 20 000 осіб обох статей, губилася в українському „селянському морі“. Російські дідичі, численні як і поляки, також були непомітними, позаяк найчастіше перебували в Петербурзі або в Москві.

Як бачимо, жорстокість епохи панщини поволі зменшувалася, однак нові покоління панських селян і надалі залишалися в залежності від російських або польських дідичів. Передумовою конфліктів залишалася величезна диспропорція в земельній власності. Надзвичайно динамічний природний приріст населення спричинив те, що шанси на виживання селянських родин, які володіли невеликими клаптиками поля, ставали чимраз ілюзорнішими. Чисельність населення у трьох губерніях за 40 років подвоїлася і становила на 1897 рік 9 560 000, при цьому сільське населення становило 90%. 6 000 000 осіб були нащадками панських селян з приватних маєтків (решта проживали в державних володіннях, царських землях, або у церковних власностях). Ці 6 мільйонів українців володіли 4 010 000 десятинами, натомість коли 7 000 великих землевласників (і російських, і польських) володіли 6 500 000 десятин. Ці цифри є яскравим свідченням „земельного голоду“.

Міжсусідські взаємини творились під впливом устоїв польського „феодалного“ володіння, визначених сервітутом (територією панської землі відданою у часткове володіння селянам) та шахівницею наділів (вкрапленням селянських наділів у панські володіння). Після кількох років (1863-1866) загравання з селянством, метою якого було ослаблення поляків та здобуття популярності в українському селі, революційні настрої „Землі і Волі“ спричинили зближення царату з землевласниками — польськими також — і знову, вже вкотре, відновився альянс між царською армією та землевласниками задля придушення будь-яких бунтів. Ці бунти, — як могутні жакерії, — вибухала то з приводу відбирання пасовищ, то з приводу

ДАНІЄЛЬ БОВУА. БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ

вацлав чігак

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬЩІ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇЇ ВЗАЄМИНИ З УКРАЇНОЮ

Польща (Польська Республіка) — центральноєвропейська країна, котра за площею (312.683 кв.км) та кількістю громадян (38,244 млн.) належить до європейських держав середніх розмірів. Її місце у сучасній Європі, а зокрема у Центральній Європі, визначається трьома засадничими чинниками: 1) зовнішньополітичною орієнтацією, 2) політичним та історичним розвитком, 3) геополітичним розташуванням. Зовнішньополітична орієнтація Польщі спрямована на вступ до західноєвропейських політико-економічних та євроатлантичних військово-політичних структур. Польща здійснює масштабні політичні й економічні реформи, що мають на меті досягнення стандартного демократичного суспільства та економіки вільного ринку. Трансформаційні зусилля Польщі покликані служити проєвропейським інтеграційним цілям.

Політичний розвиток та історія Польщі були вельми складними. Як цілком самостійна та незалежна держава вона виникла після завершення Першої Світової війни на землях, попередньо розділених між Німеччиною, Росією та Австро-Угорщиною. Польща, як і решта центральноєвропейських держав міжвоєнного періоду, була багатонаціональною державою, зі значною часткою етнічно непольських громадян. У вересні 1939 року відбувається ще один перелом у новітній історії цієї країни. Недовга самостійність незалежної Польщі скінчилася після нетривалої боротьби, а територію її поділили між собою Німеччина та СРСР. Після

обмірювань ґрунтів, яке завжди трактувалось, як спроба ошукання селянства.

Село й надалі нуртувало, а стосунки між ним та маєтком і далі були напружені та загрозливі. Дідичі спромагались хіба що на патерналізм та деякі нечисленні акції милосердя. В такій ситуації годі було знайти якесь розсудливе та гуманітарне розв'язання, щоб зняти тривалу напругу. Тоді як розгублені царські урядовці скаржилися в Петербурзі на „патологічну кризу громадянського сумління“ в селян і відновили тілесні покарання, поляки намарно намагалися відосібнитися від українського середовища і огордитися в своїх маєтках-фортецях. Українці часто трактувалися поляками як „наші люди“, — покірنا маса, гречна і дещо обмежена, — аж поки не виявлялося, що ці „люди“ можуть перетворитися у стадо збурених коней, у небезпечних бунтівників, яких конче необхідно приборкувати. Навіть найбільш послідовні прихильники Толстого і соціалісти опускали руки перед цілковитою блокадою суспільної ситуації в Україні, конвульсії якої досягли апогею у 1905-1907 роках.

Українці з Правобережжя, яких росіяни довгий час позбавляли можливості еміграції до Сибіру (а це було спрямоване також і супроти поляків) не відчули позитиву Століпінської реформи, яку почали тут впроваджувати щойно у 1911 році. Відтак почалась революційна ворохобиця, антагонізми вибухнули, роками кумульована ворожість знайшла вихід і маєтки спалахнули.

Якщо порушену вище проблематику вдалося висвітлити завдяки незнаній досі документації, то долю здекласованої у 1863-1914 роках польської шляхти ми описуємо вперше. Певний час я сам, як і багато інших істориків, вважав, що ті майже 300 000 осіб, „недобитків історії“, розчинилися в українській масі. Якщо у 1830-1840 роках перейшли вони до категорії селян-одноосібників, то все одно вони зберегли за собою земський статус орендарів. Завдяки нашій сконцентрованості на справах земельної власності, можемо стверджувати, що ця група зберегла загострене почуття приналежності до шляхетського стану, хоча адміністративно залишилася поза ним.

ДАНІСЬ БОВУА, БОРотьБА ЗА ЗЕМЛЮ
ВАЦЛАВ ЧІГАК, СТАНОВИЩЕ ПОЛЬЩІ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЕВРОПІ ТА ЇЇ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ З УКРАЇНОЮ

завершення Другої Світової війни Польща не відновилася у попередніх кордонах, як це трапилося з іншими охопленими війною європейськими державами, а тому «нова» Польща уособлювала в собі величезні геополітичні зміни, які відбулися порівняно із передвоєнною добою. По-перше, терени держави були «посунуті» у західному напрямку. Польща втратила свої східні території (з центрами у Львові та Ковелі), що перепали СРСР (нині Україна); ця зона в цілому тотожна з областями, які у 1939 році зайняла Червона Армія. І навпаки, Польща набула колишніх німецьких земель, позаяк її кордони на Заході пересунулися до Одри, а на півночі до її складу увійшли центральна й південна частини колишньої Східної Пруссії. Завдяки цим географічним змінам Польща значно розширила свій доступ до Балтійського моря. По-друге, Польща перестала існувати як багатонаціональна держава. Переважну частину гебреїв фізично винищили під час війни нацисти, або ж наприкінці 40-х років виїхала до Ізраїлю. Українське та білоруське населення у переважній більшості залишилося чи виїхало на землі, які відійшли до Радянського Союзу, а німецького населення у Сілезії чи колишній Східній Пруссії майже не залишилося. По-третє, Польща потрапила до радянської сфери впливу, а її зовнішня політика на тривалий період стала підрядною щодо Москви. Нова зовнішня політика стала фактом лише в ході цілковитих змін кінця 80-х років, вирішальною з яких був розпуск Варшавського договору.

Початок 90-х років — доба великих перемін у польській закордонній політиці, не лише з огляду на політично-економічні зміни у сусідів, але й з огляду на нове сусідство, яке сформувалося у Польській державі. У 1991 році її західний сусід НДР приєднався до ФРН, що й стала новим сусідом Польщі. 1993 року розпався південний польський сусід — Чехословаччина, та виникли дві нові сусідні держави — Чеська і Словацька республіки. Найбільший сусід Польщі, з яким у неї був найдовший спільний державний кордон, СРСР, також розпався, і замість одного виникли чотири сусіди — Україна, Білорусь, Литва та Російська Федерація.

Геополітичне розташування Польщі залежить передусім від її суходільної позиції. Польща знаходиться

З наших досліджень цієї *terrae incognitae* випливає, що орендарі були найбільш утискуваною суспільною групою з-посеред усіх груп населення України. В російських архівах, серед губернаторських рапортів є повідомлення про ці ганебні і незнані в польській історіографії акції чинені супроти польських землевласників.

Замість того, щоб трактувати питання здекласованих так, як і питання колишніх панських селян, тобто дати їм землю (що, зрештою, було зроблено в державних володіннях), Безак волів, очевидно з політичного огляду, залишити цю колишню шляхту — остаточно прилучену до селянства або до міщанства 8 січня 1868 року — на ласку дідичів, у яких вони віддавна орендували землю, взамін за невелику плату. Однак в часи капіталістичного поступу земля набула очевидно іншої вартості, відтак давні звичаї і шляхетські дружні стосунки були приречені на складні випробування. Орендарі, зі своїми мінімальними оплатами, часто натуральними, стали перешкодою для нових, короткотермінових оренд. Третій розділ цієї праці висвітлює тривалу — більше, ніж пів століття — акцію витіснення провадженою великими землевласниками, насамперед поляками, а також новоприбулими росіянами, які не зупинялись і перед знесенням цілих сіл чи хуторів у своїх володіннях задля відбирання землі. Причому щоразу це робилось за допомогою російської армії.

Наступні етапи цієї історичної драми виказують міру участі у ній царської влади. Перші сигнали про неї дійшли до Олександра II щойно у 1876 році з рапортами київського та волинського воєводи. Експульсія дещо призупинилася у вісімдесятих роках, проте указ від 9 червня 1886 року, що теоретично мав би визначити „права“ тієї нещасної групи, насправді спричинив наступну хвилю виселень.

Ми визначили, що коли в силу згаданого права одна четверта деградованої шляхти отримала землю, то три четверти змушені були „рушати в путь“, примножуючи собою масу скитальців у Російській Імперії. Будь-які скарги, писані до представників російської адміністрації залишалися без відповіді. Ще у 1903-1904 роках міністр Сипягін планував масово депортувати на Сибір 43 000 тих нещасних тільки з-під одного Новограда

ДАНІЄЛЬ БОВУА. БОРІТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ

ВАЦЛАВ ЧІГАК. СТАНОВИЩЕ ПОЛЬЩІ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇЇ ВЗАЄМВІДНОСИНИ З УКРАЇНОЮ

у центральній-східній Європі, на узбережжі Балтійського моря. На заході вона сусідить із Німеччиною (ФРН), на півдні — з Чеською Республікою (ЧР) та Словацькою Республікою (СР), на сході — з Україною та Білоруссю, на північному сході — з Литвою та Російською Федерацією (Калінінградська область). Взаємини Польщі із сусідами детерміновані зовнішньою політикою цих національних держав. ФРН — доволі довголітній член НАТО та багатьох західноєвропейських політико-економічних структур, після закінчення Другої Світової війни подолала своє «ганебне» минуле та перебуває у числі демократичних держав Європи. ФРН недвозначно підтримує прагнення Польщі приєднатися до європейських політико-економічних та євроатлантичних військово-політичних структур. Стосунки між ФРН та Польщею є зразком сучасного стандарту дружніх та обоюдно вигідних взаємин. Чеська Республіка — колишній член Варшавського договору та РЕВ, на політичній карті Європи вона існує неповних 5 років. ЧР здійснює широко закроєні політичні та економічні реформи, цілковито спрямовані на зближення та інтеграцію із Західною Європою. Чеська Республіка разом із Польщею зміцнює зв'язки країн Вишеградської спільноти, а офіційним визнанням її та Польщі прагнень є те, що вони разом будуть прийняті до НАТО. Між Чеською Республікою та Польщею існують добросусідські взаємини та відсутні будь-які територіальні чи які інші претенсії. Словаччина — держава такого ж віку, що й Чеська Республіка, вони мають спільне минуле. Тут також відбуваються політичні та економічні трансформації. Словаччина, як і Польща, прагне до зміцнення Вишеградської спільноти. Хоча зовнішня політика Словаччини подекуди відмінна від політики Польщі, але між цими державами немає суперечностей у взаємних стосунках. Білорусь виникла після розпаду СРСР. Свої стосунки із Польщею вона вибудовує лише тепер, позаяк розвиток її відбувається у складний, неясний і значною мірою непередбачуваний спосіб в рамках зміни курсу у стосунках із Російською Федерацією — від дезінтеграційних до інтеграційних тенденцій. Литва також оглядається на нові європейські держави, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Зовнішньополітична орієнтація Литви, подібно до польської зовнішньої політики, скерована на співпрацю із західноєвропейськими демократіями. У перебігу реформ Литва не досягнула таких виразних успіхів, як Польща, а її зовнішня політика постійно

Волинського. Отож не варто дивуватися, що зусилля Національної Демократії у 1905-1906 роках, що мали на меті відновити давню шляхетську солідарність, були приречені на невдачу. Ідея національної єдності, зроджена в інших частинах Польщі, не могла знайти відгуку на Україні, за винятком хіба що небагатьох зворушливих, бо безнадійних, зусиль кількох відданих національній справі дідачів. Дантеївські сцени вигнання давньої шляхти та розорення їхніх маєтків позначили кінець шляхетської солідарності і засвідчили становлення в середовищі великих польських землевласників „сучасної“ і „раціональної“ капіталістичної ментальності.

Польські дідачі трактували українців з неповагою, через що й позбулися своїх давніх „панів-братів“, проте вони потребували все ж якихось точок оперття. У цій праці ми показали групи, які спричинялись до зміцнення позицій польських магнатів.

Найближче до дідачів стояла нобілітована шляхта, яку позбавили землі, або яка володіла малими маєтками і тому змушена була здобувати освіту, щоб отримати відповідну професійну кваліфікацію. Їх було 50 000-60 000 осіб; як правило це була міська інтелігенція та технічна (чиновники), близько зв'язана з сільським господарством. До міської інтелігенції належали лікарі, професори, правники, які часто були просякнуті позитивістським духом і які ентузіастично та дещо наївно стверджували, що можна створити „нове, справедливіше суспільство“. Дідачі часто згрідливо трактували таку інтелігенцію шляхетського походження. Власне у цій суспільній групі, нечисельній, проте активній, почали нуртувати соціалістичні ідеї й багато польської інтелігенції, пориваючи з національними традиціями, вступило до російської соціалдемократії. Іншу групу інтелігенції шляхетського походження творили чиновники, тобто працівники цукроварень, гуралень, технічні працівники фабрик сільськогосподарського реманенту, інтенданти або й скромні працівники приватних маєтків, які колись належали росіянам. Як правило жили вони доволі заможнo, однак швидко сталося „перенаселення“ інтелігенції і, як наслідок — безробіття, особливо серед осіб з гіршою освітою. Не зарадилч безробіттю і спеціально зорганізовані надзірні посередницькі заклади праці. Ця

ДАНІЄЛЬ БОВУА. БОРотьБА ЗА ЗЕМлю
ВАЦЛАВ ЧІКАК. СТАНОВИЩЕ ПОЛЬЩІ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЕВРОПІ ТА ЇЇ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ З УКРАЇНОЮ

хитається, що стосується також і польсько-литовських стосунків. Російська Федерація є правонаступницею колишнього Радянського Союзу, стосунки з яким були для Польщі поганим історичним досвідом (три поділи Польщі, «четвертий» поділ, радянські впливи під час Другої Світової війни, спротив Російської Федерації вступові Польщі до НАТО тощо). Взаємостосунки між Польщею та Російською Федерацією є сьогодні найскладнішим та найделікатнішим пріоритетом для польської зовнішньої політики. Стосунки між Польщею та Україною є визначальними не лише для обох держав, але й для всього центральноєвропейського регіону. В інтересах керівництва обох держав — розбудовувати та зміцнювати взаємні стосунки на принципах рівноправності й взаємної вигоди.

Стосунки між Україною та Польщею засновані на п'ятих чинниках, спільних для обох теренів:

1) стратегічно-географічному. Обидві держави розташовані у регіоні центрально-східної Європи. Україна та Польща — безпосередні сусіди, їхній взаємний кордон доволі довгий. Через територію України й Польщі пролягає т.зв. «історико-стратегічна межа» між Росією (нині Російська Федерація) та рештою Європи (колись Німеччина, тепер ФРН). Україна та Польща зараз знаходяться у т.зв. «сфері міжмор'я» — території поміж Балтійським та Чорним морями;

2) політично-оборонному. Україна та Польща — це держави, котрі у рамках блокового розподілу світу були членами одного й того ж політичного та військового об'єднання — Варшавського договору. Тепер обидві держави переходять від однопартійної до плюралістичної системи та запроваджують демократичні цінності, але кожна з них досягнула різних успіхів та перебуває на різних ступенях розвитку. Обидві держави політично орієнтовані на співпрацю із західноєвропейськими оборонними структурами та НАТО. Території обох держав у минулому перебували під прямим впливом чи у сфері контролю Російської Федерації (точніше того державного устрою, який існував на її території), а нині вважають зв'язки із Російською Федерацією за пріоритет своєї зовнішньої політики;

3) економічно-господарському. Обидві держави упродовж більш ніж 40 років були членами єдиної

частина інтелігенції після 1906 року перейшла або до лівих профспілкових організацій, які все виразніше попадали в поле гравітації російських лівих, або до надзірного синдикату, наближеного до Націонал-демократії.

Не порозумівшись із найближчим і найчисельнішим оточенням — тобто з українцями та колишньою шляхтою, найзаможніші польські дідичі звернулись до когось „з-зовні“, хто би прислугував їм з доброї волі, або з примусу.

Найдавнішими помічниками дідичів були гебреї, кількість яких на правобережній Україні переходила за мільйон. З-посеред них лише невелика група, приблизно 10 000 осіб, знайшла собі місце в селах, в польському господарстві: це були фактори-посередники і насамперед орендарі, які, попри несприятливе законодавство, управляли більш ніж 800 000 десятин землі, тобто вочевидь третиною маєтків, що належали полякам (щоправда 10 000 інших гебреїв так само прислугувались росіянам). Допомога гебреїв виявилася необхідною, а хосен від їхньої діяльності був доволі відчутним, що спричинило до зросту неприязні з боку шляхти, як зрештою і до гебрейського населення 330-ти (а за П. Ігнат'євим - 310-ти) „міст та містечок“, які були у власності поляків. Та неприязнь до гебреїв, що проявлялася на сторінках „Крају“, єдиного польського видання на Україні, не йде, все ж в порівняння з правово — після 1882 року — заоохоченим російським антисемітизмом чи з українськими антигебрейськими настроями, які проявлялися в численних погромах..

Для тяжкої праці на цукрових фабриках і на плантаціях буряків спроваджено багато робітників з російських губерній. Через відсутність будь-якого законодавства про працю, робітників у найрізноманітніший спосіб обдурювали і визискували. Ці кілька тисяч сезонних робітників зазнавали брутального визиску, через що ще більше загострювався антагонізм між місцевим селянством та дідичами.

Останньою групою, присутність якої на Україні дозволяла польським дідичам уникати безпосереднього контакту з українцями і з якою можна було укласти вигідні орендні угоди та забезпечувати переробку лісу, були 20 000 німецьких та чеських колоністів, приведених,

ДАНІЄЛЬ БОВУА. БОРІТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ

ВАЦЛАВ ЧІГАК. СТАНОВИЩЕ ПОЛЬЩІ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇЇ ВЗАЄМВІДНОСИНИ З УКРАЇНОЮ

економічно-політичної структури — РЕВ, а їхнє сучасне становище детерміноване структурою національних економік доби РЕВ. Україна та Польща переходять від системи державного управління економікою до вільного ринку, але Польща на цьому шляху просунулася значно далі, ніж Україна. Економіки обидвох держав, кожна іншою мірою, потребують економічних інвестицій та економічної допомоги з боку економічно розвинених європейських держав. Польща та Україна прагнуть до співпраці та членства у європейських економічних структурах;

4) соціально-демографічному. Україна та Польща за своїми територіями та кількістю населення належать до європейських держав середніх розмірів. Обидві держави з огляду на ряд демографічних показників за європейськими мірками доволі близькі;

5) традиційно-історичному. На теренах обох держав у минулому існували спільні державні утворення (польське, польсько-литовське, польсько-українське, російське, німецьке). Наприкінці Другої Світової війни відбувся зсув теренів обох держав на захід, одним із наслідків чого став перехід значної частини польських земель (Волинь, Галичина, Полісся) до України. Внаслідок історичного розвитку у громадян обох держав існує традиційно негативне ставлення до Москви. Польща внаслідок політичних змін початку 90-х років однозначно декларувала як мету своєї зовнішньої політики намір вступити до західноєвропейських оборонних та економічних структур (НАТО, ЄС). Своєю послідовною орієнтацією зовнішньої політики Польща довела, що польські економіка та суспільство наближаються до європейських стандартів. Орієнтація на т.зв. «вступ держави до Європи» недвозначно задекларована зовнішньо-політичним відомством Польщі, але, що не менш важливо, є результатом досягнення консенсусу щодо цього питання у польському суспільстві, котре, незважаючи на політичні розбіжності, одностайне у необхідності та бажаності вступу до європейських політико-оборонних та економічних структур, передовсім НАТО.

Геополітична вага Польщі прямо й непрямо визначена Німеччиною (нині ФРН). Зовнішня політика Польщі завше вважала державний устрій на території Німеччини передумовою власного можливого та реального

насамперед на Волинь, польськими дідичами. Однак в інших суспільних групах їхня присутність збуджувала заздрість: насамперед в українців, які найдошкульніше відчували „голод землі“; у розореної шляхти, давні чиншові землі якої віддавано тепер німцям; в польської технічної інтелігенції, бо тепер кращі посади займали переважно чужинці; і, врешті, в росіян, які трактували німецьких колоністів як троянського коня, підсунутого Бісмарком.

Таким був український *melting pot* на Правобережжі напередодні Першої Світової війни. Такий котел повинен був врешті-решт вибухнути.

Дехто вважає, що історія цих земель вже закінчилася. Проте, як на мене, ніколи історія тут не нуртувала так жваво, як тепер. Після сімдесятилітньої радянської стерилізації потрібно відтворити цілу мережу зв'язків та антагонізмів в Україні, ввести у сучасну політичну рефлексію результати безсторонніх історичних досліджень, які протиставились би поширеним, — і багато кому вигідним, — суспільним мітам і стереотипам. Після стількох років колоніалізму, націоналізму, фанатизму, фальсифікацій, чи ж не пора виробити „глобальну етику“, якщо йти за Гансом Кунгом, чи активний і конструктивний скептицизм, якщо йти за Вольтером?

„Земельний голод“ XIX століття у XX столітті виродився у фатальний для Східної Європи колективний спосіб господарювання. Більшовицька омана — „земля належить народові“ справи не вирішила, однак перебування всієї землі у власності невеличкої групки людей, як на Мартініці чи в бананових республіках — є також волаючою несправедливістю. Політики, які виступають за реприватизацію землі у Східній Європі чи повернення її колишнім власникам — проявляють ознаки амнезії. Перш ніж плекати мрії про відновлення колишніх суспільних структур, варто застановитися над уроками минулого.

Після стількох критичних зауважень, у автора закралися сумніви. Чи не є судження та висновки цієї праці надто гнівними? Чи можна сумістити в одній площині історію та моральність? Чи описані тут несправедливості не є насправді продиктовані

ДАНІЄЛЬ БОВУА. БОРІТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ

ВАЦЛАВ ЧІТАК. СТАНОВИЩЕ ПОЛЬЩІ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇЇ ВЗАЄМВІДНОСИНИ З УКРАЇНОЮ

відродження. Така політика була особливо актуальною після Другої Світової війни, але зараз негативне ставлення до Німеччини у Польщі майже вигасло, переважно з економічних причин. Польща у числі пріоритетних досягнень зовнішньополітичної орієнтації владнала свої стосунки із ФРН. Корисним для Польщі було й є практично безсумнівне визнання лінії державного кордону з ФРН по «Одрі-Нісі»; в жодному випадку це не відривається від проблематики післявоєнного пересунення території польської держави на захід. Як із міжнародно-правової точки зору, так і з огляду внутрішньополітичного, внормування стосунків із ФРН значною мірою елімінувало деякі протинімецькі тенденції, які існували усередині польського суспільства та у ряді політичних суб'єктів.

Рішення мадрідського самміту держав-членів НАТО у червні 1997 року про те, що Польща гідна вступити до альянсу, знаменує собою той факт, що з міжнародної точки зору відсутні сумніви у демократичному розвитку цієї держави у політичній галузі та успіхах, досягнутих у економічній трансформації. Польща завжди намагалася наблизитися до Заходу, але водночас вона ніколи не відкидала оздоровлення взаємостосунків із іншими державами регіону. Польща співпрацює із членами Вишеградської спільноти, а також із Україною, не тільки у економічній, але й у інших галузях. Вона зацікавлена у добросусідських стосунках із Україною і, незважаючи на деякі розбіжності, які існують у політичній та економічній розвитку обох держав, зацікавлена в сусідстві із стабільним партнером, котрий би їй не боявся та відмежовував від потенційно нестабільних територій. Україна не заперечує проти вступу Польщі до НАТО, позаяк цим самим кордони НАТО наблизяться на Західному Бугу до меж України. Враховуючи укладення Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО та внаслідок пересунення за посередництва Польщі зони безпечної стабільності безпосередньо до кордонів України, остання серйозно зміцнить свою обороноздатність та самостійність. Доти, доки Україна продовжуватиме свої зусилля політично та економічно наблизитися до Заходу, найперспективнішим та найзручнішим способом досягнення цієї мети і приєднання до загальноєвропейських структур буде посередництво Польщі. Господарство України перебуває у значно гіршому стані, а економіка

„економічною логікою“, і чи не є вони наслідком „поступу“, який збурих у XVIII столітті стільки різних соціальних груп, і спричинив до того, що у всіх західних спільнотах селянство непомірно зменшилось? Тут історик змушений розвести руками. Відповідь належить майбутності.

Надія на майбутність, видається, наповнить змістом співіснування народів у майбутньому. Польський та український народи не мають іншого вибору, як визнати кордони, проведені Сталіном, як найменш етнічно несправедливі. Сімдесятиліття комунізму мало колосальний вплив як на ментальність, так і на природу. У той період зникло багато чинників, які творили колись культурну багатоманітність України, а з іншого боку — були джерелом постійних антагонізмів. Поляки на Україну вже не повернуться. Треба однак пам'ятати, що сучасна геополітична перестановка є все ще відкритою справою, яка не може бути доконаною без уважного простеження слідів історії. Нажаль у масовій свідомості минуле застигло, часто яко царина мітів, які деформують реальність. Цілковита вирозумілість і недвозначне порозуміння щодо трактування польсько-російсько-української історії становить умову *sine qua non* добросусідських взаємин у майбутньому. Така історична чіткість зумовлює ставлення народів Західної Європи до народів зі східної частини континенту.

Переклад Олесь Пограничного

ДАНІЄЛЬ БОВУА. БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ
ВАЦЛАВ ЧІГАК. СТАНОВИЩЕ ПОЛЬЩІ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ ТА ЇЇ ВЗАЄМВІДНОСИНИ З УКРАЇНОЮ

держави не досягнула таких результатів, як польська, хоча Україна дуже прагне підвищити життєвий рівень своїх громадян. Україна потребує іноземної економічної та фінансової допомоги, а тому намагається залучити до своєї економіки польські інвестиції. Сфера взаємних економічних стосунків вкрай важлива як для України, так і для Польщі, зокрема у галузі економічної співпраці на регіональному рівні. Україна та Польща намагаються сполучити Балтійську економічну зону із Чорноморською економічною зоною засобами залізничного зв'язку між портами Гданськом (Польща) та Одесою (Україна), головню задля ефективного взаємообміну.

Польща як держава Центральної, а точніше Центрально-Східної Європи, має специфічні інтереси, вони зберігатимуться і у майбутньому. З одного боку Польща залишатиметься державою-членом усіх можливих західноєвропейських економічних та політичних структур, в тому числі НАТО. З іншого боку, Польща співпрацюватиме з іншими державами регіону, а отже й Україною, котра в найближчому майбутньому не стане членом НАТО. Це означає, що Польща стане посередницею у співпраці між Західною Європою (ФРН та іншими європейськими державами, котрі репрезентують стабільні демократії із функціонуючою ринковою економікою) та Центрально-Східною Європою (Україною, котра намагається здійснювати ринкові реформи та розбудовувати стабільне демократичне суспільство). Становище Польщі у новій Європі буде унікальним, передовсім у стосунках із країнами на схід від її кордонів. Для Польщі, як і для України, цілком можливо встановити добросусідські стосунки, засновані на принципах рівноправності та взаємної вигоди у всіх галузях. Обидві держави приречені не лише жити поряд на території Центрально-Східної Європи, але й співпрацювати. Співпраця двох стабільних демократичних держав — Польщі та України — на теренах Центрально-Східної Європи є не лише запорукою стабільности в регіоні, але й посилення стабільности на усьому європейському континенті.

Переклад Андріса Вішняускаса

ЄЖИ СКОВРОНЕК — професор Інституту Історії Варшавського університету; директор Державних Архівів. Основні праці: «Історія Польщі 1795-1914»; «Балканська політика Готелю Ламберт» 1833-1856; «Історія південних та західних слов'ян».

АЛЬОЇЗ ВОЛЬДАН — асистент славістики Зальцбурзького університету, автор численних праць з польського та російського літературо- і театрознавства, австрійсько-слов'янських та міжслов'янських взаємин.

ТАДЕУШ ХАБ'ЄРА — нар. 1954 р., доктор філософії Варшавського університету, експерт із справ європейської безпеки.

ВАЦЛАВ ГРИНЄВИЧ, ОМІ — нар. 1936 р., професор, почесний доктор, керівник катедри православного богослов'я Єкуменічного Інституту Люблінського Католицького університету, займається давньоруською теологією, християнською пасхальною теологією, православною сотеріологією та есхатологією. Керівник розділу «Міжконфесійна теологія» у «Католицькій Енциклопедії».

ТОМАШ ЩЕПАНСЬКИЙ — нар. 1964 р., закінчив історичний факультет Варшавського університету. Історик, публіцист, громадський діяч. Працює керівником референтури Міжмор'я Конфедерації Незалежної Польщі. Живе у Варшаві.

ВАЦЛАВ ГАВЕЛ (нар. 1936) — відомий чеський драматург, есеїст, правозахисник, президент Чеської Республіки. Цю промову Вацлав Гавел виголосив в університеті Вікторія у Веллінгтоні (Нова Зеландія) під час церемонії надання йому у 1995 році ступеня почесного доктора цього навчального закладу.

ЯН ПРОКОП — польський філософ та культуролог, живе у Кракові

ВІСЛАВА ШИМБОРСЬКА — польська поетка, лауреат Нобелівської премії, живе у Кракові.

БАРБАРА СКАРҐА — нар. 1919 р., професор філософії. Солдат АК. Заарештована радянськими спецслужбами, засуджена до 10 років табору і заслання; роки ув'язнення описала у книзі «Після визволення...» (Париж, 1985; Познань, 1990). Видала ряд книг, в т.ч. «Народження польського позитивізму 1831-1864» (1964), «Конт» (1966), «Клопоти інтелекту. Між Контом і Бергсоном» (1975), «Час і тривання. Студії над Бергсоном» (1982), «Частина друга: Роки 1864-1885» у колективній праці «Нарис історії польської філософії 1815-1918» (1983), «Мицше та його інтерпретації» (1987), «Межі історичності» (1989). Нагороджена Орденом Білого Орла.

ЛЄШЕК КОЛАКОВСЬКИЙ нар. 1927 р., філософ. У 1968 р. був звільнений з посади професора Варшавського університету за підтримку антикомуністичної опозиції, емігрував до Великої Британії, де став професором Оксфордського університету. Автор численних книг, в т.ч. «Головні напрями марксизму», «Чи може диявол спастися», «Якщо Бога немає...». Займається історією філософії, дилемами європейської культури, скертично-критичною моралістикою. Книга «Міні-виклади про максі-справи» (Краків, 1997), звідки взята ця есея, є публікацією коротких виступів на Польському телебаченні.

ІГОР ШЕВЧЕНКО нар. 1922 р. — один із найвидатніших істориків візантійської культури та ітератури, професор-емерит Гарвардського університету. Викладав у Гарвардському університеті, Колеж де Франс, університетах Оксфорда, Кьольна, Мінхена, Колумбійському та Каліфорнійському (Берклі) університетах. Член численних наукових товариств та академій (НАНУ, Британської Академії, Американського

Філософського Товариства, Віденської Академії, Християнського Археологічного Товариства у Атенах і ін.). Віддавна є одним з керівників гарвардського осередку україністики. Опублікував цілий ряд праць, де вивчається проблема взаємодії слов'янської цивілізації та культурної спадщини середземноморського культурно-цивілізаційного простору.

МАРІЯ ДОМБРОВСЬКА-ПАРТИКА викладає сербську та хорватську літературу в Інституті Слов'янської Філології Ягеллонського університету. Публікувала свої праці у Югославії та Польщі. Займається явищами межі ідеології та літератури. Видала книгу «Поетика і політика» (Краків, 1988), присвячену студіям над комуністичним літературним проектом у міжвоєнній Югославії. 1995 року з'явилася друком її книга «Свідчення та містифікації», присвячена співвідношенням між літературою та ідеологією й національними стереотипами. Актуальні зацікавлення авторки зосереджені на проблемах етнічного та культурного прикордоння.

ОКСАНА НАХЛІК — львівський літературознавець, працює у Львівському відділенні Інституту літератури АН України.

ДАНІЕЛЬ БОВУА — нар. 1938 р., французький історик, керівник кафедри історії слов'ян у паризькому університеті Сорбоні, автор трьох монографій, що стосуються литовсько-руських земель та історії Польщі.

ВАЦЛАВ ЧІПАК — чеський політолог, спеціалізується на проблематиці Східної Європи.

ДАНУТА СОСНОВСЬКА — польський історик літератури та ідеї, працює у Інституті літературних досліджень (Варшава)

